

Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Τζουμέρκων

Μελέτη - Πρόταση έργου

“Αρχαιολογικές επεμβάσεις και έρευνες στην περιοχή της αρχαίας Αθαμανίας και του βυζαντινού Τζεμέρνικου”

Υπεύθυνοι Μελέτης: Αγγέλη Ανθή – Ζήδρου Κωνσταντίνα

Επιστημονικός Σύμβουλος: Τζουβάρα – Σούλη Χρυσής

Άγναντα 2011

Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Τζουμέρκων

Μελέτη - Πρόταση έργου

**“Αρχαιολογικές επεμβάσεις και έρευνες στην περιοχή της
αρχαίας Αθαμανίας και του βυζαντινού Τζεμέρνικου”**

Υπεύθυνοι Μελέτης: Αγγέλη Ανθή – Ζήδρου Κωνσταντίνα

Επιστημονικός Σύμβουλος: Τζουβάρα – Σούλη Χρυσή

Άγναντα 2011

Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Τζουμέρκων

Έδρα: Άγναντα Άρτας

Διοικητικό Συμβούλιο

Μαργώνης Κωνσταντίνος, Πρόεδρος

Μπαζούκας Αθανάσιος, Α΄ Αντιπρόεδρος (Τμήμα Ηπείρου)

Καραγιάννης Ναπολέων, Β΄ Αντιπρόεδρος (Τμήμα Βορείου Ελλάδος)

Τριάντου Όλγα, Γενική Γραμματέας

Πατσούρας Αθανάσιος, Ταμίας

Καρατζένης Νικόλαος, Έφορος

Σφώρος Νικόλαος, Οργανωτικός Γραμματέας

Φλωράκης Βασίλειος, Υπεύθυνος Τύπου και Δημοσίων Σχέσεων

Μακρής Αθανάσιος, Σύμβουλος

Υπεύθυνοι Μελέτης:

Αγγέλη Ανθή, Αρχαιολόγος της ΛΓ΄ Ε.Π.Κ.Α.

Ζήδρου Κωνσταντίνα, Αρχαιολόγος, Υποψήφια Διδάκτωρ Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Επιστημονικός Σύμβουλος:

Τζουβάρα – Σούλη Χρυσή, τ. Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Τζουμέρκων
470 43, Άγναντα Άρτας

URL: [http:// www.ilet.gr](http://www.ilet.gr)

Τηλ. 2103826232 (Κωνσταντίνος Μαργώνης), 2651032996 (Αθανάσιος
Μπαζούκας), 2310438889 (Ναπολέων Καραγιάννης)

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	5
Πρόλογος	6
A. Εισαγωγή	7
B. Γεωμορφολογικά – Γεωγραφικά στοιχεία	9
Γ. Ιστορικό περίγραμμα	12
1) Προϊστορική περίοδος και Κλασική αρχαιότητα	12
2) Βυζαντινή περίοδος	16
Δ. Οι μαρτυρίες των πηγών	19
1) Αρχαία ελληνική γραμματεία	19
2) Γραμματεία της περιόδου της ρωμαιοκρατίας	25
3) Βυζαντινή γραμματεία	37
Ε. Τα μνημεία	42
1) Αρχαία μνημεία	42
2) Βυζαντινά μνημεία	46
3) Μεταβυζαντινά μνημεία	54
4) Νεότερα μνημεία	59
ΣΤ. Η πρόταση	62
Ζ. Η μεθοδολογία υλοποίησής της	64
Η. Τα αποτελέσματα της έρευνας στην περιοχή	65
Θ. Βιβλιογραφία	66
Ι. Χάρτες – Εικόνες	81

Πρόλογος

Είναι πλέον επιστημονικά αποδεδειγμένο ότι τα πρώτα ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή των Τζουμέρκων ανιχνεύονται στα βάθη της προϊστορικής περιόδου. Η αδιάλειπτη ύπαρξη και δραστηριότητα των κατοίκων του άγονου ορεινού όγκου των Τζουμέρκων αποτυπώνεται στους αρχαιολογικούς χώρους του, στα ευρήματα της προϊστορικής εποχής, στις θέσεις και τις οχυρώσεις της κλασικής αρχαιότητας, στα βυζαντινά θρησκευτικά μνημεία, στα ποικίλα νεότερα μνημεία, στο πλήθος των πολιτιστικών μορφωμάτων. Ωστόσο, είναι φανερό η εγκατάλειψή τους, η εξαφάνισή τους μέσα στην πυκνή βλάστηση της περιοχής, εξαιτίας της ερήμωσης των χωριών και της αδιαφορίας της Πολιτείας, στις συνθήκες της μετανεοτερικότητας και της μετανάστευσης.

Η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Τζουμέρκων δε θα μπορούσε να μείνει απαθής και αδιάφορη. Το Διοικητικό Συμβούλιο, μετά από πρόταση που διατυπώθηκε στη Γενική Συνέλευση του 2009, αποφάσισε να ζητήσει τη βοήθεια των αρχαιολόγων και μελών της Εταιρείας, κας Ανθής Αγγέλη και κας Κων/νας Ζήδρου, που κατάγονται από τα Τζουμέρκα. Χάρη στην πολύτιμη συμβολή τους, με την επιστημονική επιμέλεια της τ. Καθηγήτριας της Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κας Χρυσήδας Τζουβάρα – Σούλη, συγκροτήθηκε ένας πλήρης φάκελος που θα αποτελέσει την αφετηρία της προσπάθειάς μας για την αποκάλυψη, ανάδειξη και προστασία των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων στα Τζουμέρκα, στην περιοχή της αρχαίας Αθαμανίας και του βυζαντινού Τζεμέρνικου.

Στο επόμενο στάδιο, με τη συνεργασία των Δήμων, της Περιφέρειας και των Αρμοδίων Εφορειών Αρχαιοτήτων, ευελπιστούμε ότι θα αρχίσουν εργασίες καθαρισμού, αποψίλωσης και σήμανσης των επιλεγμένων χώρων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Ελπίζουμε ότι στο προσεχές μέλλον θα ξεκινήσουν οργανωμένες έρευνες, για να έρθουν στο φως οι θέσεις κατοίκησης, δράσης και δημιουργίας πολιτισμού αλλά και πολύτιμα ευρήματα που θα συντελέσουν στη σκιαγράφηση της ιστορικής πορείας της περιοχής.

ΤΟ Δ.Σ. ΤΗΣ Ι.Λ.Ε.Τ.

A. Εισαγωγή

Οι πιο πρώιμες αρχαιολογικές μαρτυρίες για την κατοίκηση στα Τζουμέρκα ανάγονται ήδη στην εποχή του Χαλκού. Από τις αρχές της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., εγκαθίστανται εδώ οι Αθαμάνες, ένα από τα κυριότερα Ηπειρωτικά φύλα στην αρχαιότητα. Οι Αθαμάνες, όπως και τα γειτονικά τους φύλα, διήγαν βίο ποιμενικό νομαδικό, μετακινούμενοι από τους χειμερινούς στους θερινούς βοσκοτόπους και αντίστροφα. Ως συνέπεια, ο γεωγραφικός τους χώρος, για πολλούς αιώνες, δεν πρέπει να οριζόταν με σταθερά, συνεχή όρια, αλλά καθαρά ποιμενικές διαιρέσεις. Κατά τον 5^ο και τον 4^ο αι. π.Χ., πέρασαν από την αγροτική κοινωνία στον αστικό τρόπο ζωής και τη διαβίωση στους οργανωμένους οικισμούς και πόλεις. Η πρώτη ιστορική αναφορά ανάγεται στο 395 π.Χ., όταν μνημονεύονται ως μέλη της Κορινθιακής και στη συνέχεια της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας. Το 354 π.Χ., στον Ιερό πόλεμο, πολέμησαν εναντίον των Φωκίων και το 323 π.Χ., στο Λαμιακό πόλεμο, εναντίον των Μακεδόνων. Το 295 π.Χ., ο Πύρρος προσάρτησε στο βασίλειό του και τη χώρα των Αθαμάνων, επειδή απέβλεπε στην επίκαιρη γεωγραφική θέση και τον πληθυσμό της, ο οποίος έκτοτε ακολουθούσε το βασιλιά στις εκστρατείες του. Με την πτώση της βασιλείας το 232 π.Χ. και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας, οι Αθαμάνες ανέκτησαν και πάλι την ανεξαρτησία τους. Κατά τα έτη 220-185 π.Χ., την περιοχή κυβερνούσαν οι βασιλείς Θεόδωρος και Αμύνανδρος. Ιδιαίτερα ο δεύτερος ανέπτυξε μεγάλη διπλωματική δραστηριότητα και ασκούσε ευρύτερη πολιτική, έξω από τα στενά όρια της χώρας του. Η Αθαμανία δεν πρέπει να απέφυγε την κοινή μοίρα της Ηπείρου το 167 π.Χ., όταν οι λεγεώνες του Αιμιλίου Παύλου κατέστρεψαν 70 Ηπειρωτικές πόλεις και υποδούλωσαν 150.000 Ηπειρώτες. Βεβαίως, η χώρα δεν καταστράφηκε ολοκληρωτικά, καθώς από την εποχή του Αμυνάνδρου ή λίγο μετά το 167 π.Χ. και τουλάχιστον έως το 88/87 π.Χ., στην Αθαμανία λειτούργησε το Κοινό των Αθαμάνων. Τέλος, κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορικής εποχής, γίνεται απλή μνεία των Αθαμάνων, χωρίς ιδιαίτερη αναφορά στην πολιτική και οικονομική κατάσταση της χώρας τους.

Με την έναρξη της βυζαντινής περιόδου, η περιοχή, αρχικά, θα υπαχθεί διοικητικά στην επαρχία Παλαιάς Ηπείρου και αργότερα στο θέμα Νικοπόλεως, ενώ θα γνωρίσει και αλλεπάλληλες βαρβαρικές επιδρομές. Ο χώρος της Αθαμανίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως στρατηγικής σημασίας πέρασμα, το οποίο ένωνε την Ήπειρο με τη Θεσσαλία και ήλεγχε τμήμα του χερσαίου οδικού δικτύου. Η περιοχή απέκτησε ιδιαίτερη σημασία την περίοδο του «δεσποτάτου της Ηπείρου», καθώς δεν απέχει ιδιαίτερα από την πρωτεύουσά του την Άρτα, αλλά και για έναν επιπλέον λόγο επειδή από αυτή διερχόταν και η κυριότερη οδική αρτηρία που ένωνε απευθείας την Άρτα με τα Τρίκαλα και την Ήπειρο με τη Θεσσαλία. Έτσι λοιπόν, η ορεινή και απομονωμένη, αλλά στρατηγικού χαρακτήρα πέρασμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας Αθαμανία βρίσκεται την εποχή του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου να πλαισιώνει την πρωτεύουσά του και να διασφαλίζει τμήμα της χερσαίας επικοινωνίας της. Η εξέχουσα θέση της δεν αποτελεί πλέον υπόθεση. Αντίθετα, αποδεικνύεται από την ίδρυση δυο βυζαντινών μνημείων: της Κόκκινης Εκκλησιάς Βουργαρελίου και την πλαισίωσή της από την αντίστοιχη Πόρτα Παναγιά στην Πύλη Τρικάλων. Τα δυο μνημεία δηλαδή είναι τοποθετημένα κοντά στις δυο αφετηρίες της οδικής αρτηρίας, την οποία και ορίζουν.

Η αμέσως επόμενη ιστορική περίοδος είναι εκείνη της μακραίωνης οθωμανικής κυριαρχίας, η οποία ξεκινά για την περιοχή στα τέλη του 15^{ου} αι., με την απόκτηση μάλιστα και σημαντικών προνομίων καθώς ήλεγχε τα περάσματα της Πίνδου. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ιδιαίτερη μεταχείρισή της. Έτσι, τα Τζουμέρκα δεν θα γνωρίσουν τις αυθαιρεσίες και τις βιαιότητες του Οθωμανού κατακτητή, όπως άλλες Ηπειρωτικές περιοχές. Αντίθετα και εξαιτίας της σχετικής αυτονομίας που απολάμβαναν, θα αποτελέσουν καταφύγιο για πολλούς δοκιμαζόμενους Έλληνες, που εγκατέλειπαν τις εστίες τους στις πεδινές θέσεις και επιδίωκαν την εγκατάστασή τους σε ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές.

Η σημασία της Αθαμανίας έγινε πρώτα αντιληπτή από τους ίδιους τους αρχαίους συγγραφείς, όπως αποδεικνύεται από τις ποικίλες αναφορές στα έργα τους. Οι όροι Αθαμανία και Αθαμάνες απαντούν σε κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας από μια πολύ πρώιμη εποχή, ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ. Συνεχίζουν αδιάκοπα έως και την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας και πιο συγκεκριμένα έως και τον 2^ο αι. μ.Χ. Αντίστοιχα, εντοπίζονται και στη βυζαντινή γραμματεία από τον 5^ο αι. μ.Χ. έως και το 12^ο αι. μ.Χ., με ένα κενό κατά τους αιώνες 4^ο, 7^ο, 8^ο και 11^ο. Εκτός από το μεγάλο χρονολογικό εύρος, αξιοσημείωτη είναι η ποικιλία των πηγών που περιλαμβάνουν σχετικές αναφορές και πληροφορίες. Πρόκειται για έργα ιστορικά, γεωγραφικά, περιηγητικά, φιλοσοφικά, φιλολογικά, καθώς και για τα σπουδαιότερα βυζαντινά λεξικά. Υψίστης σημασίας είναι τα αντλούμενα στοιχεία για τη θέση της περιοχής, καθώς επιβεβαιώνεται η τοποθέτησή της στη σύγχρονη περιοχή των Τζουμέρκων, τη γειτνίασή της με άλλα Ηπειρωτικά και Θεσσαλικά φύλα και τις σχέσεις της με τις όμορες επικράτειες. Επιπλέον, η μελέτη των πηγών συντελεί στη σκιαγράφηση της ιστορικής της πορείας κατά την κλασική αρχαιότητα, προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για τον πολιτισμό της, διασώζοντας επιπρόσθετα και ορισμένες παραδόσεις και τέλος αποδεικνύει τη σημασία της και τη στρατηγική της θέση, καθώς αποτέλεσε κομβικό σημείο για τα όμορα φύλα. Μάλιστα, είναι χαρακτηριστικό ότι η Αθαμανία δε λησμονήθηκε ποτέ από τους συγγραφείς αλλά διατήρησε τη σημασία της τόσο κατά την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας όσο και κατά την αντίστοιχη βυζαντινή.

Αδιάψευστοι μάρτυρες της μακραίωνης ιστορίας των Τζουμέρκων στέκουν τα μνημεία τους, που χρονολογούνται από τους κλασικούς έως τους μεταβυζαντινούς και νεότερους χρόνους. Αντίστοιχα, η κατοίκηση, κατά την προϊστορική εποχή, αποδεικνύεται από κινητά ευρήματα, που συνελέγησαν από διάφορες περιοχές. Η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Τζουμέρκων, ένα πνευματικό – πολιτιστικό σωματείο, η δράση του οποίου καλύπτει ολόκληρη την περιοχή των Τζουμέρκων και έχει ως στόχο την περισυλλογή, διάσωση και μελέτη του ιστορικού, αρχαιολογικού, γλωσσικού και λαογραφικού υλικού της περιοχής, καθώς και την πνευματική και πολιτιστική της ανάπτυξη, αποφάσισε την εκπόνηση της παρούσας γενικής μελέτης της ευρύτερης περιοχής των Τζουμέρκων και των τριών νομών (Αρτης, Ιωαννίνων και Τρικάλων). Σε αυτήν και σε διαδοχικά κεφάλαια, καταγράφονται η γεωγραφία της περιοχής, η ιστορική της πορεία, οι γραπτές μαρτυρίες, τα ποικίλα μνημεία, οι αρχαιολογικοί χώροι, καθώς και ενδεικτικές φωτογραφίες. Απώτερος στόχος της μελέτης είναι η συγκέντρωση της κυριότερης βιβλιογραφίας αναφορικά με την αρχαία Αθαμανία και το βυζαντινό Τζεμέρνικο, η παρουσίαση της ιστορικής της πορείας, καθώς και των γραπτών μαρτυριών και μνημείων και εν συνεχεία, σε συνεργασία με τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, την Τοπική Αυτοδιοίκηση και Ερευνητικά Ιδρύματα, η έναρξη ερευνών, συμπεριλαμβανομένων και των ανασκαφών, καθώς και ποικίλων επεμβάσεων στα μνημεία, προκειμένου για την προστασία και ανάδειξή τους.

Β. Γεωμορφολογικά – Γεωγραφικά στοιχεία

Η ορεινή περιοχή των Τζουμέρκων¹ βρίσκεται στη δυτική πλευρά του κεντρικού τμήματος της οροσειράς της Πίνδου² και μοιράζεται ανάμεσα στα γεωγραφικά διαμερίσματα της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Πιο συγκεκριμένα, ανήκει στην επονομαζόμενη Αθαμανική ή κεντρική Πίνδο, η οποία περιλαμβάνει το ανώτερο τμήμα της κοιλάδας του Αχελώου και των παραποτάμων του, τα όρη Τριγγία, Αυγό και Κόζιακας, το Λάκμο και τα Αθαμανικά όρη. Ειδικότερα, η περιοχή διατρέχεται από την ενιαία οροσειρά, με κατεύθυνση από βόρεια προς νότια, των Αθαμανικών ορέων, με ψηλότερες κορυφές την Κακαρδίτσα και το Καταφίδι. Στην ανατολική πλευρά της ορίζεται από τη λεκάνη απορροής του Αχελώου, ενώ στη δυτική, βόρεια και νότια από την αντίστοιχη του ποταμού Αράχθου και των παραποτάμων του. Συνολικά, το ανάγλυφο των Τζουμέρκων απαρτίζεται από τους ορεινούς όγκους των Αθαμανικών ορέων και τις λεκάνες των ποταμών Αράχθου και Αχελώου. Διοικητικά, η περιοχή ανήκει στις Περιφέρειες Ηπείρου και Θεσσαλίας. Αντίστοιχα, οι κοινότητες υπάγονται στο νομό Ιωαννίνων, καταλαμβάνοντας το ανατολικό τμήμα του, στο νομό Άρτης, καταλαμβάνοντας το ΒΑ τμήμα του και στο νομό Τρικάλων, καταλαμβάνοντας το δυτικό τμήμα του.

Καταλυτικός παράγοντας στη διαμόρφωση του αναγλύφου των Τζουμέρκων στάθηκε η ύπαρξη των δυο μεγάλων ποταμών της περιοχής, του Αράχθου και του Αχελώου. Πιο συγκεκριμένα, η κύρια κοίτη του Αράχθου φτάνει τα 105 χλμ. μήκος, με κατεύθυνση ΒΒΑ – ΝΝΔ. Η λεκάνη απορροής του καταλαμβάνει περίπου 2000μ², καλύπτεται κυρίως από φλύσχη και ορίζεται Β, ΒΔ από τις λεκάνες απορροής του Αώου και του Βοϊδομάτη, ανατολικά από τη λεκάνη απορροής του Αχελώου και δυτικά από την αντίστοιχη του Λούρου. Σημαντική θέση κατέχει και ο παραπόταμος του Αράχθου Καλλαρύτικος, ο οποίος αποστραγγίζει την ευρύτερη περιοχή των βορείων Τζουμέρκων καθώς και των νοτίων παρυφών του όρους Λάκμος, ενώ δέχεται τα νερά πλήθους ρεμάτων και χειμάρρων, με σημαντικότερους τον Μελλισουργιώτικο και τον Ματσουκιώτικο ποταμό. Αντίστοιχα, ο Αχελώος έχει μήκος της κύριας κοίτης του που φτάνει τα 220 χλμ. Η δεύτερη ονομασία του, Ασπροπόταμος, οφείλεται στη λευκή λάσπη που μεταφέρει από τη ζώνη του φλύσχη έως τις εκβολές του. Η λεκάνη απορροής του έχει εξίσου μεγάλη έκταση με την αντίστοιχη του Αράχθου, καλύπτεται κυρίως από ασβεστολιθικούς σχηματισμούς και καταλαμβάνει το σύνολο της έκτασης της ανατολικής πλευράς των Τζουμέρκων.

Γενικά, η περιοχή προσδιορίζεται ως κατεξοχήν ορεινή με έντονο ανάγλυφο, το οποίο, με τη σειρά του, χαρακτηρίζεται από επιβλητικές βραχώδεις ασβεστολιθικές κορυφογραμμές, υψηλές κορυφές, εκτεταμένα υποαλπικά οροπέδια, χαράδρες με επικλινείς πλαγιές, μεγάλες, σε έκταση, περιοχές με εκτεταμένους και πυκνούς θαμνώνες, δάση και κατά τόπους δασωμένες εκτάσεις και πυκνό υδρογραφικό δίκτυο, αποτελούμενο από μεγάλους ποταμούς και παραποτάμους, με μόνιμη ή εποχιακή ροή, καθώς και πολλούς καταρράκτες. Αντίθετα, οι επίπεδες επιφάνειες σπανίζουν. Ως αποτέλεσμα του

¹ Ως περιοχή των Τζουμέρκων ορίζεται συμβατικά η έκταση που καταλαμβάνουν οι 47 κοινότητες, βλ. Χάρτη 1, σύμφωνα με την άποψη του Στ. Φίλου βλ. Τζουμερκοχώρια, σ. 12, η οποία είναι αποδεκτή και από την Ι.Λ.Ε.Τ. Βέβαια, η αρχαία Αθαμανία δεν έχει οριοθετηθεί πλήρως με λεπτομέρειες. Ωστόσο, η σύγχρονη περιοχή των Τζουμέρκων αποτελούσε τμήμα της αρχαίας Αθαμανίας, η οποία, όπως αποδεικνύουν οι πηγές και η αρχαιολογική έρευνα, εκτεινόταν και ανατολικότερα. Αναφορικά με το βυζαντινό Τζεμέρνικο, η έρευνα βρίσκεται σε αρχικό στάδιο και δεν μπορούν ακόμη να εξαχθούν συμπεράσματα για τα όρια του.

² Οι πληροφορίες του κεφαλαίου προέρχονται από την Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη Ευρύτερης Περιοχής Τζουμέρκων, «ΗΠΕΙΡΟΣ» ΑΕ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, Ιωάννινα 2006, τεύχος Α, μέρος Α, Α1, Γενικά στοιχεία, κεφάλαιο 1.2, σ. 7 – 11, κεφάλαιο 1.3, σ. 12 – 20, τεύχος Α, μέρος Β, Β2, Ανάλυση της περιοχής μελέτης, κεφάλαια 2.1 – 2.2, σ. 1 – 322, τεύχος Β, περίληψη ΕΠΜ, σ. 1 – 26. Βλ. και Παπακώστας, Ηπειρωτικά, βιβλίο ΙΙ, μέρος πρώτο, κεφάλαιο 1, σ. 93 – 102 και Σούλης, Το κλίμα, σ.13 – 23, 176 - 209 .

αναγλύφου, των σημαντικών υψομετρικών διαφορών, που κυμαίνονται από 144 έως 2429μ, και της πληθώρας των ρεμάτων, έρχεται η δημιουργία μιας ποικιλίας βιοτόπων. Αυτοί συνθέτουν ένα πολυποίκιλτο σύνολο οικοσυστημάτων, στα οποία διαβιεί σημαντικός αριθμός έμβιων όντων, συχνά αρκετά σπάνιων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περιοχή των Τζουμέρκων έχουν εντοπιστεί 16 κύριοι τύποι υδάτινων ενδιαιτημάτων και 15 χερσαίων οικοσυστημάτων. Μάλιστα, ορισμένες ενότητες βλάστησης των χερσαίων οικοσυστημάτων παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, λόγω της σπανιότητας, της αισθητικής και της αυξημένης βιοποικιλότητάς τους.

Αναφορικά με τη γεωλογία, η περιοχή δομείται από σχηματισμούς που ανήκουν στις γεωτεκτονικές ζώνες Ιονίου και Ωλονού – Πίνδου. Χαρακτηριστικό τεκτονικό γνώρισμα της πρώτης ζώνης είναι τα επάλληλα μεγάλα σύγκλινα και αντίκλινα, που επωθούνται και επιπτεύουν το ένα το άλλο προς τα δυτικά, με κατεύθυνση κυρίως ΒΔ – ΝΑ. Στους γεωλογικούς της σχηματισμούς περιλαμβάνονται, με χρονολογική σειρά και ξεκινώντας από τους παλαιότερους, ασβεστόλιθοι Ηωκαίνου και φλύσχης. Αντίστοιχα, η δεύτερη ζώνη θεωρείται ως μια βαθιά αύλακα ανάμεσα στα υβώματα της Πελαγονικής και Γαβρόβου, η οποία εμφανίζει μεγάλες εναλλαγές στην ιζηματογένεση. Στους γεωλογικούς της σχηματισμούς, περιλαμβάνονται, με χρονολογική σειρά και ξεκινώντας από τους παλαιότερους, πυριτιούχοι ασβεστόλιθοι, κερατόλιθοι και ραδιολαρίτες εναλλασσόμενοι με πλακώδεις ασβεστόλιθους, ασβεστόλιθοι Κρητιδικού, ασβεστόλιθοι πελαγικοί του Άνω Κρητιδικού με πυριτόλιθους, υλικό από το οποίο αποτελούνται κατά κύριο λόγο τα Αθαμανικά όρη, καθώς και φλύσχης. Ειδικότερα, οι ασβεστόλιθοι παρουσιάζουν μεγάλη επιφανειακή ανάπτυξη στην περιοχή, με πάχος που κυμαίνεται μεταξύ μερικών δεκάδων έως πολλών εκατοντάδων μέτρων, ενώ διακρίνονται σε: ασβεστόλιθους με κονδύλους και φακούς πυριτολίθων και ασβεστόλιθους δολομιτικούς – δολομίτες. Πρόκειται για ένα γεωλογικό σχηματισμό μέσης υψηλής αντοχής και συνεκτικότητας, ο οποίος δημιουργεί έντονο ανάγλυφο με απότομες κλίσεις πρανών και βαθιές χαραδρώσεις. Ο επόμενος ευρύτατα διαδεδομένος γεωλογικός σχηματισμός των Τζουμέρκων είναι ο φλύσχης. Αυτός διακρίνεται σε: φλύσχη με υλικά του μανδύα αποσάθρωσης, φλύσχη με επικράτηση των ψαμμιτικών φάσεων και φλύσχη με επικράτηση των ιλυολιθικών φάσεων. Ο συγκεκριμένος σχηματισμός λόγω της τεκτονικής του καταπόνησης, της δομής, της λιθολογικής του σύστασης και της έντονης μορφολογίας ευνοεί την εκδήλωση καταπτώσεων ή ολισθήσεων.

Επιφανειακά, απαντούν μεταλλικοί σχηματισμοί, που διακρίνονται στις επόμενες κατηγορίες: αλλουβιακές αποθέσεις, κορήματα, όπου περιλαμβάνονται τα προϊόντα αποσάθρωσης των ασβεστολίθων, ποτάμιες αναβαθμίδες και λιθώνες, δηλαδή αποθέσεις παγετώνων στις παρυφές των ορεινών όγκων.

Ακολουθεί το έδαφος, το οποίο σχηματίζεται από την αποσάθρωση των πετρωμάτων και εν προκειμένου για την περιοχή των Τζουμέρκων από την αποσάθρωση των ασβεστολίθων και του φλύσχη. Οι κυριότεροι εδαφικοί τύποι είναι: τα ορφνά δασικά εδάφη, τα όξινα ορφνά δασικά εδάφη, τα ορφνά ποτιστικά εδάφη, οι ερυθρογαίες, οι ρεντζίνες και τα αλλουβιακά εδάφη.

Ως αποτέλεσμα της γεωμορφολογίας της, η περιοχή δεν χαρακτηρίζεται από έντονη σεισμική δράση. Έχουν καταγραφεί συχνοί σεισμοί μικρού μεγέθους, ενώ, αντίστοιχα, οι σεισμοί μεγάλου μεγέθους εμφανίζονται σπανιότερα.

Ένας ακόμη καταλυτικός παράγοντας που επηρεάζει την ανθρώπινη παρουσία και εξέλιξη είναι το κλίμα. Στην περιοχή των Τζουμέρκων, κατά κύριο λόγο, επικρατεί κλίμα ηπειρωτικό ορεινό, αντίστοιχο με εκείνο της ορεινής ζώνης της Ηπείρου και της δυτικής Θεσσαλίας. Τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι ο τραχύς χειμώνας, με άφθονες βροχοπτώσεις και χιονοπτώσεις και το δροσερό καλοκαίρι, με τοπικές βροχές. Η εμφάνιση παγετού αποτελεί σύνηθες φαινόμενο κυρίως από τον Οκτώβριο έως τον Μάιο, με συχνή εμφάνιση και ολικών παγετών. Άφθονες είναι και οι χιονοπτώσεις, συχνά και με παρατεταμένη χιονοκάλυψη. Η μέση ετήσια θερμοκρασία παρουσιάζει απλή διακύμανση,

με την ελάχιστη τιμή να εντοπίζεται συνήθως τον Ιανουάριο, σε ορισμένες περιπτώσεις τον Φεβρουάριο και σπάνια τον Δεκέμβριο και τη μέγιστη τιμή τον Ιούλιο – Αύγουστο και σπάνια τον Ιούνιο.

Η μεγάλη τοπική ποικιλομορφία του κλίματος, σε συνδυασμό με τις σημαντικές υψομετρικές διαφορές, καθώς και την έντονη και συχνή εναλλαγή του αναγλύφου δημιουργούν μια ποικιλία μικροπεριβαλλόντων, τα οποία ευνοούν την ανάπτυξη μιας ιδιαίτερα αξιόλογης και πλούσιας χλωρίδας και πανίδας, με πληθώρα ενδημικών και σπάνιων ειδών.

Πιο συγκεκριμένα, έχουν καταγραφεί 7 είδη ψαριών, με κυριότερα την άγρια πέστροφα, το Στροσίδι και την μικρή Ασπρίτσα, 19 είδη ερπετών, ανάμεσά τους και το ιδιαίτερα σπάνιο και ενδημικό υποείδος της οροσειράς της Πίνδου, η οχιά των λιβαδιών και 6 είδη αμφιβίων, με σπουδαιότερο τον σπάνιο αλπικό τρίτωνα. Αναφορικά με τα πτηνά, η περιοχή των Τζουμέρκων αποτελεί μια από τις σημαντικότερες ορεινές περιοχές όπου διαβιούν αρκετά απειλούμενα είδη. Η σημασία της έγκειται αρχικά στην παρουσία ορισμένων από τα σπανιότερα είδη και εν συνεχεία στο μέγεθός της, στο ανάγλυφό της αλλά και στην κομβική της θέση στο κέντρο της νότιας Βαλκανικής, σημείο συνάντησης πτηνών. Πιο συγκεκριμένα, έχουν καταγραφεί 144 είδη, από τα οποία τα 95 ανήκουν στα στρουθιόμορφα, ενώ τα υπόλοιπα 49 στα μη στρουθιόμορφα. Στη δεύτερη κατηγορία, περιλαμβάνονται 21 είδη αρπακτικών και 7 είδη δρυοκολαπτών. Τέλος, στην ίδια περιοχή έχουν καταγραφεί και 30 είδη θηλαστικών, με σημαντικότερα την αρκούδα, το λύκο, το ζαρκάδι και το αγριόγιδο, καθώς και 165 είδη ασπονδύλων.

Εξίσου πλούσια με την πανίδα είναι και η χλωρίδα, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι έχουν εντοπιστεί 698 είδη φυτών, από τα οποία τα 79 έχουν χαρακτηριστεί ως σημαντικά και τα 8 ως απειλούμενα π.χ. εκτεταμένα δασικά οικοσυστήματα με ελάτη, οξιά, μαύρη πεύκη, πλατύφυλλη δρυ κ.α., οικοσυστήματα χαμηλών και υψηλών θαμνώνων με αείφυλλους σκληρόφυλλους σχηματισμούς, θαμνώνες φυλλοβόλων και αντίστοιχοι μικτών αείφυλλων και φυλλοβόλων πλατύφυλλων, χασμοφυτική βλάστηση, παραποτάμια βλάστηση με ανατολική πλάτανο, μικρές πεδινές και καλλιεργούμενες εκτάσεις, χορτολίβαδα κ.α.

Συνολικά, η περιοχή των Τζουμέρκων, γεωμορφολογικά, εμφανίζει ορισμένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της υπόλοιπης Ηπείρου. Πιο συγκεκριμένα, οι απόκρημνοι ορεινοί όγκοι με τις απότομες βραχώδεις πλαγιές και τα φαράγγια συνυπάρχουν με τις ελάχιστες πεδινές εκτάσεις. Ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι δυο μεγάλοι ποταμοί, Άραχθος και Αχελώος, με τις κοιλάδες τους. Η γεωμορφολογική ποικιλία έχει ως αποτέλεσμα μια αντίστοιχη κλιματική και εδαφική ποικιλία. Οι διάφοροι τύποι εδαφών, με τη σειρά τους, ευνοούν την ανάπτυξη διαφορετικών ειδών χλωρίδας και πανίδας. Μοναδικοί βιότοποι, εξαιρετικού επιστημονικού και οικολογικού ενδιαφέροντος, απαντούν στην περιοχή, όπου διαβιούν πληθώρα φυτικών και ζωικών ειδών και ανάμεσά τους και ορισμένα σπάνια. Η σκιαγραφηθείσα εικόνα δεν θα έχει μεταβληθεί ουσιαστικά από την αρχαιότητα ή τη μεσαιωνική περίοδο, σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες, τα νεότερα περιηγητικά κείμενα, επιστημονικές έρευνες αλλά και το γεγονός ότι το χρονικό διάστημα ακόμη και τεσσάρων χιλιετιών, από την εγκατάσταση στην περιοχή των Αθαμάνων, γεωλογικά δεν επαρκεί ώστε να προκληθούν ραγδαίες αλλαγές. Επομένως και η σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, οι ποικίλες ανάγκες και οι δραστηριότητες του δεν έχουν μεταβληθεί καταλυτικά.

Γ. Ιστορικό περίγραμμα

1) Προϊστορική περίοδος και Κλασική αρχαιότητα

Οι πιο πρώιμες γνωστές έως σήμερα αρχαιολογικές μαρτυρίες για την κατοίκηση στην περιοχή των Τζουμέρκων ανάγονται στην εποχή του Χαλκού και προέρχονται από την περιοχή των Πραμάντων και το Κάτω Γραικικό. Πιο συγκεκριμένα, το 1930, ο Hammond³ βρήκε κοντά στην εκκλησία της Παναγίας των Πραμάντων έναν λίθινο πέλεκυ ορθογώνιας διατομής με αποστρογγυλεμένες άκρες και μία λεπίδα μικρού λίθινου πέλεκυ ή σμίλης τετράγωνης διατομής. Από τους Χριστούς, στην περιφέρεια των Πραμάντων, προέρχεται ένας αμφίστομος χάλκινος πέλεκυς, ένα αποτελεσματικό όπλο που διαδόθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα από το Αιγαίο⁴. Στο Κάτω Γραικικό, στο λόφο του προφήτη Ηλία, ο Δάκαρης βρήκε ένα τμήμα αξίνας με οπή, κατασκευασμένης από γρανιτόλιθο⁵.

Στην περιοχή των Τζουμέρκων ειδικότερα και στην ευρύτερη περιοχή του άνω ρου του Αχελώου, μεταξύ της Θεσσαλίας στα ανατολικά και της Ακαρνανίας στα δυτικά, εγκαθίστανται, από τις αρχές της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., οι Αθαμάνες⁶. Ο Στράβων⁷, αντλώντας πληροφορίες από τον Θεόπομπο, αναφέρει τους Αθαμάνες στην απαρίθμηση των έντεκα από τα δεκατέσσερα κυριότερα Ηπειρωτικά φύλα. Στα βόρεια των Αθαμάνων κατοικούσαν οι Αίθικες, στα δυτικά τους οι Μολοσσοί και στα νότια οι Αμφιλόχιοι. Οι Αθαμάνες, όπως και τα γειτονικά τους φύλα, διήγαν βίο ποιμενικό νομαδικό, μετακινούμενοι από τους χειμερινούς στους θερινούς βοσκοτόπους και αντίστροφα. Κατά συνέπεια, ο γεωγραφικός τους χώρος, για πολλούς αιώνες, δεν πρέπει να οριζόταν με σταθερά, συνεχή όρια, αλλά καθαρά ποιμενικές διαιρέσεις⁸. Εξάλλου, η έλλειψη ανασκαφών στην περιοχή δεν μας επιτρέπει να ορίσουμε με ακρίβεια ποιες από τις εντοπισμένες αρχαιολογικές θέσεις ανήκαν στους Αθαμάνες και ποιες στους Μολοσσούς, ιδιαίτερα στις βορειότερες και τις ανατολικότερες περιοχές των Τζουμέρκων. Λόγω του τρόπου ζωής τους⁹, οι Αθαμάνες πρέπει να φαίνονταν βάρβαροι στα μάτια των Ελλήνων των νοτιότερων περιοχών κατά τους ιστορικούς χρόνους. Έτσι, ο Θουκυδίδης τους θεωρεί βαρβάρους¹⁰, ενώ ο Στράβων¹¹ γράφει «...Αιτωλοί και Ακαρνάνες εισί και Αθαμάνες, ειρήνη και τούτους Έλληνας ειπείν». Ωστόσο, η φράση του Στράβωνος πρέπει να ερμηνευθεί ως αντιδιαστολή του πολιτισμού των Αθαμάνων με τους άλλους Έλληνες, και όχι να οδηγήσει σε αμφισβήτηση της ελληνικότητάς τους, η οποία είναι άλλωστε καταφανής από τα οκτώ γνωστά τοπωνύμια της Αθαμανίας (Αθήναιον, Αιθοπία, Άκανθος, Αργιθέα,

³ Βλ. Hammond, Epirus, σ. 314.

⁴ Βλ. Hammond, ο.π., σ. 334.

⁵ Βλ. Δάκαρης, Η αρχαιολογική έρευνα, σ. 454.

⁶ Βλ. Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες, σ. 376 – 379.

⁷ Βλ. Meineke, Strabonis geographica, v. 2, 7.7.8 αλλά και Δάκαρης, Συμβολή, σ. 103.

⁸ Βλ. Hammond, Φυλετικές οργανώσεις, σ. 54 – 58.

⁹ Για τον τρόπο ζωής των Αθαμάνων βλ. Κατσάνου, Ο καταμερισμός εργασίας, σ. 206-209.

¹⁰ Βλ. Jones and Powell, Thucydides historiae, v. 1, 1.5.3 – 1.6.2. Για τη χρήση του όρου στην αρχαιότητα βλ. και Χατζόπουλος, Τα όρια, σ. 140 – 145.

¹¹ Βλ. Meineke, Strabonis geographica, v. 2, 10.1.16.

Ηράκλεια, Θεοδωρία, Κραννών, Τετραφυλία), από τα ανθρωπωνύμια και τις επιγραφές των νομισμάτων της, που είναι όλα ελληνικά¹².

Η ελληνικότητα του φύλου των Αθαμάνων επιβεβαιώνεται και από τη θρησκευτική ζωή των κατοίκων, η οποία παράλληλα αντικατοπτρίζει και τις πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις. Σύμφωνα λοιπόν με τις φιλολογικές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά δεδομένα, κύρια θεότητα στην περιοχή ήταν η Αθηνά, όπως προκύπτει και από την ονομασία της αντίστοιχης οχυρής θέσης του Αθήναιου, καθώς και από τα λείψανα ναού των κλασικών ή των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων που έχουν αποδοθεί σε ναό αφιερωμένο στη θεά¹³. Η λατρεία της μαρτυρείται τουλάχιστον από τα τέλη του 3^{ου} π.Χ. αι., εποχή στην οποία χρονολογούνται τα χάλκινα νομίσματα που έκοψαν οι Αθαμάνες, γύρω στο 220 – 185 π.Χ., με απεικόνιση της Αθηνάς Αρχηγέτιδος. Την παράσταση συμπληρώνει γλαύκα στα πόδια της θεάς και η επιγραφή ΑΘΑΜΑΝΩΝ, ενώ τον οπισθότυπο κοσμεύει κεφαλή Διώνης, της κύριας γυναικείας θεότητας της Ηπείρου, με στεφάνι και καλύπτρα¹⁴.

Η ταυτόχρονη παρουσία στα νομίσματα των Αθαμάνων της Αθηνάς και της Διώνης απηχεί τη φιλική σχέση που διατηρούσαν με την Αμβρακία, στην οποία παρέμεινε εξόριστος ο βασιλιάς τους Αμύνανδρος, αλλά και με τη Δωδώνη, το Ηπειρωτικό Ιερό και Μαντείο, τουλάχιστον από τον 4^ο π.Χ. αι., όπου η Διώνη λατρευόταν ως σύναος του Δία. Στο συμπέρασμα οδηγεί και επιγραφή από τη Δωδώνη, του 330 π.Χ., σύμφωνα με την οποία τιμάται με προξενία κάτοικος της Αθαμανικής Αργιθέας¹⁵.

Οι φιλικές σχέσεις των Αθαμάνων με το Ηπειρωτικό Ιερό έγιναν στενότερες, όταν ο Πύρρος προσάρτησε την περιοχή στο βασίλειό του, ενώ διατηρήθηκαν μέχρι την πτώση της Μολοσσικής δυναστείας των Αιακιδών, το 233/232 π.Χ.¹⁶.

Είναι πιθανότερο, η λατρεία της Διώνης στην Αθαμανία¹⁷ να καθιερώθηκε την εποχή του Πύρρου και να είναι απόρροια της ευρύτερης θρησκευτικής πολιτικής του¹⁸. Οι μέχρι τώρα όμως γνωστές μαρτυρίες που αναφέρονται στη λατρεία της Διώνης στην περιοχή χρονολογούνται σε μεταγενέστερη εποχή, δηλαδή στα τέλη του 3^{ου} με αρχές του 2^{ου} π.Χ. αι., την εποχή του Κοινού των Ηπειρωτών. Επομένως δεν είναι δυνατόν να αποκλείσουμε και την περίπτωση η λατρεία να καθιερώθηκε στα χρόνια του Κοινού των Ηπειρωτών, στο οποίο συμμετείχαν τα περισσότερα Ηπειρωτικά φύλα με κέντρο τη Δωδώνη¹⁹.

Ωστόσο, στην Αθαμανία δε λατρεύτηκε ο Δωδωναίος Ζευσ, αλλά ο Ζευσ Ακραίος²⁰, λατρεία σημαντική, γνωστή τουλάχιστον από τα τέλη του 3^{ου} π.Χ. αι., αφού υπήρχε ιερό

¹² Βλ. Phillipson – Kirsten, *Die Griechischen Landschaften*, σ. 171 κ.εξ. και Sakellariou, *La Migration Grèque*, σ. 281 - 282. Για τα νομίσματα των Αθαμάνων ενδεικτικά βλ. Franke, *Die Münzen*, σ. 24 κ.εξ.

¹³ Βλ. Achard, Tite – Live, *Histoires Romaine*, 38.1.11, 39.25.17 και Heuzeg – Daumet, *Mission*, σ. 413.

¹⁴ Για τα νομίσματα βλ. Franke, ο.π., σ. 24, πίν. IV και Gardner, *Catalogue*, σ. 96, πίν. 18, 5.

¹⁵ Για την επιγραφή βλ. Carapanos, *Dodone*, σ. 51, αρ. 4 και σ. 212, πίν. 28, αρ. 1 και Franke, ο.π., σ. 15, σημ. 3 και σ. 19, σημ. 23.

¹⁶ Σχετικά με το χρόνο προσάρτησης της Αθαμανίας στο βασίλειο του Πύρρου βλ. Cabanes, *L' Epire*, σ. 133 και Lénêque, *Pyrrhos*, σ. 185, 198.

¹⁷ Για τη λατρεία της Διώνης στην Αθαμανία βλ. Σούλη, *Λατρεία*, σ. 75 – 76 και της ίδιας, *Λατρείες*, σ. 55 – 56.

¹⁸ Για τη θρησκευτική πολιτική του Πύρρου βλ. σχετικά Σούλη, *Η θρησκευτική πολιτική*, σ. 759 – 794.

¹⁹ Για το Κοινό των Ηπειρωτών βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 81 κ. εξ., Franke, *Alt – Epirus*, σ. 30 κ. εξ., του ίδιου, *Die Münzen*, σ. 116 κ. εξ., 134 κ. εξ., 276 κ. εξ. και Hammond, *Epirus*, σ. 537, 557 κ. εξ. Αντίστοιχα για τη λατρεία στην Αθαμανία στους χρόνους του Κοινού βλ. Σούλη, *Λατρείες*, σ. 55 – 56.

²⁰ Για τη λατρεία του Δία Ακραίου στην Αθαμανία βλ. Σούλη, *Λατρείες*, σ. 56 κ. εξ.

του θεού και μάλιστα στην πρωτεύουσα των Αθαμάνων, όπως πληροφορεί ο Λίβιος²¹. Και πιο συγκεκριμένα, ο Λίβιος, αναφερόμενος στις πολεμικές επιχειρήσεις του Φιλίππου Ε' εναντίον των Αθαμάνων, κάνει λόγο για ιερό του Δία Ακραίου κοντά στην Αργιθέα.

Όσον αφορά τον τόπο προέλευσης της λατρείας, πρέπει να θεωρήσουμε ως πιθανότερο τη Θεσσαλία, περιοχή στην οποία ο θεός γνώρισε ιδιαίτερη λατρεία²², όπως αποτυπώνεται στα ασημένια και χάλκινα νομίσματα από τους Γόμφους. Τα νομίσματα χρονολογούνται στο 340 π.Χ.²³ και δίνουν τον εικονογραφικό τύπο του Δία Ακραίου, ο οποίος προσιδιάζει στην ιδιότητά του, δηλαδή του θεού των ορέων. Ο Ζευς εικονίζεται σε βράχο με σκήπτρο στο δεξί του χέρι και το αριστερό να ακουμπά στο βράχο, ενώ τη σκηνή συμπληρώνουν κεραυνός και η επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΟ/ΠΟΛΙΤΩΝ. Ο βράχος που κατά μια άποψη υπαινίσσεται την οροσειρά της Πίνδου²⁴, σε νεότερες κοπές, των αρχών του 3^{ου} π.Χ. αι., έχει αντικατασταθεί από θρόνο²⁵. Παράλληλα, ο θεός, αντί σκήπτρου, κρατά κεραυνό στο δεξί του χέρι.

Μια άλλη λατρεία στην Αθαμανία, που πιθανόν προέρχεται από τη γειτονική Αμβρακία, είναι αυτή του Απόλλωνα. Ο θεός εικονίζεται στα χάλκινα νομίσματα των Αθαμάνων που κόπηκαν γύρω στο 220-185 π.Χ., με πιθανότερη χρονολόγηση το 190 π.Χ., ενώ τον οπισθότυπο κατέχει βούκρανο και επιγραφή ΑΘΑΜΑΝΩΝ²⁶. Με ανάλογο τρόπο, ο Απόλλων εικονίζεται στον εμπροσθότυπο των χάλκινων νομισμάτων από την Αμβρακία των ετών 230 / 168 π.Χ.

Επειδή ο Απόλλων γνώρισε σημαντική λατρεία στην Αμβρακία από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τη ρωμαϊκή²⁷, είναι επόμενο η λατρεία του να εξαπλώθηκε και στις όμορες περιοχές και μάλιστα στην Αθαμανία, με την οποία η Αμβρακία διατηρούσε, όπως ήδη αναφέρθηκε, φιλικές σχέσεις.

Μια ακόμη λατρεία γνωστή σε ολόκληρη την Ήπειρο, εκείνη του Ποσειδώνα, μαρτυρείται και στην Αθαμανία, σύμφωνα με επιγραφή του 2^{ου} π.Χ. αι.²⁸, που βρέθηκε στην Κέρκυρα και αφορά στη συνθήκη καθορισμού των ορίων ανάμεσα σε δυο περιοχές, την Αθαμανία και μια άλλη που δυστυχώς δεν σώζεται. Στην επιγραφή, γίνεται λόγος και για ιερό του Ποσειδώνα στην Αθαμανία. Ο θεός γνώρισε σημαντική λατρεία στην Ήπειρο τουλάχιστον από τον 4^ο π.Χ. αι., σύμφωνα με επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες αλλά και νομισματικούς τύπους. Αξιοσημείωτα είναι δυο χωρία της Οδύσσειας όπου αναφέρεται ότι²⁹ ο Οδυσσεάς, ύστερα από συμβουλή του μάντη Τειρεσία, έπρεπε να μεταβεί σε τόπο, όπου οι άνθρωποι δεν γνώριζαν τη θάλασσα και δεν χρησιμοποιούσαν αλάτι στην τροφή τους για να εξιλεώσει με θυσίες τον Ποσειδώνα, ύστερα από το φόνο των μνηστήρων. Η θέση αυτή τοποθετείται, από τους σχολιαστές του Ομήρου, στα Βούνειμα της Ηπείρου, κοντά στην άγνωστη πόλη Τράμπυα, πιθανόν, κατά τον Hammond, στο Βοτονόσι. Με

²¹ Βλ. Achard, Tite – Live, *Histoires Romaine*, 38.14.

²² Για τη λατρεία του Δία Ακραίου στη Θεσσαλία βλ. Moustaka, *Kulte und Mythen*, σ. 17 – 18, 73, 77 και Stählin, *Das hellenische Thessalien*, σ. 42, σημ. 6.

²³ Για τα νομίσματα βλ. Gardner, *Catalogue*, σ. 19, πίν 3 (2) και Moustaka, ο.π., σ. 97 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁴ Βλ. Moustaka, ο.π., σ. 18.

²⁵ Βλ. Moustaka, ο.π., σ. 97, αρ. 2 και πίν. 2 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁶ Για τα νομίσματα βλ. Franke, *Die Münzen*, σ. 25 – 26, πίν V. 23 – 32, R. 26 – 37.

²⁷ Για τα νομίσματα της Αμβρακίας βλ. Gardner, ο.π., σ. 94, πίν 32, αρ. 3.

²⁸ Για την επιγραφή βλ. IG IX, I 690 και Franke, ο.π., σ. 22, σημ. 52.

²⁹ Βλ. Merry, *Homer Odyssey*, λ 118 κ. εξ., ψ 265 κ. εξ.

βάση τα παραπάνω, φαίνεται πιθανότερο ο Ποσειδών να είχε ανάλογη λατρεία και στην ορεινή και απομακρυσμένη Αθαμανία.

Στο Πάνθεο της Αθαμανίας ανήκει και η λατρεία των Νυμφών, που αναφέρεται στην αρχαία γραμματεία ήδη από τον 4^ο π.Χ. αι. και από όπου πληροφορούμαστε και το τελετουργικό της³⁰. Όπως είναι γνωστό από αντίστοιχες μελέτες για τη λατρεία των Νυμφών στην Ήπειρο, οι Νύμφες λατρεύτηκαν ιδιαίτερα τόσο στις κορινθιακές αποικίες όσο και σε κάποιες Ηπειρωτικές πόλεις.

Με το πέρασμα των αιώνων, τα Ηπειρωτικά φύλα μετέβησαν από την αγροτική κοινωνία στον αστικό τρόπο ζωής και τη διαβίωση στους οργανωμένους οικισμούς και πόλεις του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ.³¹ Η κίνηση αυτή εντάθηκε λόγω της πολιτικοστρατιωτικής ανασφάλειας του 3^{ου} και των αρχών του 2^{ου} αι. π.Χ., όταν οι μακεδονικοί πόλεμοι και η ρωμαϊκή διείσδυση αναγκάζουν τους Ηπειρώτες, ακόμη και των πιο δυσπρόσιτων περιοχών, να συνοικίζονται σε οχυρωμένες πόλεις ή μικρότερα πολίσματα, εγκαταλείποντας την ύπαιθρο σε περίοδο κινδύνου. Την συγκεκριμένη κίνηση ακολουθούν και οι Αθαμάνες, όπως μαρτυρούν οι τειχισμένοι οικισμοί που εντοπίζονται στην περιοχή τους, κυρίως κατά μήκος διαβάσεων που όριζαν και τις συνοριακές γραμμές.

Η πρώτη ιστορική αναφορά για τους Αθαμάνες ανάγεται στο 395 π.Χ., όταν αναφέρονται ως μέλη της Κορινθιακής³² και στη συνέχεια της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας³³. Το 354 π.Χ., στον Ιερό πόλεμο, πολέμησαν εναντίον των Φωκέων³⁴ και το 323 π.Χ., στο Λαμιακό πόλεμο, εναντίον των Μακεδόνων³⁵. Το 295 π.Χ., ο Πύρρος προσάρτησε στο βασίλειό του τη χώρα των Αθαμάνων, επειδή απέβλεπε στην επίκαιρη γεωγραφική θέση και τον πληθυσμό της, ο οποίος, έκτοτε, ακολουθούσε το βασιλιά στις εκστρατείες του. Εξάλλου ένα από τα ευρήματα στην περιοχή, μία παραγναθίδα κράνους με τα αρχικά ΜΟ των Μολοσσών³⁶, επιβεβαιώνει τη συμμετοχή των κατοίκων της στις κοινές εκστρατείες του Πύρρου.

Με την πτώση της βασιλείας, το 232 π.Χ., οι Αθαμάνες ανέκτησαν την ανεξαρτησία τους. Κατά τα έτη 220-185 π.Χ., την περιοχή κυβερνούσαν οι βασιλείς Θεόδωρος και Αμύνανδρος. Ιδιαίτερα ο δεύτερος ανέπτυξε μεγάλη διπλωματική δραστηριότητα και ασκούσε ευρύτερη πολιτική, έξω από τα στενά όρια της χώρας του. Ενδεικτικό της ευρύτερης πολιτικής των βασιλέων των Αθαμάνων είναι η αναγραφή των ονομάτων τους στον κατάλογο των θεωροδόκων των Δελφών³⁷ και οι σχέσεις τους με άλλα ιερά, όπως της Δήλου και της Κλάρου³⁸.

³⁰ Για τη λατρεία των Νυμφών στην αρχαία Ήπειρο βλ. Σούλη, Η λατρεία των Νυμφών, σ. 9 – 65.

³¹ Βλ. Dakaris, Organisation, σ. 71 – 80.

³² Βλ. Vogel and Fischer, Diodori bibliotheca historica, 14. 8. 27.

³³ Για την ιστορία των Αθαμάνων βλ. Hammond, Φυλετικές οργανώσεις, σ. 57 – 58, του ιδίου, Η πολιτιστική συγγένεια, σ. 58 – 59, του ιδίου, Η είσοδος, σ. 59 – 62, Lénêque, Η βασιλεία του Πύρρου, σ. 74 – 76, του ιδίου, Η βασιλεία του Αλεξάνδρου Β', σ. 79 – 80, Σούλη, Λατρείες, σ. 51 – 53 με την παλαιότερη βιβλιογραφία, της ιδίας, Η Αθαμανία και οι λατρείες της, σ. 5 – 7 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 95 - 103.

³⁴ Βλ. Vogel and Fischer, Diodori bibliotheca historica, 16. 29. 1

³⁵ Βλ. Vogel and Fischer, Diodori bibliotheca historica, 18. 11. 1

³⁶ Βλ. Hammond, Epirus, σ. 575.

³⁷ Για την επιγραφή των Δελφών βλ. Franke, Die Münzen, σ. 16, Hammond, Epirus, σ. 656, Σούλη, Λατρείες, σ. 53, σημ. 15 για σχετική βιβλιογραφία.

³⁸ Βλ. Franke, ο.π., σ. 16.

Η Αθαμανία δεν πρέπει να απέφυγε την κοινή μοίρα της Ηπείρου το 167 π.Χ., όταν οι λεγεώνες του Αιμιλίου Παύλου κατέστρεψαν 70 Ηπειρωτικές πόλεις και υποδούλωσαν 150.000 Ηπειρώτες³⁹⁴⁰. Βεβαίως, η χώρα δεν καταστράφηκε ολοκληρωτικά, καθώς από επιγραφικές μαρτυρίες πληροφορούμαστε ότι από την εποχή του Αμυνάνδρου ή λίγο μετά το 167 π.Χ. στην Αθαμανία λειτούργησε το Κοινό των Αθαμάνων, τουλάχιστον μέχρι το 88/87 π.Χ.⁴¹. Ωστόσο, στην αυτοκρατορική εποχή γίνεται απλή μνεία των Αθαμάνων, χωρίς ιδιαίτερη αναφορά στην πολιτική και οικονομική κατάσταση της χώρας τους⁴².

2) Βυζαντινή περίοδος

Κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, η περιοχή αρχικά θα υπαχθεί διοικητικά στην επαρχία Παλαιάς Ηπείρου και αργότερα στο θέμα Νικοπόλεως, θα γνωρίσει τις αλλεπάλληλες βαρβαρικές επιδρομές, ίσως όχι με την ίδια ένταση όσο η υπόλοιπη πιο εύκολα προσβάσιμη Ήπειρος και κυρίως τα αστικά κέντρα της ύστερης αρχαιότητας, τις λεηλασίες, τη σλαβική κατάκτηση, την πρόσκαιρη βουλγαρική κατοχή, ενώ μετά το 1204 θα αποτελέσει τμήμα του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου.

Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πορεία της Αθαμανίας ενσωματώνεται και ταυτίζεται με την αντίστοιχη της υπόλοιπης Ηπείρου. Επειδή όμως η έρευνα για τη συγκεκριμένη περίοδο βρίσκεται σε αρχικό ακόμη στάδιο ενώ και τα ελάχιστα υπάρχοντα στοιχεία προσφέρουν πολύ γενικές πληροφορίες, θα πρέπει να περιοριστούμε σε γενικεύσεις και υποθέσεις σχετικά με τη θέση της και την πορεία της κατά τη βυζαντινή εποχή.

Πιο συγκεκριμένα, δεν υπάρχουν στοιχεία και μαρτυρίες για τον πληθυσμό και τις αυξομειώσεις του, τις θέσεις εγκατάστασης και τη μορφή τους, τις τυχόν πολεμικές επιχειρήσεις και γενικότερα την οικονομική, πολιτική και κοινωνική οργάνωση. Ωστόσο, ο χώρος της Αθαμανίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως στρατηγικής σημασίας πέρασμα, το οποίο ένωνε την Ήπειρο με τη Θεσσαλία και ήλεγχε τμήμα του χερσαίου οδικού δικτύου. Η σημασία του αυτή είχε γίνει αντιληπτή ήδη από την κλασική αρχαιότητα, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι αποτέλεσε συχνά αντικείμενο διεκδίκησης ανάμεσα σε διάφορα φύλα⁴³.

Δεδομένου ότι οι ανάγκες επαφής και επικοινωνίας της Ηπείρου με τις όμορες περιοχές δε μεταβλήθηκαν ουσιαστικά στα πλαίσια της αυτοκρατορίας, φαντάζει λογική η υπόθεση ότι η Αθαμανία εξακολούθησε να διατηρεί την εξέχουσα θέση που της εξασφάλιζε η γεωγραφία της. Λειτουργούσε επομένως ως μια από τις κύριες διόδους προς τη Θεσσαλία, μια περιοχή με την οποία η Ήπειρος είχε ιδιαίτερες σχέσεις και παράλληλη ιστορική πορεία.

Η σημασία της αυξήθηκε την περίοδο του «Δεσποτάτου της Ηπείρου», καθώς η Αθαμανία δεν απέχει ιδιαίτερα από την πρωτεύουσα Άρτα, ενώ επιπλέον από αυτή διερχόταν και η κυριότερη οδική αρτηρία που ένωνε απευθείας την Άρτα με τα Τρίκαλα και την Ήπειρο με τη Θεσσαλία. Έτσι λοιπόν, η ορεινή και απομονωμένη Αθαμανία αλλά πέρασμα στρατηγικού χαρακτήρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας βρίσκεται την εποχή του

³⁹ Βλ. Achard, Tite – Live, *Histoires Romaine*, 45.34, Buttner-Wobst, *Polybii historiae*, v. 3, 30.15, Mayhoff, *Plini Secundi Naturalis Historiae*, 4. 10. 39, Meineke, *Strabonis geographica*, v. 2, 7.7.3, Publicola, *Plutarque Vies*, Αιμίλιος Παύλος 29 και Viereck – Roos – Gabba, *Appiani historia Romana, Illyrica*, vol. 1, 10. 9.

⁴⁰ Βλ. Dakaris, *Cassopaia*, σ. 21 κ.εξ. και του ιδίου, *Θεσπρωτία*, σ. 192 κ.εξ.

⁴¹ Βλ. Dakaris, *Cassopaia*, σ. 226, σημ. 426 και Franke, *Die Münzen*, σ. 16, σημ. 11.

⁴² Βλ. Franke, ο.π., σ. 16.

⁴³ Βλ. σχετικά Hammond, *Η Ήπειρος*, σ. 54, 56 – 57.

Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου να πλαισιώνει την πρωτεύουσά του και να διασφαλίζει τμήμα της χερσαίας επικοινωνίας της. Η εξέχουσα θέση της δεν αποτελεί πλέον υπόθεση. Αντίθετα, αποδεικνύεται από την ίδρυση στην περιοχή της Κόκκινης Εκκλησιάς Βουργαρελίου και την πλαισίωσή της από την αντίστοιχη Πόρτα Παναγιά στην Πύλη Τρικάλων⁴⁴. Τα δυο μνημεία δηλαδή είναι τοποθετημένα κοντά στις δυο αφετηρίες της οδικής αρτηρίας, την οποία και ορίζουν.

Επιπρόσθετες πληροφορίες για την ίδια περίοδο αντλούνται και από δυο πολύ σημαντικές ιστορικές μαρτυρίες, οι οποίες ωστόσο δεν κατέστη ακόμη δυνατό να αποδοθούν με πλήρη βεβαιότητα στην περιοχή των Τζουμέρκων⁴⁵. Πιο συγκεκριμένα, στο βιβλιογραφικό σημείωμα του κώδικα Cromwell 11 του 1225⁴⁶, ενός από τα Ηπειρωτικά χειρόγραφα, ο γραφέας του, αναγνώστης Μιχαήλ Παπαδόπουλος, διασώζει ανάμεσα σε άλλες πληροφορίες ότι ο ίδιος ήταν υιός του ιερέως Γεωργίου, καταγόμενος από το θέμα των Ιωαννίνων και κάτοικος στον δρόγγο Τζεμερνίκου. Αντίστοιχα στο χρυσόβουλο⁴⁷ του Αυτοκράτορα Ανδρονίκου Παλαιολόγου του 1321, με το οποίο παραχωρήθηκαν προνόμια στη νεοσυσταθείσα μητρόπολη, όπως και στην πόλη των Ιωαννίνων, η ενορία Τζεμερνίκου συγκαταλέγεται ανάμεσα στις πέντε ενορίες του θέματος των Ιωαννίνων. Από τις δυο προαναφερθείσες πηγές, αποδεικνύεται η κατοίκηση της περιοχής κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Επιπλέον, αποκαλύπτεται η διοικητική της διαίρεση, καθώς ο όρος δρόγγος⁴⁸ χαρακτηρίζει την ορεινή διοίκηση σε ποικίλες μεσαιωνικές πηγές, αλλά και η αντίστοιχη εκκλησιαστική, καθώς αποτελούσε ενορία του θέματος Ιωαννίνων, υπαγόμενη στην ομώνυμη Μητρόπολη. Τα παραπάνω στοιχεία σε συνδυασμό με την παραγωγή χειρογράφων στην ορεινή και δυσπρόσιτη περιοχή του Τζεμερνίκου μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κατά την περίοδο του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου, όχι μόνο κατοικούσαν ή θεωρούνταν στρατηγικής σημασίας λόγω της καίριας γεωγραφικής της θέσης αλλά ήταν πλήρως ενταγμένη στη δομή και διοίκηση τόσο του κράτους όσο και της εκκλησίας, διάγοντας μάλιστα και μια εποχή γενικότερης ακμής, όπως αποδεικνύεται από την παραγωγή χειρογράφων.

Η αμέσως επόμενη ιστορική περίοδος είναι εκείνη της μακραίωνης οθωμανικής κυριαρχίας, η οποία ξεκινά για την περιοχή στα τέλη του 15^{ου} αι., με την απόκτηση μάλιστα και σημαντικών προνομίων. Πιο συγκεκριμένα, μετά τη συνθηκολόγηση των Ιωαννίνων το

⁴⁴ Για τη συγκεκριμένη άποψη βλ. Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 118 – 119 και της ίδιας, Οδοιπορικό, σ. 80.

⁴⁵ Για την ταύτιση του τοπωνυμίου με τα Τζουμέρκα, για τα επιχειρήματα υπέρ της συγκεκριμένης άποψης και για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Κωνσταντινίδης, Ένα χειρόγραφο, σ. 218 – 219. Υποστηρικτές της άποψης είναι και οι Αραβαντινός, Χρονογραφία, τομ. Β, σ. 309, σημ. 8, Miklosich – Müller, Acta, v. III, σ. 278, Nicol, Το δεσποτάτο, σ. 148, σημ. 21 και Soustal – Koder, Nikopolis, σ. 274. Η ταύτιση του τοπωνυμίου γίνεται και από περιηγητές του 19^{ου} αι. βλ. Κωνσταντινίδης, ο.π., σ. 219, σημ. 31, Hughes, Travels, v. I, σ. 481 και Leake, Travels, v. IV, σ. 161, 228 – 229 σημ. 1, 258, 265.

⁴⁶ Για τον κώδικα αναλυτικά βλ. Κωνσταντινίδης, ο.π., σ. 215 – 221, όπου παρατίθεται λεπτομερειακά και η βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Χρυσός, Ιστορικά στοιχεία, σ. 58 – 65, Spatharakis, Corpus, σ. 49, Turyn, Dated Greek Manuscripts, σ. 7 -11 και Weyl Carr, Oxford, σ. 568. Για το βιβλιογραφικό σημείωμα του κώδικα αναλυτικά, όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία, όπως και για την ανάγνωση και ερμηνεία του βλ. Κωνσταντινίδης, ο.π., σ. 217 – 219, Κορδώσης, Τα Γιάννενα, σ. 136, Χρυσός, ο.π., σ. 59-62 και Turyn, ο.π., σ. 8 – 9.

⁴⁷ Για το χρυσόβουλλο αναλυτικά βλ. Βρανούσης, Χρονικά, σ. 58-63, Λάμπρος, Χρυσόβουλλον, σ. 36 – 40, Μέρτζιος, Το δεύτερον χρυσόβουλλον, σ. 115 - 118 και Nicol, Το δεσποτάτο, σ. 121 – 126, 146, σημ. 9, 148, σημ. 23 και πιο σύντομα Κορδώσης, ο.π., σ. 43, 128, Κωνσταντινίδης, ο.π., σ. 219, Nicol, Η Ήπειρος, σ. 207 και Soustal – Koder, ο.π., σ. 68, 274.

⁴⁸ Για τον όρο και τη σημασία του σε διάφορες πηγές βλ. Κωνσταντινίδης, ο.π., σ. 218.

1430 και την αναίμακτη παράδοση της Άρτας το 1449⁴⁹, οι Οθωμανοί, εκτιμώντας την καίρια γεωγραφική θέση και τη μεγάλη σημασία της περιοχής των Τζουμέρκων, επιδίωξαν να την υποτάξουν, προκειμένου να εδραιώσουν την κυριαρχία τους στην ευρύτερη επικράτεια⁵⁰ και να αποφύγουν τυχόν επαναστατικά κινήματα, τα οποία θα μπορούσε να υποθάλψει εξαιτίας της ορεινής και δυσπρόσιτης γεωμορφολογία της. Ωστόσο οι κάτοικοί της, όπως και σε άλλα τμήματα της ηπειρωτικής υπαίθρου π.χ. στο Ανατολικό Ζαγόρι και σε τμήματα της περιοχής του Μαλακασίου, δεν υποτάχτηκαν αμέσως αλλά εξακολούθησαν να αντιστέκονται⁵¹. Τελικά, το 1478 θα αναγκαστούν να συνθηκολογήσουν, επιτυγχάνοντας όμως προνομιακό καθεστώς ημιανεξαρτησίας και αυτοδιοικήσεως, με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους⁵². Επιπλέον, ορισμένα χωριά π.χ. Καλαρρύτες, Συρράκο τέθηκαν υπό την προστασία της βασιλομήτορος Βαλιδέ Σουλτάνας εξαιτίας της στρατηγικής τους θέσης⁵³, καθώς ήλεγχαν τα περάσματα της Πίνδου. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ιδιαίτερη μεταχείρισή τους. Έτσι, τα Τζουμέρκα δεν θα γνωρίσουν τις αυθαιρεσίες και τις βιαιότητες του Οθωμανού κατακτητή, όπως άλλες Ηπειρωτικές περιοχές⁵⁴. Αντίθετα και εξαιτίας της σχετικής αυτονομίας που απολάμβαναν, θα αποτελέσουν καταφύγιο για πολλούς δοκιμαζόμενους Έλληνες, που εγκατέλειπαν τις εστίες τους στις πεδινές θέσεις και επιδίωκαν την εγκατάστασή τους σε ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές.

⁴⁹ Για την παράδοση των Ιωαννίνων και της Άρτας βλ. Βρανούσης – Σφυρόερας, Από την υποταγή, σ. 240 – 241 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 106.

⁵⁰ Για τη συγκεκριμένη άποψη βλ. Φίλος, ο.π., σ. 106.

⁵¹ Βλ. σχετικά Παπαστάθης, Όροι υποταγής, σ. 242.

⁵² Για τα προνόμια βλ. Παπακίτσος, Από την Τζουμερκιώτικη λαλιά, σ. 339, Παπαστάθης, ο.π., σ. 241 και Φίλος, ο.π., σ. 107.

⁵³ Για τα χωριά και τα προνόμια τους βλ. Παπαστάθης, ο.π., σ. 243 και Φίλος, ο.π., σ. 107.

⁵⁴ Βλ. σχετικά Βρανούσης – Σφυρόερας, ο.π., σ. 241.

Δ. Οι μαρτυρίες των πηγών

1) Αρχαία ελληνική γραμματεία⁵⁵

Η σημασία της Αθαμανίας έγινε πρώτα αντιληπτή από τους ίδιους τους αρχαίους συγγραφείς, όπως αποδεικνύεται από τις ποικίλες αναφορές στα έργα τους. Η σημασία αυτή επιτείνεται και μέσω της σύγκρισης των σχετικά περιορισμένων αναφορών της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στην Ήπειρο συνολικά, με εξαίρεση ίσως την Αμβρακία και το Ιερό και Μαντείο της Δωδώνης και των αντιστοίχων για την Αθαμανία, σχετικά πολυπληθών για ένα τοπικό φύλο. Πρώτος λοιπόν ο Μιλήσιος γεωγράφος Εκαταίος⁵⁶ τον 6^ο π.Χ. αι., στο έργο του «Περιήγησιν», όπου περιγράφει τον τότε γνωστό κόσμο και στο κεφάλαιο που αναφέρεται στην Ελλάδα, περιλαμβάνει ανάμεσα στα Ηπειρωτικά έθνη και τους Αθαμάνες μαζί με τους Θεσπρωτούς, τους Κασσωπαίους, τους Αμφιλόχους και τους Μολοσσούς (Εκαταίος, Περιήγησις, 1α, 1f, 119, 17 – 18). Βέβαια, ο Εκαταίος θεωρεί τους Ηπειρώτες, όπως και τους Ιλλυριούς και τους Θράκες, ως βαρβάρους που περιβάλλουν τους Έλληνες και συνορεύουν μαζί τους. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός ίσως αφορά περισσότερο πολιτικά και λιγότερο πολιτιστικά κριτήρια, οπωσδήποτε όμως όχι εθνολογικά ή γλωσσικά⁵⁷.

Στο ίδιο έργο και λίγο πιο κάτω συναντούμε και την πρώτη αναφορά στην Αθαμανία. Πιο συγκεκριμένα, ο Εκαταίος υποστηρίζει ότι, εκτός από την πελασγική πόλη Κραννών στα Τέμπη της Θεσσαλίας, υπάρχει και μια ομώνυμη στην Αθαμανία, ιδρυμένη από τον Κράνωνα τον Πελασγό (Εκαταίος, Περιήγησις, 1α, 1f, 133, 1 – 3). Το συγκεκριμένο χωρίο αποτελεί την πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξη πόλεων στην περιοχή της Αθαμανίας. Παράλληλα, φανερώνει τη σημασία και τη φήμη της σε ολόκληρο τον ελλαδικό κόσμο, καθώς είναι ήδη γνωστή, σε μια τόσο πρώιμη εποχή, στο Μιλήσιο λογογράφο. Εδώ, αποδεικνύονται επίσης οι στενές σχέσεις με τη Θεσσαλία μέσω των κοινών δεσμών καταγωγής, όπως και η προσπάθεια των Αθαμάνων για την εδραίωση και ισχυροποίησή τους με τη δημιουργία ενός παρελθόντος συνδεδεμένου με μυθικούς ήρωες, κατά τα πρότυπα των άλλων ελληνικών πόλεων της κλασικής αρχαιότητας.

Μεταβαίνοντας πλέον στη κλασική περίοδο και πιο συγκεκριμένα στον 4^ο π.Χ. αι. και στο έργο του Αριστοτέλη⁵⁸, απαντά η επόμενη μνεία στην Αθαμανία. Ο μεγάλος Σταγειρίτης φιλόσοφος στα «Νόμιμα Βαρβαρικά» του, όπου περιγράφει αξιομνημόνευτα ήθη και έθιμα βαρβαρικών φύλων, διασώζει την πληροφορία ότι στην Αθαμανία οι γυναίκες είναι αυτές που καλλιεργούν τη γη, ενώ οι άντρες ασχολούνται με την κτηνοτροφία (Αριστοτέλης, Νόμιμα Βαρβαρικά, 8, 45, 611, 260, 54). Και το συγκεκριμένο χωρίο αποδεικνύει τη φήμη της Αθαμανίας στο νοτιοελλαδικό κόσμο, παρά την απομόνωση εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, επιβεβαιώνει τον καθαρά αγροτικό χαρακτήρα της οικονομίας της και τονίζει τη σημαντική θέση των γυναικών, οι οποίες προσφέρουν ισότιμα με τους άντρες. Το γεγονός ότι οι Αθαμάνες συγκαταλέγονται ανάμεσα στα βαρβαρικά φύλα θα πρέπει να εξηγηθεί και πάλι σύμφωνα με πολιτικά και πολιτιστικά κριτήρια⁵⁹. Μια ακόμη άξια λόγου μαρτυρία στο έργο του Αριστοτέλη

⁵⁵ Για τις πηγές της αρχαίας ελληνικής γραμματείας όπου εμπεριέχονται οι όροι Αθαμανία και Αθαμάνες βλ. αναλυτικά Ζήδρου, Ο όρος, σ. 65 – 77.

⁵⁶ Για τον Εκαταίο και το έργο του βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 570-571 και Lesky, Ιστορία, σ. 323 – 324.

⁵⁷ Για την άποψη αυτή και την ανάλυσή της βλ. Χατζόπουλος, Τα όρια, σ. 140 – 145.

⁵⁸ Για τον Αριστοτέλη και το έργο του βλ. Easterling – Knox, ο.π., σ. 694-711, 1019-1023 και Lesky, ο.π., σ. 756 – 804.

⁵⁹ Βλ. σχετικά ο.π., σ. 13 – 15.

εμπεριέχεται στα «Μετεωρολογικά», όπου εξετάζονται και περιγράφονται φαινόμενα του ουρανού. Εκεί, επιδιώκει να οριοθετήσει την αρχαία Ελλάδα, η οποία επλήγη από τον κατακλυσμό του Δευκαλίωνα. Έτσι, την τοποθετεί ανάμεσα στη Δωδώνη και τον Αχελώο, συμπεριλαμβάνοντας και την Αθαμανία, παρόλο που δεν την κατονομάζει (Αριστοτέλης, Μετεωρολογικά, 352 α).

Στον ίδιο αιώνα, τον 4^ο π.Χ. αιώνα, δραστηριοποιείται ο σημαντικός δάσκαλος της Ακαδημίας, μαθηματικός, αστρονόμος και φιλόσοφος Εύδοξος από την Κνίδο⁶⁰. Στο έργο του «Αστρονομία» και στο κεφάλαιο Γης Περίοδος αναφέρει ότι στην Αθαμανία υπάρχει ιερό των Νυμφών, στην κρήνη του οποίου το νερό είναι φαινομενικά κρύο. Αν όμως κάποιος σκύψει επάνω του, αυτό θερμαίνεται και εάν πλησιάσει κάτι, όπως ένα φρύγανο, καίγεται με φλόγα (Εύδοξος, Αστρονομία, 351, 1 – 5). Το συγκεκριμένο χωρίο επιβεβαιώνει τη φήμη της Αθαμανίας, η οποία είναι γνωστή και άξια λόγου για το μεγάλο δάσκαλο της Ακαδημίας Εύδοξο, ενώ θα έγινε ακόμη πιο γνωστή μέσα από το έργο του, αλλά αποτελεί και την πρώτη μνεία στα θρησκευτικά δρώμενα της περιοχής. Επιπλέον, αποδεικνύεται η ύπαρξη λατρείας των Νυμφών στην Αθαμανία, μιας λατρείας αρκετά διαδεδομένης στην Ήπειρο και ιδιαίτερα στην Αμβρακία⁶¹, από την οποία έχει δεχτεί αρκετές λατρευτικές επιδράσεις.

Στον 4^ο π.Χ. αι. ανάγεται και το έργο του ιστορικού Θεόπομπου από τη Χίο⁶². Στην αποσπασματικά σωζόμενη «Ιστορία του», διασώζει μια φήμη ότι στην πόλη Κραννώνα της Θεσσαλίας υπήρχαν μόνο δυο κόρακες, ενώ ποτέ δεν είχαν δει περισσότερους. Μάλιστα, αυτοί αποτελούσαν το έμβλημά της και απεικονίζονταν επάνω στις διάφορες συνθήκες της. Ωστόσο, πόλη Κραννών απαντά και στην Αθαμανία, ιδρυμένη από τον Κράννωνα τον Πελασγό. Και σε αυτή, λέγεται ότι υπάρχουν μόνο δυο κόρακες, ενώ όταν γεννιούνται νέοι οι παλιοί εγκαταλείπουν την πόλη (Θεόπομπος, Ιστορία, 2b, 115f, 267b, 1 – 4). Εδώ, πρόκειται ξεκάθαρα για μια μυθική παράδοση, η οποία επινοήθηκε με σκοπό να εξηγηθεί το έμβλημα της θεσσαλικής πόλης και πιθανώς σχετίζεται με κάποιο μυθικό περιστατικό από το παρελθόν της. Επιπλέον, ούτε ο ίδιος ο Θεόπομπος δείχνει να την πιστεύει και να την αποδέχεται, όπως προκύπτει από τη χρήση του «λέγεται». Ωστόσο, ο ιστορικός είναι υποχρεωμένος να την παραθέσει στα πλαίσια της επιστημονικής έρευνας και προκειμένου για την πληρότητα και αντικειμενικότητα του έργου του, χωρίς όμως να συμφωνεί και ο ίδιος.

Η σημασία του συγκεκριμένου χωρίου έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για την ίδια ακριβώς μαρτυρία με την αντίστοιχη του Εκαταίου. Η άντληση της πληροφορίας και η χρήση της από το Θεόπομπο αποδεικνύει ότι η φήμη της Αθαμανίας εξακολουθεί και στην κλασική εποχή, διαφορετικά ο ιστορικός θα απέφευγε να αναφερθεί σε μια περιοχή άγνωστη και ασήμαντη για τους αναγνώστες του. Επιπλέον, οι κοινοί δεσμοί με τη Θεσσαλία εξακολουθούν, καθώς οι σχέσεις των δυο περιοχών πυκνώνουν. Μάλιστα, το χωρίο του Θεόπομπου μπορεί να αποτελεί και ένα πολιτικό παιχνίδι προσέλκυσης των Αθαμάνων στη Θεσσαλία και διατήρησης της συμμαχίας μαζί τους⁶³ μέσω του κοινού παρελθόντος που τους ενώνει και ταυτόχρονα αποτροπής δημιουργίας σχέσεων ή συμμαχίας με τα υπόλοιπα Ηπειρωτικά φύλα.

⁶⁰ Για τον Εύδοξο και το έργο του βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 786-787 και Lesky, Ιστορία, σ. 750.

⁶¹ Για τη λατρεία των Νυμφών στην Ήπειρο αναλυτικά βλ. Σούλη, Λατρείες, σ. 9 – 65.

⁶² Για το Θεόπομπο και το έργο του βλ. Easterling – Knox, ο.π., σ. 613-615 και Lesky, ο.π., σ. 858 – 861.

⁶³ Οι Αθαμάνες μαζί με τους Αίθικες, ήδη από τον 5^ο π.Χ. αι., φαίνονται να ανήκουν περισσότερο στη Θεσσαλία από ότι στην Ήπειρο, βλ. Hammond, Η Ήπειρος, σ. 54, 57.

Ο 4^{ος} π.Χ. αιώνας και η κλασική εποχή ολοκληρώνεται με την αναφορά στο έργο του ποιητή Σκυθίνου από την Τέω⁶⁴. Ο Σκυθίνος διασώζει μια διαφορετική πληροφορία, γεωγραφικού ενδιαφέροντος. Αναφέρεται λοιπόν στους Κυλικράνες. Πρόκειται για ένα φύλο το οποίο κατοικούσε στους πρόποδες του όρους Οίτη της Θεσσαλίας, καταγόταν από κάποιον Κύλικο, Λυδό στη καταγωγή και συμπολεμιστή του Ηρακλή, ενώ ένα τμήμα τους είχε φτάσει στην περιοχή από τη Λυδία. Στην ίδια περιοχή κατοικούν και οι Αθαμάνες (Σκυθίνος, 1a, 13, f1, 1 – 17). Η πληροφορία λοιπόν του Σκυθίνου επιβεβαιώνει το χώρο εγκατάστασης των Αθαμάνων και αποδεικνύει για άλλη μια φορά τις στενές σχέσεις τους με τη Θεσσαλία.

Αλλάζοντας πλέον ιστορική περίοδο και αιώνα και περνώντας στην ελληνιστική εποχή και τον 3^ο π.Χ. αι. αντίστοιχα, ανάγεται το έργο του πολυγραφότατου Καλλίμαχου από την Κυρήνη⁶⁵. Πιο συγκεκριμένα, στην «Θαυμάτων των εις απασαν την γην κατά τόπους όντων συναγωγή», όπου συγκέντρωσε όλα τα αξιοθαύμαστα πράγματα, ήθη και έθιμα, καταστάσεις και μαρτυρίες του τότε γνωστού κόσμου, έργο που τον κατέταξε ανάμεσα στους θεμελιωτές της παραδοξογραφίας, περιλαμβάνει, πανομοιότυπο, το χωρίο του Ευδόξου για το ιερό των Νυμφών στην Αθαμανία (Καλλίμαχος, Θαυμάτων...συναγωγή, 407, 73 – 77).

Δεδομένου ότι ο Καλλίμαχος γεννήθηκε στην Κυρήνη και πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Αλεξάνδρεια⁶⁶, φαντάζει απίθανο να επισκέφτηκε ο ίδιος την Αθαμανία και να είδε εκεί ιερό των Νυμφών. Η λογικότερη εξήγηση, λαμβάνοντας υπόψη το προγενέστερο χωρίο του Ευδόξου, είναι ότι ο Καλλίμαχος αντέγραψε τη συγκεκριμένη πληροφορία από άλλο έργο, ίσως και του Ευδόξου, το οποίο θα βρισκόταν πιθανότατα στη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας. Παράλληλα, η απλή παράθεση του ονόματος της Αθαμανίας, χωρίς περαιτέρω γεωγραφικές λεπτομέρειες, φανερώνει ότι η περιοχή ήταν γνωστή στον ελλαδικό χώρο, ενώ σιγά – σιγά η φήμη της διαδόθηκε και στον ελληνιστικό κόσμο.

Η ίδια ακριβώς μαρτυρία για το ιερό των Νυμφών υπάρχει και στην «Ιστοριών παράδοξων συναγωγή» του Αντίγονου από την Κάρυστο⁶⁷ (Αντίγονος, Ιστοριών παράδοξων συναγωγή, 148,1, 1- 4). Γνωρίζοντας ότι η παραδοξογραφία ως λογοτεχνικό είδος αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην ελληνιστική εποχή και ότι ο κάθε συγγραφέας αντλούσε από τα έργα των προκατόχων του και γενικότερα από προϋπάρχουσες πηγές⁶⁸, φαντάζει ευνόητο πως κάτι παρόμοιο συνέβη και με τον Αντίγονο. Μάλιστα, η ομοιότητα των χωρίων, με το αντίστοιχο του Καλλίμαχου και το προγενέστερο του Ευδόξου, επιβεβαιώνει την παραπάνω άποψη.

Στον επόμενο αιώνα της ελληνιστικής εποχής, δραστηριοποιείται ο ιστορικός Ηρακλείδης ο Λέμβος⁶⁹. Στην «Ιστορία» του και στο κεφάλαιο Περί Πολιτειών, εμπεριέχεται, πανομοιότυπο, το χωρίο από τα Νόμιμα Βαρβαρικά του Αριστοτέλη ότι οι Αθαμάνες ασχολούνται με τη κτηνοτροφία, σε αντίθεση με τις γυναίκες που καλλιεργούν τη γη (Ηρακλείδης Λέμβος, Ιστορία, 53, 1- 2).

⁶⁴ Για το Σκυθίνο και το έργο του βλ. Lesky, Ιστορία, σ. 315.

⁶⁵ Για τον Καλλίμαχο και το έργο του βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 722- 748, 1027-1029 και Lesky, ο.π., σ. 968 – 991.

⁶⁶ Για τη ζωή του βλ. Lesky, ο.π., σ. 971.

⁶⁷ Για τον Αντίγονο και το έργο του βλ. Easterling – Knox, ο.π., σ. 717 και Lesky, ο.π., σ. 1072 – 1073.

⁶⁸ Για την παραδοξογραφία βλ. Lesky, ο.π., σ. 1073.

⁶⁹ Για τον Ηρακλείδη και το έργο του βλ. Lesky, ο.π., σ. 956.

Ακολουθεί μια μαρτυρία με ιδιαίτερη βαρύτητα στην αποσπασματικά σωζόμενη «Περιήγηση» του Πολέμωνα από το Ίλιο⁷⁰. Πρόκειται για τη γειτνίαση των Αθαμάνων με τους Κυλικράνες (Πολέμωνα, Περιήγηση, 56, 1 – 11), η οποία απαντά και στο έργο του Σκυθίνου από την Τέω. Γνωρίζοντας όμως ότι ο Πολέμωνα επισκέφτηκε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, ανάμεσα στις οποίες και τη Δωδώνη⁷¹, φαντάζει πιθανό να άκουσε τη συγκεκριμένη πληροφορία στην Ήπειρο ή να την διασταύρωσε και να την επιβεβαίωσε κατά την επίσκεψή του. Έτσι, η γειτνίαση των Αθαμάνων με τους Κυλικράνες και ο εντοπισμός του χώρου εγκατάστασης και δράσης τους δεν θα πρέπει να αμφισβητείται. Παράλληλα, διαφαίνεται και πάλι η σημασία και η φήμη της Αθαμανίας, η οποία προφανώς είναι γνωστή στον Πολέμωνα, καθώς και η στρατηγική της θέση στο μεταίχμιο ανάμεσα στη Θεσσαλία και την Ήπειρο.

Στον 2^ο π.Χ. αι. κυριαρχεί το έργο του μεγάλου ιστορικού Πολύβιου⁷², στο οποίο εμπεριέχονται αρκετές αναφορές στην Αθαμανία αλλά και στο ρόλο που διαδραμάτισε ο βασιλιάς της στα γεγονότα της περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια του Συμμαχικού πολέμου του 220 π.Χ., η Ελλάδα χωρίστηκε σε δυο στρατόπεδα⁷³. Στο πρώτο εντάχθηκαν οι Μακεδόνες με τους πολυάριθμους συμμάχους τους, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονταν και οι Αχαιοί. Αντίστοιχα στο δεύτερο, οι Αιτωλοί με τους δικούς τους, ανάμεσα στους οποίους ξεχώριζαν οι Λακεδαιμόνιοι. Στο συγκεκριμένο πόλεμο αναμίχθηκε, υποστηρίζοντας τότε τη μια και τότε την άλλη πλευρά, και ο συνεργαζόμενος με τους Ρωμαίους Ιλλυριός δυνάστης Δημήτριος της Φάρου. Αυτός λοιπόν ο Δημήτριος, μαζί με τον Σκερδιλαΐδα, έχοντας υπό τις διαταγές τους 90 ταχύτατες λέμβους και παραβαίνοντας τις συμφωνίες με τους Ρωμαίους, κατέβηκαν στη νότια Ελλάδα και άρχισαν επιδρομές στις Κυκλάδες και στις παράκτιες περιοχές. Λίγο αργότερα, ο Σκερδιλαΐδας, με 40 λέμβους, κατευθυνόταν προς τη Ναύπακτο. Τότε πείστηκε από τον βασιλιά των Αθαμάνων Αμύνανδρο, με τον οποίο συνδεόταν και με συγγένεια, να συνθηκολογήσει με τους Αιτωλούς σχετικά με τη διανομή των λαφύρων, ενώ παράλληλα υποσχέθηκε να συνενωθεί με τους υπόλοιπους Αιτωλούς που βρισκόταν στην Αχαΐα (Πολύβιος, Ιστορία, 4, 16, 6 - 10).

Στη συνέχεια, με το πέρασμα από τον 2^ο στον 1^ο π.Χ. αι. και κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων ανάμεσα σε Ρωμαίους και Έλληνες και έως την οριστική υποταγή της Ηπείρου το 167 π.Χ., η Αθαμανία, υπό την ηγεσία του δραστήριου βασιλιά της Αμύνανδρου, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα γεγονότα και συχνά βρέθηκε στο επίκεντρό τους. Πιο συγκεκριμένα, τον Αύγουστο του 200 π.Χ., οι Ρωμαίοι έστειλαν αντιπρόσωπο στο στρατόπεδο του Φιλίππου Ε΄ και τον παρακάλεσαν να δεχτεί τα αιτήματά τους με αντάλλαγμα την ειρήνη⁷⁴. Αυτός όμως απέρριψε τις ρωμαϊκές διεκδικήσεις. Στη συνέχεια, οι Ρωμαίοι υπέβαλλαν τα ίδια αιτήματα στους Ηπειρώτες στη Φοινίκη, στο βασιλιά Αμύνανδρο, αφού μετέβησαν στην Αθαμανία, στους Αιτωλούς στη Ναύπακτο και στους Αχαιούς στο Αίγιο, σε μια προσπάθεια συνεννόησης μαζί τους (Πολύβιος, Ιστορία, 16, 27, 2 – 5).

⁷⁰ Για τον Πολέμωνα και το έργο του βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 927 και Lesky, Ιστορία, σ. 1070 – 1071.

⁷¹ Βλ. σχετικά Lesky, ο.π., σ. 1071.

⁷² Για τον Πολύβιο και το έργο του βλ. Easterling – Knox, ο.π., σ. 618-621, 1003-1004 και Lesky, ο.π., σ. 1061-1067.

⁷³ Για τον συγκεκριμένο πόλεμο βλ. Bengtson, Ιστορία, σ. 357 – 358 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 98.

⁷⁴ Για την αντιπροσωπία βλ. Bengtson, ο.π., σ. 398 και Φίλος, ο.π., σ. 98. Στις παραπομπές σημειώνονται τα γεγονότα τα οποία δεν αναφέρονται από τον Πολύβιο αλλά χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου για τη σύνδεση των χωρίων του ιστορικού και την καλύτερη κατανόηση.

Τον Οκτώβριο του 198 π.Χ., ο νέος διοικητής των ρωμαϊκών δυνάμεων στην Ελλάδα Τίτος Φλαμίνιος, αφού πέτυχε αρκετές νίκες κατά του Φιλίππου Ε', κατόρθωσε να πείσει την Αχαϊκή Συμπολιτεία να προσχωρήσει στον αντιμακεδονικό και φιλορωμαϊκό συνασπισμό. Το συγκεκριμένο γεγονός ανάγκασε το Φίλιππο Ε' να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις⁷⁵. Σε κάποια από τις συναντήσεις των δυο πλευρών, η οποία πραγματοποιήθηκε στα στενά των Τεμπών, ο Τίτος Φλαμίνιος προσκάλεσε και τους συμμάχους του. Κατά τη διάρκειά της, ο ρωμαίος στρατηγός ζήτησε από όλους να μιλήσουν και να θέσουν τους όρους, σύμφωνα με τους οποίους θα γινόταν ειρήνη με το Φίλιππο, κατά τη γνώμη τους. Τότε, σηκώθηκε και μίλησε με συντομία και σύνεση ο Αμύνανδρος. Αυτός υποστήριξε ότι θα συνδράμει με όλες τις δυνάμεις του, προκειμένου να μη χωριστούν οι Ρωμαίοι από τους Έλληνες. Τα λόγια του όμως επέσυραν την οργή του Μακεδόνα βασιλιά. Στη συνέχεια, παρατηρεί ο Πολύβιος ότι οι Μακεδόνες μπορούσαν πάντοτε εύκολα να καταλάβουν την Αθαμανία, εξαιτίας της μεγαλύτερης δύναμής τους και της γειννίας των δυο περιοχών (Πολύβιος, Ιστορία, 18, 36, 1 – 5).

Λίγο αργότερα, ο βασιλιάς Αμύνανδρος αποφάσισε να εγκαταλείψει το φιλορωμαϊκό συνασπισμό και να διακόψει τη συμμαχία τους, προσχωρώντας ταυτόχρονα στη φιλομακεδονική μερίδα. Ο αντίκτυπος της κίνησής του αποδεικνύεται από το γεγονός ότι στη συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε ανάμεσα στον Τίτο Φλαμίνιο και το Φίλιππο Ε' το χειμώνα του 197/6 π.Χ., μετά τη μεγάλη ήττα του Μακεδόνα βασιλιά στη μάχη στις Κυνός κεφαλές⁷⁶, ένας από τους επαχθείς όρους ήταν να παραδώσουν στους Ρωμαίους, μεταξύ άλλων, το βασιλιά Αμύνανδρο και όσους από τους Αθαμάνες τον είχαν ακολουθήσει και είχαν αποχωρήσει από τη ρωμαϊκή συμμαχία. Τελικά, ο ρωμαίος στρατηγός δέχτηκε να συγχωρήσει τους αποστάτες και να τους δώσει μια δεύτερη ευκαιρία (Πολύβιος, Ιστορία, 20, 10, 3 – 12). Αμέσως, ο Αμύνανδρος έστειλε πρεσβευτές τόσο στη Ρώμη όσο και στο Σκιπίωνα, ο οποίος βρισκόταν στην περιοχή της Εφέσου. Απολογούμενος και προσπαθώντας να δικαιολογήσει την αποχώρησή του από τη συμμαχία, υποστήριξε ότι το έκανε επειδή φοβήθηκε τυχόν εισβολή των Αιτωλών, μεγάλοι αντίπαλοι των οποίων ήταν οι Μακεδόνες. Παράλληλα, κατηγορήσε το Φίλιππο Ε' και παρακάλεσε να τον δεχτούν εκ νέου στη συμμαχία. Οι Αιτωλοί με τη σειρά τους, φοβούμενοι τυχόν εισβολή των Αθαμάνων στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την Αμφιλοχία και την Απεραντία και ενώ είχαν ξεκινήσει και πάλι συγκρούσεις με τους Μακεδόνες από το χειμώνα του 190/89 π.Χ., άρχισαν να συγκεντρώνουν στρατό στις παραπάνω πόλεις, υπό την ηγεσία του στρατηγού Νικάνδρου. Η εισβολή δεν άργησε να γίνει. Οι Αθαμάνες όμως αποκρούστηκαν και επέστρεψαν γρήγορα στα όρια της επικράτειάς τους. Οι Αιτωλοί, αφού ανακατέλαβαν την Αμφιλοχία και την Απεραντία, κατόρθωσαν να κατακτήσουν και τη Δολοπία⁷⁷.

Ωστόσο, ο Νίκανδρος, παρατηρώντας τη διεύρυνση της κλίμακας των πολεμικών επιχειρήσεων, οδήγησε το στρατό του πίσω στην Αιτωλία, προκειμένου να την προστατέψει από τυχόν νέες εισβολές και επειδή δεν επιθυμούσε να διαπράξει καταστροφές στις κατακτημένες περιοχές (Πολύβιος, Ιστορία, 21, 25, 1 – 7). Η ειρήνη όμως και η ηρεμία δεν κράτησαν για πολύ, καθώς ξέσπασε και πάλι πόλεμος με τους Ρωμαίους⁷⁸. Αμέσως, τα ρωμαϊκά στρατεύματα, υπό την ηγεσία του Μάρκου Φούλβιου Νοβιλίορα, ξεκίνησαν την πολιορκία της Αμβρακίας, την οποία, εκτός από τους κατοίκους της, υπεράσπιζε με αξιοθαύμαστο θάρρος και μια αιτωλική φρουρά. Τότε, ο Αμύνανδρος

⁷⁵ Για την προσχώρηση και τις συνέπειές της βλ. σχετικά Bengtson, Ιστορία, σ. 399 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 99.

⁷⁶ Για τη μάχη και τη συνθήκη ειρήνης βλ. Bengtson, ο.π., σ. 402 και Φίλος, ο.π., σ. 99 - 100.

⁷⁷ Για τις συγκρούσεις βλ. Bengtson, ο.π., σ. 402.

⁷⁸ Βλ. σχετικά Bengtson, ο.π., σ. 402 και Φίλος, ο.π., σ. 100.

έφτασε στο στρατόπεδο των Ρωμαίων, με σκοπό να λάβει διαβεβαιώσεις από το Μάρκο Φούλβιο Νοβιλίορα για την ασφάλεια των Αμβρακιωτών και της πόλης τους, στην πραγματικότητα όμως επιδιώκοντας να απομακρύνει την επερχόμενη καταστροφή. Καθώς ο Αθαμάνας βασιλιάς είχε ζήσει για αρκετό καιρό στην πόλη ως εξόριστος από την πατρίδα του, είχε αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις με τους κατοίκους της. Αρχικά, προσπαθούσε να επικοινωνήσει και να πείσει τους πολιορκημένους έξω από τα τείχη, έως ότου εκείνοι θεώρησαν σκόπιμο να τον καλέσουν μέσα στην πόλη. Πραγματικά, ο ρωμαίος στρατηγός του επέτρεψε την είσοδο και ο Αμύνανδρος, αφού μπήκε στην πόλη, άρχισε συζητήσεις για την παρούσα κατάσταση. Τελικά, οι προσπάθειές του, σε συνδυασμό με τις γενικότερα δυσχερείς συνθήκες για τους αμυνόμενους, οδήγησαν στη σύναψη ειρήνης με τους Ρωμαίους⁷⁹ το χειμώνα του 189 π.Χ. Έτσι, η πόλη απέφυγε την καταστροφή και την ερήμωση (Πολύβιος, Ιστορία, 21, 29, 1 – 9).

Μόλις όμως έφτασαν οι απεσταλμένοι του Μάρκου Φούλβιου Νοβιλίορα στη Ρώμη για να επικυρώσουν τη συνθήκη ειρήνης, επανεμφανίστηκε στο προσκήνιο ο Φίλιππος Ε΄. Ο Μακεδόνας βασιλιάς ήταν οργισμένος με τους Αιτωλούς, θεωρώντας τους υπαίτιους για την απώλεια της Αθαμανίας και της Δολοπίας. Έτσι, καλούσε τους φίλους και συμμάχους του να στραφούν εναντίον τους και να μην αποδεχτούν τη συνθήκη ειρήνης (Πολύβιος, Ιστορία, 21, 31, 1 – 5).

Λίγα χρόνια αργότερα, το 186/5 π.Χ.⁸⁰, έφτασε στη Ρώμη πλήθος Ελλήνων αντιπροσώπων, Αθαμάνες, Θεσσαλοί, Περραιβοί. Αυτοί ήθελαν να εκφράσουν στη Σύγκλητο τα παράπονά τους κατά του Φιλίππου Ε΄, με κύριο αίτημα να επιστραφούν σε αυτούς οι πόλεις τις οποίες είχαν καταλάβει οι Μακεδόνες. Μάλιστα, ήταν τόσο πολλές οι πρεσβείες και αντίστοιχα οι κατηγορίες του Φιλίππου, ώστε επί τρεις συνεχείς ημέρες γίνονταν διαδοχικά δεκτοί από τη Σύγκλητο. Είναι χαρακτηριστική του αριθμού τους η πληροφορία του Πολυβίου ότι εκτός από τους απεσταλμένους κάθε πόλης ξεχωριστά, είχαν φτάσει και συνολικές πρεσβείες των φύλων. Τότε, οι Ρωμαίοι είχαν βρεθεί σε δύσκολη θέση, αναλογιζόμενοι πώς θα έπρεπε να χειριστούν πιο σωστά την κάθε υπόθεση ξεχωριστά (Πολύβιος, Ιστορία, 22, 6, 1 – 3, 23, 1, 7 – 11).

Η τελευταία αναφορά στην Αθαμανία για τον 2^ο π.Χ. αι. βρίσκεται στο φυσιοδιφικό και αποσπασματικά σωζόμενο έργο του πολυγραφότατου Ποσειδώνιου από την Απάμεια⁸¹, όπου γίνεται λόγος για τις σχέσεις του Γαλαίστη, γιου του βασιλιά Αμυνάνδρου, με τον Πτολεμαίο ΣΤ΄ Φιλομήτορα. Μάλιστα σε μια μάχη κατά του Δημητρίου Νικάτορος, στην προσπάθεια του Πτολεμαίου να εντάξει στην Αίγυπτο και τη Συρία, ο Γαλαίστης ήταν αρχηγός των δυνάμεων της Αλεξάνδρειας. Μετά το θάνατο του Πτολεμαίου το 145 π.Χ., ο Γαλαίστης κατηγορήθηκε άδικα. Επιπλέον, γνωρίζοντας την αντιπάθεια του νέου βασιλιά της Αιγύπτου προς το πρόσωπό του και φοβούμενος για τη ζωή του, επέστρεψε στην Ελλάδα. Ωστόσο και μετά την επιστροφή του, δεν διέκοψε τις σχέσεις του με την Αίγυπτο. Αντίθετα, ανέλαβε υπό την προστασία του όσους, και ήταν πολλοί, είχαν κατηγορηθεί για ανταρσία και είχαν εξοριστεί από τη χώρα. Επιπλέον, προετοιμαζόταν, σε συνεργασία με τους εξόριστους Αιγυπτίους, να επαναφέρει στο θρόνο το γιο του Πτολεμαίου Φιλομήτορα (Πολύβιος, Ιστορία, 118, 1 – 14).

Συνοπτικά, η Αθαμανία, κατά την κλασική περίοδο, είναι μια γνωστή περιοχή στον ελλαδικό κόσμο αλλά και απομακρυσμένη, απομονωμένη και πλαισιωμένη από μύθους. Με το πέρασμα στην ελληνιστική εποχή και προπάντων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αμυνάνδρου, θα αποτελέσει ένα βασίλειο με ενεργό ρόλο στις σύγχρονές του εξελίξεις. Η Αθαμανία λοιπόν, κυρίως μέσα από το ιστορικό έργο του Πολυβίου, χάνει το μυθικό πέπλο

⁷⁹ Για τη συνθήκη ειρήνης βλ. Bengtson, Ιστορία, σ. 402 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 100.

⁸⁰ Για τη χρονολογία βλ. Bengtson, ο.π., σ. 403.

⁸¹ Για τον Ποσειδώνιο και το έργο του βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 828-829 και Lesky, Ιστορία, σ. 939 – 943.

που την περιέβαλλε και αποκτά τον ιστορικό της ρόλο. Πιο συγκεκριμένα, στα τέλη του 3^{ου} αρχές 2^{ου} π.Χ. αι., όπως και ολόκληρη η περιοχή της Ηπείρου, βρέθηκε στο επίκεντρο των πολεμικών επιχειρήσεων κατά των Ρωμαίων. Εκμεταλλευόμενη τη στρατηγική της θέση, όπως αποδεικνύεται από την έντονη επιθυμία του Φιλίππου Ε΄ να την κατακτήσει και των Ρωμαίων να τη διατηρήσουν στη συμμαχία τους, καθώς και την προσωπικότητα του βασιλιά της Αμυνάνδρου, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στα γεγονότα και συχνά λειτουργεί ως ο συνεκτικός κρίκος ανάμεσα σε Ρωμαίους και Έλληνες. Η μεγάλη φήμη που απέκτησε κατά τη δεδομένη περίοδο εξαπλώθηκε και εκτός του ελλαδικού χώρου, στη Ρώμη, την Αίγυπτο και όπου αλλού υπήρχαν Ρωμαίοι, ενώ διατηρήθηκε και μετά την οριστική υποταγή της Ηπείρου το 167 π.Χ., όπως διαφαίνεται από τις σχέσεις του Γαλαίστη με την Αίγυπτο και την ενεργή ανάμιξή του στα πολιτικά της ζητήματα.

2) Γραμματεία της περιόδου της ρωμαιοκρατίας⁸²

Η Αθαμανία, παρά την εγκατάλειψη και την παρακμή της, δε λησμονήθηκε από τους διάφορους συγγραφείς της περιόδου. Αντίθετα, συχνά εμπεριέχεται στα έργα τους με διάφορες αφορμές. Πιο συγκεκριμένα, αρκετές αναφορές εντοπίζονται στη γραμματεία του τελευταίου προχριστιανικού αιώνα. Εξέχουσα θέση ανάμεσά τους κατέχει το ογκώδες έργο «Γεωγραφικά» του γεωγράφου και ιστορικού Στράβωνα⁸³ από την Αμάσεια του Πόντου.

Ειδικότερα, στο 7^ο βιβλίο του, όπου περιλαμβάνεται και η περιγραφή της Ηπείρου, ο συγγραφέας, αντλώντας από το έργο του Εκαταίου, επαναλαμβάνει την άποψη του γεωγράφου ότι στην Πελοπόννησο, πριν από τα ελληνικά φύλα, είχαν εγκατασταθεί βάρβαροι. Μάλιστα, συνεχίζει υποστηρίζοντας πως ολόκληρη σχεδόν η Ελλάδα υπήρξε, κατά το παρελθόν, τόπος βαρβάρων. Ανάμεσα στα βαρβαρικά φύλα συγκαταλέγει τους Θράκες, τους Ιλλυριούς και τους Ηπειρώτες, οι οποίοι κατοικούν ακόμη στα όρια της Ελλάδας. Επομένως, καταλήγει ότι και στην εποχή του, πόσο μάλλον κατά το παρελθόν, το μεγαλύτερο τμήμα της Ελλάδος το κατέχουν οι βάρβαροι, δηλαδή τη Μακεδονία και ορισμένες περιοχές της Θεσσαλίας οι Θράκες, την Ακαρνανία, την Αιτωλία και τις υπερκείμενες περιοχές τους οι Θεσπρωτοί, οι Κασσωπαίοι, οι Αμφίλοχοι, οι Μολοσσοί και οι Αθαμάνες, ανήκοντες όλοι στα Ηπειρωτικά φύλα (Στράβ., Γεωγραφ., 7. 7. 1). Στο ίδιο βιβλίο του ο γεωγράφος, επανερχόμενος στα Ηπειρωτικά φύλα, θεωρεί ως ένα από αυτά τους Αμφιλόχους, καθώς και τα φύλα που κατοικούν βόρεια αυτών σε μια τραχιά και άγονη χώρα κοντά στα ιλλυρικά όρη. Πρόκειται για τους Μολοσσούς, τους Αθαμάνες, τους Αίθικες, τους Τυμφαίους, τους Ορέστεις, τους Παρωραίους και τους Ατιντάνες (Στράβ., Γεωγραφ., 7. 7. 8).

Αντίστοιχα στο 9^ο βιβλίο των Γεωγραφικών, όπου περιγράφεται η Στερεά Ελλάδα, ο Στράβωνας διασώζει ορισμένες πληροφορίες ιστορικού περιεχομένου. Πιο συγκεκριμένα, κατά το χειμώνα του 190/89 π.Χ. είχαν ξεκινήσει καινούριες πολεμικές αναμετρήσεις ανάμεσα στους Αιτωλούς και τους Μακεδόνες, ενώ την άνοιξη του ίδιου έτους άρχισε εκ νέου και ο πόλεμος με τους Ρωμαίους. Στους εμφύλιους αυτούς αγώνες, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε, ανάμεσα στα ελληνικά φύλα, ο βασιλιάς της Αθαμανίας Αμύνανδρος. Αυτός, μαζί με τον ισχυρό στρατό του, μαχόταν κατά των Αιτωλών, γνωρίζοντας τόσο επιτυχίες, καθώς κατόρθωσε να κατακτήσει τμήμα της επικράτειάς τους, όσο και ήττες, για να απωθηθεί και να υποχωρήσει λίγο αργότερα. Οι συνεχείς όμως εμφύλιες συγκρούσεις, που αποδυνάμωσαν τους Έλληνες, η αποτυχημένη διπλωματική πολιτική του Περσέα, βασιλιά της Μακεδονίας, και η αναμφισβήτητη ανωτερότητα των ρωμαϊκών δυνάμεων

⁸² Για τις πηγές της περιόδου της ρωμαιοκρατίας όπου εμπεριέχονται οι όροι Αθαμανία και Αθαμάνες βλ. αναλυτικά Ζήδρου, Οι όροι, σ. 49 – 79.

⁸³ Για το Στράβωνα και το έργο του γενικά βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 839 – 841, 1067 – 1068 και Lesky, Ιστορία, σ. 1212 – 1213.

οδήγησαν στην κατάκτηση του ελλαδικού χώρου από τους Ρωμαίους έπειτα από αρκετά χρόνια προσπαθειών και πολέμων⁸⁴. Ο Στράβωνας λοιπόν γνωστοποιεί ότι τόσο η επικράτεια των Μακεδόνων όσο και των Αιτωλών και των Αθαμάνων πέρασε στην κυριαρχία των Ρωμαίων. Αντίστοιχα, παρόμοια δεινά υπέστησαν και οι Αιινιάνες, τους οποίους είχαν κατατροπώσει σε προηγούμενες αναμετρήσεις οι Αιτωλοί και οι Αθαμάνες. Μάλιστα, οι Αθαμάνες ήταν οι τελευταίοι από τους Ηπειρώτες οι οποίοι απέκτησαν φήμη και υπόληψη, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αμυνάνδρου κατόρθωσαν να αποκτήσουν μεγάλη δύναμη και να εξαπλωθούν, καταλαμβάνοντας ακόμη και το όρος Οίτη (Στράβ., Γεωγραφ., 9. 4. 11).

Παραμένοντας στο 9^ο βιβλίο και στην περιγραφή της Στερεάς Ελλάδας, ο γεωγράφος αναφέρει ότι οι ανατολικές της περιοχές και ο Μαλιακός κόλπος ανήκουν στους Θεσσαλούς. Αντίστοιχα, οι δυτικές περιοχές εντάσσονται στην επικράτεια των Αιτωλών και των Ακαρνάνων, ενώ οι Αθαμάνες έχουν πλέον εκλείψει (Στράβ., Γεωγραφ., 9. 4. 17). Συνεχίζοντας στο ίδιο βιβλίο με την περιγραφή της Θεσσαλίας και τα φύλα που την κατοικούν, ο Στράβωνας χαρακτηρίζει την ανατολική πλευρά της ως παράκτια. Και εξακολουθεί ότι η περιοχή γύρω από το Πήλιο και τον Πηνειό γειτνιάζει με τους Μακεδόνες και τους Ηπειρώτες. Αντίστοιχα, στην περιοχή των Θερμοπυλών δεσπόζουν τα Αιτωλικά όρη. Αυτά διαδέχονται τα παράλληλα μακεδονικά για να συναντήσουν με τη σειρά τους τον Παρνασσό και την επικράτεια των Δωριέων. Έτσι, η όμορη, προς τους Μακεδόνες, πλευρά είναι η βόρεια, ενώ η παράλληλη νότια ορίζεται από τον Παρνασσό και γειτνιάζει με τους Δωριείς. Υπάρχει όμως και η δυτική την οποία περιβάλλουν οι Αιτωλοί, οι Ακαρνάνες, οι Αμφίλοχοι και από τους Ηπειρώτες, οι Αθαμάνες, οι Μολοσσοί αλλά και η λεγόμενη επικράτεια των Αιθίων, δηλαδή η περιοχή γύρω από την Πίνδο, με εξαίρεση το Πήλιο και την Όσσα (Στράβ., Γεωγραφ., 9. 5. 1). Σε άλλο χωρίο του ίδιου βιβλίου του και αναφορικά με την επικράτεια των Θεσσαλών και των Μακεδόνων, ο Στράβωνας υποστηρίζει ότι και οι δυο γειτνιάζουν με την αντίστοιχη των Ηπειρωτών. Ορισμένα από τα Ηπειρωτικά φύλα όμως εγκαταστάθηκαν είτε ακούσια είτε εκούσια στις περιοχές τόσο των Θεσσαλών, όπως οι Αθαμάνες, οι Αιθίκες και οι Τάλαρες όσο και των Μακεδόνων, όπως οι Ορέστεις, οι Πελαγόνες και οι Ελιμιώτες (Στράβ., Γεωγραφ., 9. 5. 11). Λίγο πιο κάτω και κατά την απαρίθμηση διαφόρων ιερών που βρίσκονται στη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα, αποδεικνύεται και πάλι ότι η Θεσσαλία γειτνιάζει με την Αθαμανία και μάλιστα με μια από τις τέσσερις σημαντικότερες θεσσαλικές μερίδες την Κίερο (Στράβ., Γεωγραφ., 9. 5. 14).

Η επόμενη αναφορά στους Αθαμάνες εμπεριέχεται στη διήγηση της ιστορίας των Περραιβών. Οι Περραιβοί ήταν ένα θεσσαλικό φύλο που κατοικούσε στην περιοχή των Τεμπών και προς τον Πηνειό. Επειδή όμως καταπιεζόταν και καταδυναστευόταν από τους Λαπίθες, μετανάστευσαν στις γύρω ορεινές περιοχές. Στην πλειοψηφία τους, κατευθύνθηκαν προς την οροσειρά της Πίνδου και πιο συγκεκριμένα προς την επικράτεια των Αθαμάνων και των Δολόπων. Αντίστοιχα, μετά την απομάκρυνσή τους, κατέλαβαν την επικράτειά τους οι όμοροί τους Λαρισαίοι, οι οποίοι κατοικούσαν κοντά στον Πηνειό, ενώ αιχμαλώτισαν και τους εναπομείναντες κατοίκους (Στράβ., Γεωγραφ., 9. 5. 19). Εκτός όμως από τους Περραιβούς, οι Λαπίθες πίεζαν και καταδυναστεύαν και τους Αιινιάνες για να τους αναγκάσουν τελικά να μετακινηθούν προς την Οίτη, όπου και κατέλαβαν τμήματα της επικράτειας των Δωριέων και των Μαλιέων. Στο ίδιο χωρίο, ο γεωγράφος επαναλαμβάνει ότι οι Περραιβοί αντιμετώπιζαν προβλήματα με τους Λαπίθες. Ως συνέπεια, υποχώρησαν και συσπειρώθηκαν στις δυτικές περιοχές του Ολύμπου για να παραμείνουν εκεί ή να εισχωρήσουν στην επικράτεια των Μακεδόνων. Στην πλειοψηφία τους όμως, κατευθύνθηκαν και εγκαταστάθηκαν στα όρια της Αθαμανίας και την Πίνδο (Στράβ., Γεωγραφ., 9. 5. 22).

Στο επόμενο 10^ο βιβλίο και επιδιώκοντας να δώσει ολοκληρωμένη την περιγραφή της Ελλάδας, ο Στράβωνας τοποθετεί δυτικά των Θεσσαλών και των Οιταίων τους

⁸⁴ Για τα παραπάνω ιστορικά γεγονότα βλ. Bengtson, Ιστορία, σ. 402 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 99 - 102.

Αιτωλούς, τους Ακαρνάνες και τους Αθαμάνες, με την παρατήρηση ότι τους αποκαλεί Έλληνες με επιφύλαξη, σύμφωνα με τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω (Στράβ., Γεωγραφ., 10. 1. 16). Στο ίδιο βιβλίο, ο γεωγράφος οριοθετεί αναλυτικά τις επικράτειες των Αιτωλών και των Ακαρνάνων. Πιο συγκεκριμένα, οι Αιτωλοί και οι Ακαρνάνες γειτνιάζουν, ενώ ανάμεσά τους ρέει ως διαχωριστικό όριο ο Αχελώος. Ειδικότερα, οι Ακαρνάνες κατέχουν το δυτικό τμήμα του Αχελώου έως τον Αμβρακικό κόλπο και την επικράτεια των Αμφιλόχων, όπως και το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα. Αντίστοιχα, η επικράτεια των Αιτωλών φτάνει στα ανατολικά έως τους Οζολούς Λοκρούς, τον Παρνασσό και την Οίτη. Βόρεια των Ακαρνάνων εντοπίζονται οι Αμφίλοχοι, ενώ βόρεια των Αμφιλόχων οι Δόλοπτες και η Πίνδος. Κατ' αναλογία, βόρεια των Αιτωλών βρίσκονται οι Περραιβοί, οι Αθαμάνες και το τμήμα των Αινιάνων που κατέχει την Οίτη. Τέλος, ως νότιο όριο τόσο των Αιτωλών όσο και των Ακαρνάνων τίθεται η θάλασσα του κορινθιακού κόλπου, στην οποία εκβάλλει και ο Αχελώος (Στράβ., Γεωγραφ., 10. 2. 1).

Ολοκληρώνοντας με τα Γεωγραφικά του Στράβωνα και εξακολουθώντας με την περιγραφή της Αιτωλίας, ο γεωγράφος χαρακτηρίζει ως δυο από τις μεγαλύτερες πόλεις της την Καλυδώνα και την Πλευρώνα, οι οποίες πλέον έχουν παρακμάσει. Κατά το παρελθόν όμως διαιρούσαν την Αιτωλία σε δυο τμήματα, στην αρχαία και στην επίκτητη. Η μεν αρχαία περιλάμβανε την περιοχή από τον Αχελώο έως την παραλία της Καλυδώνας, καθώς και την παράκτια και εύφορη πεδιάδα όπου βρίσκεται η Στράτος και το Τριχώνιον. Αντίστοιχα, η επίκτητη κάλυπτε την περιοχή έως την επικράτεια των Λοκρών, την Οίτη, τη χώρα των Αθαμάνων, όπως και τα όρη και τα έθνη που βρίσκονταν ανατολικά (Στράβ., Γεωγραφ., 10. 2. 3).

Στον 1^ο π.Χ. αιώνα ανήκει και το έργο του συμπληρητή Διονυσίου Αλικαρνασσεά⁸⁵. Οι αναφορές στην Αθαμανία εμπεριέχονται στη «Ρωμαϊκή Αρχαιολογία» του, με την οποία επιδίωξε να συμπληρώσει τον Πολύβιο αλλά κυρίως να δώσει ένα έργο που θα ανύψωνε και θα υμνούσε τη ρωμαϊκή πολιτεία.

Πιο συγκεκριμένα, στο 20^ο βιβλίο της Ρωμαϊκής Αρχαιολογίας, ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς αφηγείται και την εκστρατεία του βασιλιά Πύρρου στην Ιταλία. Ο Ηπειρώτης βασιλιάς, καθοδηγούμενος από την άκρατη φιλοδοξία του για επέκταση του κράτους του και αφού κατέκτησε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, οργάνωσε και πραγματοποίησε μια εκστρατεία στην Ιταλία, η οποία διήρκεσε από το 280 έως το 275 π.Χ. Ακριβώς το έτος 275 π.Χ., ο Πύρρος, μετά από αμφίρροπες μάχες και αρκετές ήττες αλλά κυρίως εξαιτίας της εξαντλήσεως των εφοδίων, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τα μεγαλόπνοα σχέδια του και να επιστρέψει στην Ήπειρο με τα απομεινάρια του στρατού του⁸⁶.

Οι αναφορές στους Αθαμάνες εμπεριέχονται στην αφήγηση της δεύτερης μάχης του Πύρρου⁸⁷ και του στρατού του κατά των Ρωμαίων, υπό τη διοίκηση των υπάτων Πόπλιου Δέκιου και Πόπλιου Σουλπικίου. Η μάχη πραγματοποιήθηκε κατά το έτος 279 π.Χ. κοντά στην πόλη Άσκλο, η οποία βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Ιταλίας.

Στο στρατό του Πύρρου συμμετείχαν, εκτός από τους Μολοσσούς, Μακεδόνες αλλά και αρκετά άλλα φύλα, που τον ακολούθησαν ως μισθοφόροι, και ανάμεσά τους και οι Αθαμάνες. Με τον παραπάνω τρόπο ξεκινά ο Διονύσιος την αφήγηση της μάχης, με την περιγραφή δηλαδή της παράταξης των δυο αντιμαχόμενων πλευρών. Αφού λοιπόν οι κήρυκες έδωσαν το σύνθημα, οι δυο στρατοί άρχισαν να κατεβαίνουν στο πεδίο της μάχης παραταγμένοι. Επικεφαλής των Ηπειρωτών ήταν ο βασιλιάς Πύρρος. Πρώτη στη δεξιά πλευρά, η Μακεδονική φάλαγγα. Ακολουθούσαν οι μισθοφόροι από τον Τάραντα, οι

⁸⁵ Για το Διονύσιο Αλικαρνασσεά και το έργο του γενικά βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 841 – 844, 1068 και Lesky, Ιστορία, σ. 1136 – 1137 και 1155 – 1156.

⁸⁶ Για τα γενικά στοιχεία βλ. Lénêque, Η βασιλεία του Πύρρου, σ. 74 – 76.

⁸⁷ Για τη συγκεκριμένη μάχη βλ. Lénêque, ο.π., σ. 77.

μισθοφόροι από την Αμβρακία, μια ακόμη φάλαγγα Ταραντίνων οι οποίοι έφεραν λευκές ασπίδες, ενώ η πλευρά ολοκληρωνόταν με τους Βρεττίους και τους Λευκανούς. Στη μέση του στρατού, πρώτοι τοποθετήθηκαν οι Θεσπρωτοί και οι Χάονες, στη συνέχεια οι Αιτωλοί, οι Ακαρνάνες και οι Αθαμάνες μισθοφόροι και τελευταίοι οι Σαυνίτες, οι οποίοι οριοθετούσαν και την αριστερή πλευρά (Διονύσ. Αλικαρν., Ρωμαϊκή Αρχαιολογία, 20. 1. 3). Αναφορικά με το ιππικό, στη δεξιά πλευρά, ο Πύρρος παρέταξε διαδοχικά τους Σαυνίτες, τους Θεσσαλούς, τους Βρεττίους και τους Ταραντίνους. Αντίστοιχα αριστερά, εμφανίζονται οι Έλληνες μισθοφόροι, οι οποίοι κατά σειρά ήταν οι Ακαρνάνες, οι Αιτωλοί, οι Μακεδόνες και οι Αθαμάνες. Μετά τον κυρίως στρατό, έπονταν, χωρισμένοι σε δυο τμήματα, οι ελαφρά οπλισμένοι και οι πολεμικοί ελέφαντες. Τέλος, περιμετρικά του βασιλιά, πήρε θέση το βασιλικό άγημα των επίλεκτων ιππέων, το οποίο αποτελούνταν από δυο χιλιάδες άνδρες. Αυτοί δεν ακολουθούσαν την παράταξη του υπόλοιπου στρατού, προκειμένου να βρίσκονται σε διαρκή ετοιμότητα και να έχουν τη δυνατότητα της επίθεσης (Διονύσ. Αλικαρν., Ρωμαϊκή. Αρχαιολογία, 20. 1. 4).

Οι δυο Ρωμαίοι ύπατοι, με τη σειρά τους, παρέταξαν στην αριστερή πλευρά του στρατεύματός τους το λεγόμενο πρώτο τάγμα, προκειμένου να αντιμετωπίσει τη φάλαγγα των Μακεδόνων και των Αμβρακιωτών καθώς και τους μισθοφόρους του Τάραντα. Ακολουθούσε το τρίτο τάγμα, στο σημείο όπου βρισκόταν η φάλαγγα των Ταραντίνων με τις λευκές ασπίδες, όπως και οι Βρεττίοι και οι Λευκανοί. Όμοιο με το τρίτο τοποθέτησαν το τέταρτο τάγμα ενάντια στους Μολοσσούς, τους Χάονες και τους Θεσπρωτούς. Το δε δεύτερο τάγμα πήρε θέση στη δεξιά πλευρά απέναντι από τους Έλληνες μισθοφόρους: Αιτωλούς, Ακαρνάνες και Αθαμάνες αλλά και από τη φάλαγγα των Σαυνιτών. Τέλος, ανάμεσα στα ρωμαϊκά τάγματα παρενέβαλλαν και Λατίνους, Καμπανούς, Σαβίνους, Ομβρικούς, Ονολούσκους, Μαρουγκίνους, Πελιγνούς, Φρεντανούς και άλλους υπηκόους τους, χωρισμένους σε τέσσερα μέρη ώστε κανένα τμήμα του στρατεύματος να μην εμφανίζει αδυναμίες (Διονύσ. Αλικαρν., Ρωμαϊκή. Αρχαιολογία, 20. 1. 5).

Στη συνέχεια, ακολουθεί η αναλυτική περιγραφή της στρατηγικής των δυο αντιπάλων, του οπλισμού τους και τελικά της μάχης (Διονύσ. Αλικαρν., Ρωμαϊκή Αρχαιολογία, 20. 1. 6 – 20. 3. 7). Μάλιστα, σε κάποιο χρονικό σημείο και ενώ η πλάστιγγα έδειχνε να γέρνει υπέρ των Ρωμαίων, ο Πύρρος επέλεξε τους Αθαμάνες, τους Ακαρνάνες και ορισμένους από τους Σαυνίτες για να βγουν μπροστά και να ξεκινήσουν την αντεπίθεση, αποδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο τόσο τη γενναιότητα και την εμπειρία των Αθαμάνων στις πολεμικές αναμετρήσεις όσο και την εμπιστοσύνη που έτρεφε στο πρόσωπό τους ο βασιλιάς (Διονύσ. Αλικαρν., Ρωμαϊκή Αρχαιολογία, 20. 3. 6). Τελικά, το αποτέλεσμα της μάχης υπήρξε αμφίρροπο. Πρώτος απέσυρε το στρατό του ο Πύρρος, με τη δύση του ηλίου και στη συνέχεια οι δυο Ρωμαίοι ύπατοι. Αμέσως, επέστρεψαν στα στρατόπεδά τους και δεν επανέλαβαν τις εχθροπραξίες. Ωστόσο, ο στρατός των Ηπειρωτών είχε χάσει τις σκηνές, τα υποζύγια, τους δούλους και αρκετά εφόδια. Έτσι, αναγκάστηκε να διανυκτερεύσει στην ύπαιθρο χωρίς τροφή, χωρίς τα απαραίτητα εφόδια, αλλά και τη δυνατότητα φροντίδας των τραυματιών.

Σύγχρονος με το Διονύσιο Αλικαρνασσέα είναι και ο ιστορικός Διόδωρος από το Αγύριο της Σικελίας⁸⁸. Στην αποτελούμενη από σαράντα βιβλία «Ιστορική Βιβλιοθήκη» του, με την οποία ο ιστορικός επιδίωξε να παρουσιάσει, ταυτόχρονα, την ελληνική και τη ρωμαϊκή ιστορία, όπως τις γνώρισε μέσα από ένα πλήθος πηγών εύκολα αναγνωρίσιμων από το σύγχρονο ερευνητή, διασώζονται και ποικίλες πληροφορίες για την ιστορία της Αθαμανίας σε διαφορετικές περιόδους.

Η πρώτη μνεία στην Αθαμανία εντοπίζεται στο 14^ο βιβλίο. Πιο συγκεκριμένα, μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, η μεγάλη νικήτρια Σπάρτη, αφού κατατρόπωσε και συνέτριψε την Αθήνα, έμεινε η μοναδική κυρίαρχος στον ελλαδικό χώρο. Ωστόσο, η καταπιεστική σπαρτιατική εξουσία, το σύστημα των Λακεδαιμονίων να υποστηρίζουν σε

⁸⁸ Για το Διόδωρο και το έργο του γενικά βλ. Lesky, Ιστορία, σ. 1068 - 1069.

όλες τις πόλεις τις ολιγαρχικές μειονότητες με την εγκαθίδρυση των «δεκαρχιών», καθώς και η προσπάθειά τους να διασφαλίσουν την κυριαρχία τους με σπαρτιατικές φρουρές που διοικούσαν από Σπαρτιάτες αξιωματικούς έγιναν αφορμή για εμφύλιες συγκρούσεις και οδήγησαν τους Έλληνες πολύ γρήγορα στη συνειδητοποίηση ότι η αυτονομία που υποσχόταν η Σπάρτη αποδείχθηκε ουτοπία. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, επικράτησε μεγαλύτερη ανελευθερία παρά ποτέ, ανασφάλεια και έξαρση της πειρατείας στις θάλασσες. Παράλληλα, το διπλωματικό και επιμελώς συγκροτημένο πρόγραμμα της Αθήνας είχε αντικατασταθεί από ένα τραχύ και βίαιο σύστημα. Έτσι, άρχισαν οι δυσαρέσκειες και οι διαμαρτυρίες των ελληνικών πόλων κατά της Σπάρτης⁸⁹.

Κατά το έτος λοιπόν 396 π.Χ. και ενώ τη διακυβέρνηση της Αθήνας ανέλαβε ο Διόφαντος, οι Αθηναίοι, μαζί με τους Βοιωτούς, συμμάχησαν με τους Κορίνθιους και τους Αργείους κατά των Λακεδαιμονίων. Γενικά, οι Λακεδαιμόνιοι είχαν πλέον καταστεί μισητοί, εξαιτίας του τρόπου που ασκούσαν την εξουσία, από τους συμμάχους τους. Οι τελευταίοι επιθυμούσαν να καταλύσουν τη σπαρτιατική ηγεμονία, έχοντας με το μέρος τους τις μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις. Μάλιστα, οργάνωσαν και ένα πρώτο κοινό συνέδριο στην Κόρινθο, προσκαλώντας όσους επιθυμούσαν να συμμετέχουν. Στη συνέχεια, άρχισαν να αποστέλλουν αντιπροσώπους τους σε διάφορες ελληνικές πόλεις και έτσι κατόρθωσαν να αποσπάσουν αρκετούς από τους συμμάχους των Λακεδαιμονίων, οι οποίοι προστέθηκαν στη δική τους συμμαχία, όπως η Εύβοια, η Λευκάδα, η Ακαρνανία, η Αμβρακία και η Χαλκίδα. Επιπλέον, επιδίωξαν να πείσουν και τους υπόλοιπους Πελοποννήσιους να αποστατήσουν, χωρίς όμως καμία επιτυχία, καθώς η Σπάρτη, λόγω της γεωγραφικής της θέσης στην άκρη της Πελοποννήσου, λειτουργούσε ως φρουρά και ακρόπολη για ολόκληρη την περιοχή. Στο ίδιο συνέδριο εμφανίστηκε και ο Μηδίας, κυβερνήτης της θεσσαλικής Λάρισας, ζητώντας συνδρομή στον πόλεμο που διεξήγαγε κατά του τυράννου των Φερών Λυκόφρονα.

Το συνέδριο αποφάσισε θετικά και έτσι απέστειλε δυο χιλιάδες στρατιώτες προς βοήθειά του. Ο Μηδίας, με τη συμβολή των συμμάχων του, κατέλαβε τα φρουρούμενα από τους Λακεδαιμόνιους Φάρσαλα και αιχμαλώτισε τους κατοίκους της πόλης για να τους πουλήσει λίγο αργότερα. Στη συνέχεια, οι Βοιωτοί, μαζί με τους Αργείους και αφού χωρίστηκαν από το στρατό του Μηδία, κατέλαβαν την Ηράκλεια της Τραχίνιας. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της νύχτας, ορισμένοι τους βοήθησαν να μπουν στην πόλη. Αμέσως, δολοφόνησαν τους Λακεδαιμόνιους κυβερνήτες. Ωστόσο, επέτρεψαν τη φυγή στους απλούς στρατιώτες που είχαν έρθει από την Πελοπόννησο. Έπειτα, παρέδωσαν την πόλη στους Τραχίνιους, οι οποίοι ήταν οι αρχαιότεροι που είχαν εγκατασταθεί στη συγκεκριμένη περιοχή, για να την επανακατοικήσουν, καθώς είχαν εκδιωχθεί από την πατρίδα τους από τους Λακεδαιμόνιους. Ωστόσο, ο βοιωτός Ισμηνίας άφησε τους Αργείους στην πόλη ως φρουρά. Παράλληλα, ο ίδιος κατόρθωσε να πείσει τους Αινιάνες και τους Αθαμάνες να αποστατήσουν από τους Λακεδαιμόνιους. Στη συνέχεια, συγκέντρωσε στρατό, τόσο από αυτούς όσο και από τους συμμάχους τους. Έτσι, το σύνολο του στρατού του έφτασε τους έξι χιλιάδες άντρες. Αμέσως, εξεστράτευσε κατά της Φωκίδας. Εκεί και μόλις στρατοπεύδευσε στο Νάρυκα της Λοκρίδας, τον οποίο η παράδοση αναφέρει ως πατρίδα του Αίαντα, οι Φωκείς, υπό τη διοίκηση του Σπαρτιάτη Αλκισθένη, απάντησαν με μάχη. Η σύγκρουση υπήρξε σφοδρή. Κατά τη μεγαλύτερη διάρκειά της, κυριαρχούσαν οι Βοιωτοί, ενώ έως τη δύση κατόρθωσαν να εκδιώξουν τους αντιπάλους τους. Αυτοί αναγκάστηκαν να οπισθοχωρήσουν, αφού φόνευσαν σχεδόν χίλιους άντρες. Μετά το πέρας της μάχης, αναχώρησαν για τις πατρίδες τους (Διόδωρ. Σικ., Ιστορική Βιβλιοθήκη, 14. 82. 3 – 10).

Στο 16^ο βιβλίο της Ιστορικής Βιβλιοθήκης του, ο Διόδωρος αφηγείται τα γεγονότα του τρίτου Ιερού Πολέμου, που έλαβε χώρα στην Ελλάδα κατά τα έτη 356 – 346 π.Χ. Πιο συγκεκριμένα, κατά το έτος 356 π.Χ. και ενώ ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας πολιορκούσε

⁸⁹ Για τα παραπάνω γεγονότα βλ. Πελεκίδης, Ιστορία, σ. 7, 17 και Bengtson, Ιστορία, σ. 223.

τη Μεθώνη, ξεκίνησε ένας πόλεμος ανάμεσα στους Φωκείς από τη μια και τους Βοιωτούς και Θεσσαλούς από την άλλη, ο οποίος επεκτεινόταν σε όλο και μεγαλύτερα τμήματα της Ελλάδας. Κύριο αίτιο για την κήρυξη του υπήρξε ο έλεγχος της Δελφικής Αμφικτιονίας, ενώ βαθύτερο αίτιο του ήταν ουσιαστικά ο έλεγχος ολόκληρης της κεντρικής Ελλάδος. Κατά τη δεδομένη περίοδο, η Αμφικτιονία βρισκόταν υπό την κυριαρχία και την επιρροή των Θηβαίων, με τους οποίους ανταγωνίζονταν οι Φωκείς. Επιπλέον, οι τελευταίοι επιδίωκαν να κατακτήσουν εκ νέου το δελφικό ιερό, καθώς αυτό συγκαταλεγόταν ανάμεσα στις κτήσεις τους έως και το έτος 448 π.Χ., έως δηλαδή τον δεύτερο Ιερό Πόλεμο. Αφορμή για την κήρυξη του πολέμου στάθηκε η καταδίκη ορισμένων επιφανών πολιτών της Φωκίδας, ύστερα από τις κατηγορίες που διατύπωσαν εναντίον τους οι Βοιωτοί, για ιεροσυλία κατά την εαρινή πυλαία του 356 π.Χ. Αμέσως, οι Φωκείς αντέδρασαν με την κατάληψη του δελφικού ιερού το καλοκαίρι του ιδίου έτους, αφού πρώτα είχαν εξασφαλίσει τη συμμαχία και την υποστήριξη της Σπάρτης. Ηγέτης και καθοδηγητής τους υπήρξε ο Φιλόμηλος, ο οποίος κατόρθωσε να καταλάβει το δελφικό ιερό και να το θέσει υπό την απόλυτη κυριαρχία των Φωκέων. Οι τελευταίοι μπορούσαν πλέον να επιβάλλουν τις θέσεις και τις επιθυμίες τους. Παράλληλα, ο Φιλόμηλος, χρησιμοποιώντας τους θησαυρούς του μαντείου, συγκρότησε ένα μισθοφορικό στρατό δέκα χιλιάδων αντρών και ανέδειξε τη Φωκίδα ως τη μεγαλύτερη δύναμη στον ελλαδικό χώρο⁹⁰.

Με αφετηρία τα παραπάνω γεγονότα, ο ιστορικός αφηγείται ότι οι μόνοι που αντιστάθηκαν στους Φωκείς, κατά την προσπάθεια κατάληψης του δελφικού ιερού το έτος 356 π.Χ., ήταν οι Λοκροί της Άμφισσας. Η μάχη ανάμεσα τους διεξήχθη κοντά στις Φαιδριάδες πέτρες. Νικητής στέφθηκε πανηγυρικά ο Φιλόμηλος, αφού κατάφερε να εξοντώσει πολλούς από τους εχθρούς του είτε δολοφονώντας τους είτε γκρεμίζοντας τους από τα βράχια είτε αιχμαλωτίζοντας τους. Μετά το πέρας της μάχης, οι Λοκροί, επειδή ταπεινώθηκαν, απέστειλαν πρεσβευτές τους στη Θήβα, αξιώνοντας τη βοήθεια των Βοιωτών τόσο για τους εαυτούς τους όσο και για το θεό. Οι Βοιωτοί, με τη σειρά τους, χάρη ευσεβείας προς τους θεούς αλλά και επειδή επιθυμούσαν να ελέγχουν την Αμφικτιονία και τις αποφάσεις της, απέστειλαν πρεσβευτές στους Θεσσαλούς και τους υπόλοιπους Αμφικτίονες, ζητώντας τους να κηρύξουν από κοινού τον πόλεμο στους Φωκείς. Τελικά, το συνέδριο των Αμφικτιόνων αποφάσισε τον πόλεμο ενάντια στους Φωκείς. Ωστόσο, μεγάλη αναταραχή και διάσπαση απόψεων επικρατούσε σε ολόκληρη την Ελλάδα, αναφορικά με το συγκεκριμένο πόλεμο. Έτσι, άλλοι έκριναν σωστό να βοηθήσουν το θεό και να τιμωρήσουν τους Φωκείς ως ιερόσυλους, ενώ άλλοι προσέβλεπαν στη στήριξη των Φωκέων. Μέσα λοιπόν σε αυτή την ευμετάβλητη κατάσταση, αποφάσισαν να βοηθήσουν το ιερό οι Βοιωτοί, οι Λοκροί, οι Θεσσαλοί, οι Περραιβοί και κοντά σε αυτούς οι Δωριείς, οι Δόλοπες, οι Αθαμάνες, οι Αχαιοί της Φθιώτιδας, οι Μάγνητες, οι Αιινίανες και ορισμένοι άλλοι. Αντίθετα, με την πλευρά των Φωκέων συντάχθηκαν οι Αθηναίοι, οι Λακεδαιμόνιοι και ορισμένοι από τους Πελοποννησίους (Διόδωρ. Σικ., Ιστορική Βιβλιοθήκη, 16. 28. 3 – 16. 29. 4).

Η επόμενη σχετική αναφορά στην Αθαμανία περιλαμβάνεται στο 18^ο βιβλίο του Διοδώρου. Εκεί, ο ιστορικός περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου, καθώς και τους αγώνες των διαφόρων πόλεων για την επανάκτηση της αυτονομίας τους αλλά και την κυριαρχία τους στον ελλαδικό χώρο. Σε αντίθεση λοιπόν με την Ασία, όπου μετά το θάνατο του μακεδόνα βασιλιά επικράτησε σχετική ηρεμία, στην Ελλάδα, η είδηση προκάλεσε σημαντική αναταραχή. Παράλληλα, ο επαναπατρισμός δέκα χιλιάδων εξορίστων, σύμφωνα με διαταγή του βασιλιά, είχε ήδη πυροδοτήσει αρκετές συγκρούσεις στο εσωτερικό των πόλεων. Επιπρόσθετα, η Αθήνα επιδίωκε να ανακτήσει κάτι από την αίγλη και το μεγαλείο του παρελθόντος της. Κατά συνέπεια στην πόλη, η αντιμακεδονική μερίδα ολοένα και αυξανόταν, ενώ είχε ενισχυθεί επιπλέον με την προσχώρηση σε αυτή του στρατηγού Λεωσθένη. Αυτός είχε κατορθώσει

⁹⁰ Για τα παραπάνω γεγονότα βλ. Bengtson, Ιστορία, σ. 285 – 286.

να συγκροτήσει ένα μεγάλο μισθοφορικό στράτευμα στο όνομα της αυτονομίας των πόλεων και της απελευθερώσεως της Ελλάδας από τη μακεδονική δεσποτεία. Γρήγορα, οι Έλληνες, θεωρώντας την κορινθιακή ομοσπονδία διαλυμένη, δημιούργησαν μια άλλη συμμαχία υπό τη διοίκηση των Αθηναίων. Τα παραπάνω γεγονότα σε συνδυασμό με την ενίσχυσή τους με τον ακμαίο και ισχυρό στρατό των Αιτωλών ανάγκασαν τον Αντίπατρο και το μακεδονικό στρατό να κλειστούν στη Λαμία. Οι θριαμβολογίες όμως και οι πανηγυρισμοί των Αθηναίων δεν είχαν διάρκεια, καθώς η καθοριστική σύγκρουση δόθηκε το καλοκαίρι του 322 π.Χ. κοντά στην Αμοργό, όπου και κατατροπώθηκε ο αθηναϊκός στόλος. Η συγκεκριμένη ήττα σήμανε την οριστική απώλεια της κυριαρχίας στη θάλασσα της άλλοτε κραταιής θαλασσοκράτειρας Αθήνας, όπως και την οριστική πτώση της ως ηγέτιδας δύναμης του ελλαδικού χώρου. Οι Μακεδόνες όμως δεν αρκέστηκαν σε αυτή τους την επιτυχία αλλά απέσπασαν και μια ακόμη μεγάλη νίκη, στην ξηρά αυτή τη φορά, κοντά στην πόλη Κραννώνα της Θεσσαλίας. Η δεύτερη ήττα των Αθηναίων αποτέλεσε την αφετηρία της κατάρρευσης της αντιμακεδονικής παράταξης στην πόλη και την ταυτόχρονη επικράτηση της αντίστοιχης φιλομακεδονικής. Ο μακεδόνας στρατηγός Αντίπατρος επέμεινε στην άνευ όρων παράδοση της Αθήνας. Έτσι, στην πόλη εγκαταστάθηκε μακεδονική φρουρά, ενώ και το δημοκρατικό της πολίτευμα αντικαταστάθηκε από ένα τιμοκρατικό καθεστώς. Παρόλα αυτά, η κατάσταση στον ελλαδικό χώρο παρέμεινε ευμετάβλητη και ταραγμένη⁹¹.

Ο Διόδωρος λοιπόν αναφέρει, στο 18^ο βιβλίο του, ότι οι πρεσβευτές των Αθηναίων περιδιάβαιναν τις πόλεις, αναζητώντας συμμάχους, ενώ επιδίωκαν να τους προσελκύσουν με τη συνηθισμένη παρορμητικότητα και ρητορική δεινότητα των λόγων τους. Έτσι, οι Έλληνες χωρίστηκαν σε δυο στρατόπεδα, σε εκείνους που έκλιναν προς τους Μακεδόνες και σε εκείνους που προτιμούσαν την ηρεμία και την ειρήνη και τάχθηκαν με τους Αθηναίους. Πρώτοι λοιπόν προσχώρησαν στη συμμαχία οι Αιτωλοί, στο σύνολό τους, στη συνέχεια οι Θεσσαλοί, εκτός από τους Πελινάιους, οι Οιταίοι, εκτός από τους Ηρακλειώτες, οι Αχαιοί της Φθιώτιδας, εκτός από τους Θηβαίους, οι Μηλιείς, εκτός από τους Λαμίου, οι Δωριείς, στο σύνολό τους, οι Λοκροί, οι Φωκείς και ακόμη οι Αινιάνες, οι Αλυζαίοι, οι Δόλοπες, οι Αθαμάνες, οι Λευκάδιοι και τμήμα των Μολοσσών, όσοι βρίσκονταν γύρω από τον Αρυπταίο. Αυτός όμως συμμάχησε αργότερα με τους Μακεδόνες, προδίδοντας με ύπουλο τρόπο τη συμμαχία. Στη συνέχεια, προσχώρησαν οι Καρύστιοι από την Εύβοια και τελευταίοι οι Αργείοι, οι Σικυώνιοι, οι Ηλείοι και οι Μεσσήνιοι από την Πελοπόννησο (Διόδωρ. Σικ., Ιστορική Βιβλιοθήκη, 18. 10. 1 – 18. 11. 3).

Η περιήγηση στο έργο του Διοδώρου ολοκληρώνεται με τη διήγηση, στο 33^ο βιβλίο, της ιστορίας του Αθαμάνιου Γαλαίστη, γιου του βασιλιά Αμύναδρου. Πρόκειται για το ίδιο σχεδόν χωρίο με το αντίστοιχο που απαντά στο αποσπασματικά σωζόμενο έργο του Ποσειδωνίου⁹² από την Απάμεια, του 2^{ου} π.Χ. αι. Πιο συγκεκριμένα, ο Γαλαίστης ξεχώριζε, ανάμεσα στους ομοεθνείς του, για την καταγωγή, τα πλούτη και τη φήμη του. Ο ίδιος έγινε φίλος με τον Πτολεμαίο ΣΤ΄ Φιλομήτορα. Μάλιστα, ήταν τόσο η εμπιστοσύνη που του έδειχνε ο Αιγύπτιος βασιλιάς και τόσες οι ικανότητές του, ώστε σε μια μάχη κατά του Δημητρίου Νικάτορα, στα πλαίσια της προσπάθειας του Πτολεμαίου να προσαρτήσει στο κράτος του και τη Συρία, ο Γαλαίστης τέθηκε επικεφαλής των δυνάμεων της Αλεξάνδρειας. Μετά το θάνατο του Πτολεμαίου το 145 π.Χ., ο Γαλαίστης κατηγορήθηκε άδικα. Επιπλέον, γνωρίζοντας την αντιπάθεια του νέου βασιλιά της Αιγύπτου προς το πρόσωπό του και φοβούμενος για τη ζωή του, επέστρεψε στην Ελλάδα. Ωστόσο και μετά την επιστροφή του, δεν διέκοψε τις σχέσεις του με την Αίγυπτο. Αντίθετα, ανέλαβε υπό την προστασία του όσους, και ήταν πολλοί, είχαν κατηγορηθεί για ανταρσία και είχαν εξοριστεί από τη χώρα. Επιπλέον, προετοιμαζόταν, σε συνεργασία με τους εξόριστους Αιγυπτίους, να επαναφέρει

⁹¹ Για τα παραπάνω γεγονότα βλ. Bengtson, Ιστορία, σ. 325 - 326.

⁹² Για τη συγκεκριμένη αναφορά βλ. Ζήδρου, Ο όρος, σ. 75.

στο θρόνο το γιο του Πτολεμαίου Φιλομήτορα (Διόδωρ. Σικ., Ιστορική Βιβλιοθήκη, 33. 20. 1).

Το τελευταίο έργο του 1ου π.Χ. αι., «Περιήγησις», του Σκύμνου⁹³ από τη Χίο, περιλαμβάνει μια περιηγητική περιγραφή της Ευρώπης, της Ασίας και της Λιβύης. Ο Σκύμνος λοιπόν τοποθετεί τη Θεσσαλία όμορη με την Αθαμανία. Αντίστοιχα, οι Δόλοπες και οι Περραιβοί συνορεύουν με τα έθνη των Αινιάνων. Μετά τα Τέμπη, βρίσκεται η χώρα των Μακεδόνων, η οποία εκτείνεται γύρω από τον Όλυμπο και σύμφωνα με την παράδοση εξουσιάζεται από γηγενή μακεδόνα βασιλιά. (Σκύμνος, Περιήγησις, 623 - 632).

Στον επόμενο 1^ο μ. Χ. αι., κυριαρχεί το έργο του Πλουτάρχου⁹⁴, το οποίο κατέχει και μια ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, καθώς άφησε ανεξίτηλα και διαχρονικά τα σημάδια του, παρόλο που δεν συντάσσεται με τα κυρίαρχα ρεύματα της εποχής ούτε διακρίνεται για την πρωτοτυπία του. Κεντρική θέση ανάμεσα στα συγγράμματά του κατέχουν οι «Βίοι παράλληλοι».

Η πρώτη μνεία στην Αθαμανία εμπεριέχεται στο βίο του Τίτου Φλαμινίου. Πρόκειται για το ρωμαίο στρατηγό που διεξήγαγε τους νικηφόρους αγώνες ενάντια στους Έλληνες, οι οποίοι κατέληξαν στην τελική υποταγή του ελλαδικού χώρου. Πιο συγκεκριμένα, το φθινόπωρο του έτους 192 π.Χ., ο Αντίοχος Γ΄ Σελευκίδης, σύμμαχος των Αιτωλών κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και πιεζόμενος από αυτούς, επιχείρησε μια πρόχειρα προετοιμασμένη εκστρατεία κατά της Ελλάδας. Οι Αιτωλοί επιθυμούσαν τη συνδρομή του προκειμένου να επεκτείνουν τις κτήσεις τους και να διευρύνουν την κυριαρχία τους. Απέναντι τους, βρέθηκαν οι Ρωμαίοι, επιζητώντας την απομάκρυνση του Σελευκίδη από τον ελλαδικό χώρο, ο βασιλιάς των Μακεδόνων Φίλιππος Ε΄, ο οποίος είχε πρόσκαιρα συμμαχήσει με τους Ρωμαίους, αλλά και οι Αχαιοί, παραδοσιακά αντίπαλοι των Αιτωλών. Λίγους μήνες αργότερα και πιο συγκεκριμένα την άνοιξη του 191 π.Χ., οι Ρωμαίοι απέστειλαν ένα εκστρατευτικό σώμα, αποτελούμενο από 20 000 άντρες υπό τη ηγεσία του υπάτου Μάνιου Ακιλίου Γλαβρίωνα, να σταματήσει την προέλαση του Αντιόχου Γ΄ και των Αιτωλών. Ο ρωμαϊκός στρατός αποβίβάστηκε στην Απολλωνία και χρησιμοποιώντας τα εδάφη της επικράτειας του Φιλίππου Ε΄ στη Μακεδονία, επιδίωξε να αποκόψει τις οδούς οπισθοχώρησης και διαφυγής του Αντιόχου Γ΄. Η τελική μάχη δόθηκε στις Θερμοπύλες και είχε ως αποτέλεσμα την ήττα του Αντιόχου Γ΄ και την επιστροφή του στην Ασία και πιο συγκεκριμένα στην Έφεσο⁹⁵. Αμέσως μετά, οι Ρωμαίοι εξακολούθησαν να καταδιώκουν και να πολιορκούν τους Αιτωλούς. Παράλληλα, ο ρωμαίος ύπατος συγχώρησε το βασιλιά Φίλιππο Ε΄ και τους συμμάχους του Δόλοπες, Μάγνητες και Αθαμάνες, οι οποίοι είχαν στραφεί ενάντια στους Ρωμαίους σε προγενέστερη φάση, παρασυρμένοι από το μακεδόνα μονάρχη (Πλούταρχ., Τίτος Φλαμίνιος, 15. 6).

Το δεύτερο έργο του Πλουτάρχου στο οποίο εντοπίζεται ο όρος Αθαμανία είναι η βιογραφία του Πομπηίου. Κατά την αφήγηση του εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στον Καίσαρα και τον Πομπήιο (49 – 48 π.Χ.), ο οποίος κατέληξε στη νίκη και επικράτηση του Καίσαρα, και μετά την περιγραφή μιας μάχης, ο Πλούταρχος διασώζει την πληροφορία ότι ο Καίσαρας μετέβη στη Θεσσαλία μέσω της Αθαμανίας (Πλούταρχ., Πομπήιος, 66. 2)⁹⁶.

⁹³ Για το Σκύμνο και το έργο του γενικά βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 793 – 794, 1036 και Lesky, Ιστορία, σ. 1037.

⁹⁴ Για τον Πλούταρχο και το έργο του γενικά βλ. Easterling – Knox, ο.π. σ. 869 – 874, 1077 – 1078 και Lesky, ο.π., σ. 1122 - 1133.

⁹⁵ Για τα παραπάνω γεγονότα βλ. Bengtson, Ιστορία, σ. 400 – 401 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 99 - 100.

⁹⁶ Όπως είναι γνωστό, ολόκληρος ο ελλαδικός χώρος και ιδίως η Ήπειρος βρέθηκαν στο επίκεντρο των πολεμικών επιχειρήσεων και δοκιμάστηκαν σκληρά βλ. Bengtson, ο.π., σ. 421.

Ένας αξιόλογος ιστορικός του 1^{ου} μ. Χ. αι. είναι ο Αππιανός⁹⁷ από την Αλεξάνδρεια. Συνέγραψε τη ρωμαϊκή ιστορία σε 24 βιβλία, πραγματευόμενος, κατά χρονολογική σειρά σε ανεξάρτητα όμως βιβλία, τόσο τα γεγονότα όσο και τις συγκρούσεις των Ρωμαίων με διαφόρους λαούς.

Στα «Συριακά» λοιπόν του Αππιανού εμπεριέχεται η πληροφορία της προσχώρησης των Αθαμάνων, με πρωτοβουλία του βασιλιά τους Αμύνανδρου, στη συμμαχία Αιτωλών και Αντιόχου Γ΄ Σελευκίδη, κατά το έτος 192 π.Χ., οπότε και ο τελευταίος εκστράτευσε στην Ελλάδα πιεζόμενος από τους συμμάχους του⁹⁸. Ο ιστορικός αναφέρει τους λόγους που οδήγησαν τους Αθαμάνες στη σύνταξή τους με τη συγκεκριμένη συμμαχία, τη συμμετοχή τους στις πολεμικές επιχειρήσεις και τελικά την τύχη τους μετά την ήττα του Αντιόχου Γ΄ στις Θερμοπύλες από τους Ρωμαίους την άνοιξη του 191 π.Χ. (Αππιανός, Συριακά, 50, 52, 72, 73)

Πιο συγκεκριμένα, κάποιος Μακεδόνας, επονομαζόμενος Αλέξανδρος, ο οποίος είχε ανατραφεί στη Μεγαλόπολη και έχαιρε ιδιαίτερης φήμης στην πόλη του, ισχυριζόταν ψευδώς ότι καταγόταν από τη γενιά του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Μάλιστα, όταν απέκτησε παιδιά, τα ονόμασε, προκειμένου να επιβεβαιώσει τα όσα ισχυριζόταν, Φίλιππο, Αλέξανδρο και Απάμα. Τη θυγατέρα του συμφώνησε να την παντρεύει με το βασιλιά των Αθαμάνων Αμύνανδρο. Στην περιοχή της Αθαμανίας, όπου θα γινόταν ο γάμος, οδηγήθηκε από τον αδελφό της Φίλιππο. Ο τελευταίος, καθώς διαπίστωσε ότι ο Αμύναδρος ήταν ανίσχυρος και άπειρος στη διακυβέρνηση, παρέμεινε στην περιοχή, διοικώντας ο ίδιος και ταυτόχρονα εποπτεύοντας τον Αμύνανδρο. Αυτόν λοιπόν το Φίλιππο επιζητούσε να προσεταιριστεί ο Αντίοχος Γ΄, με απώτερο σκοπό να προσεγγίσει τους ηγέτες των Μακεδόνων και να επιδιώξει να τους εντάξει στη συμμαχία του. Έτσι, κατάφερε να προσελκύσει αρχικά τους Αθαμάνες και εν συνεχεία τους Θηβαίους, πηγαίνοντας ο ίδιος στη Θήβα και εκθέτοντας τις απόψεις του. Ο Αντίοχος Γ΄ όμως ενθάρρυνε μάταια, όπως τελικά αποδείχτηκε, τους Θηβαίους, τον Αμύναδρο και τους Αιτωλούς να στραφούν στις πολεμικές επιχειρήσεις, ενώ ο ίδιος σκόπευε να κατευθυνθεί ενάντια στη Θεσσαλία είτε άμεσα είτε μετά την παρέλευση του χειμώνα.

Στην αντίπερα όχθη, οι Ρωμαίοι αντέδρασαν γρήγορα, επιθυμώντας να εκδιώξουν τον Αντίοχο Γ΄ από την Ελλάδα, να διαλύσουν τη συμμαχία του και να κυριαρχήσουν οι ίδιοι στον ελλαδικό χώρο. Έτσι, απέστειλαν ένα μεγάλο εκστρατευτικό σώμα, αποτελούμενο από 20 000 πεζούς, 2000 ιππείς και ορισμένους πολεμικούς ελέφαντες, υπό την ηγεσία του Ακιλίου Μανίου Γλαβρίωνα. Ο ρωμαϊκός στρατός ξεκίνησε από το Βρινθήσιο, πέρασε απέναντι στην Απολλωνία και στη συνέχεια κατευθύνθηκε προς τη Θεσσαλία. Κατά την πορεία του, έλυσε τις πολιορκίες των πόλεων που πολιορκούνταν από τη συμμαχία του Αντιόχου Γ΄ και των Αιτωλών και ταυτόχρονα εκδίωξε τις φρουρές των Αθαμάνων από τις πόλεις που είχε ήδη καταλάβει ο συμμαχικός στρατός. Παράλληλα, αιχμαλώτισαν το Φίλιππο το Μεγαλοπολίτη, με την πεποίθηση ότι θα κατακτούσαν τους Μακεδόνες, αλλά και 3000 άντρες από το στρατό του Αντιόχου Γ΄. Ενώ όμως οι Ρωμαίοι και ο ύπατός τους ασχολούνταν με τα παραπάνω, ο πραγματικός βασιλιάς της Μακεδονίας, Φίλιππος Ε΄, εισέβαλλε στην Αθαμανία και αιχμαλώτισε το σύνολο των κατοίκων, καθώς ο βασιλιάς Αμύναδρος είχε καταφύγει στην Αμβρακία. Μετά τον αιφνιδιασμό που δέχτηκε ο Αντίοχος Γ΄ και αντιλαμβανόμενος την κρισιμότητα της κατάστασης, συγκέντρωσε το σύνολο του στρατού του, 10 000 πεζούς, 500 ιππείς, καθώς και ορισμένους συμμάχους, και κατέλαβε τις Θερμοπύλες. Εκεί, δόθηκε η τελική μάχη με

⁹⁷ Για τον Αππιανό και το έργο του γενικά βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 1096 - 1097 και Lesky, Ιστορία, σ. 1156 - 1157.

⁹⁸ Βλ. σχετικά Bengtson, Ιστορία, σ. 400 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 100. Το χωρίο του Αππιανού προσομοιάζει με το αντίστοιχο του Πλουτάρχου, που αναφέρθηκε παραπάνω, με τη διαφορά ότι περιλαμβάνει περισσότερες πληροφορίες.

τους Ρωμαίους. Ο Αντίοχος Γ', μετά την ήττα του, εγκατέλειψε τη συμμαχία και την ενασχόληση με τα ελληνικά πράγματα για να επιστρέψει στο βασίλειό του.

Στα «Μακεδονικά» του ίδιου συγγραφέα, περιλαμβάνονται επίσης πληροφορίες για τη δράση των Αθαμάνων και του βασιλιά τους Αμύναδρου κατά την περίοδο πριν τη ρωμαϊκή κατάκτηση (Αππιανός, Μακεδονικά, 3. 3). Πιο συγκεκριμένα, ο ιστορικός αναφέρει ότι συγκεντρώθηκαν πρεσβευτές από τη Χίο, τη Μυτιλήνη, τον Αμύνανδρο των Αθαμάνων αλλά και από πόλεις που επισκέπτονταν οι Αιτωλοί προκειμένου να επιδιώξουν τη συμφιλίωσή τους με τους Ρωμαίους και το Φίλιππο Ε'. Ο ρωμαίος ύπατος Σουλπίκιος όμως, ενώ από τη μια υποστήριξε ότι δεν ήταν αρμόδιος να αποφασίσει για μια σύναψη ειρήνης, από την άλλη έστειλε κρυφά απεσταλμένους στη ρωμαϊκή Βουλή ισχυριζόμενος ότι τους Ρωμαίους τους συνέφερε να συγκρούονται οι Αιτωλοί με το Φίλιππο Ε'. Έτσι, η Βουλή παρεμπόδισε τη συμφωνία ειρήνευσης και αντίθετα σύναψε συμμαχία με τους Αιτωλούς, την οποία επισφράγισε με την αποστολή 10000 πεζών και 1000 ιππέων. Με τη συνδρομή τους, οι Αιτωλοί κατέλαβαν την Αμβρακία. Ωστόσο, λίγο αργότερα κατακτήθηκε από τον μεγάλο αντίπαλό τους το Φίλιππο Ε'.

Σε άλλο χωρίο του ίδιου έργου του, διασώζεται η πληροφορία ότι ο Τίτος Φλαμίνιος, επικεφαλής των ρωμαϊκών δυνάμεων στην Ελλάδα από το 198 π.Χ.⁹⁹, ήρθε σε διαπραγματεύσεις με το Φίλιππο Ε' το Μακεδόνα. Καθώς όμως οι Ρόδιοι, οι Αιτωλοί και ο Αμύναδρος ο Αθαμάνας κατηγορούσαν το Φίλιππο Ε', ο Τίτος Φλαμίνιος τον διέταξε να αποσύρει τη φρουρά του από τη Φωκίδα και ταυτόχρονα να αποσταλούν πρεσβευτές, τόσο από τον ίδιο όσο και από τους κατηγορούς του, στη Ρώμη. Πραγματικά, οι εντολές του Τίτου Φλαμίνιου εκτελέστηκαν. Οι Έλληνες κατήγοροι του Φιλίππου Ε' αξίωσαν από τη ρωμαϊκή Βουλή να διατάξει το μακεδόνα βασιλιά να αποσύρει από την Ελλάδα τις τρεις φρουρές, τις οποίες ο ίδιος αποκαλούσε δεσμά της Ελλάδος: την πρώτη που έδρευε στη Χαλκίδα και επόπτευε τους Βοιωτούς, τους Ευβοείς και τους Λοκρούς, τη δεύτερη από την Κόρινθο η οποία απέκλειε τις πύλες της Πελοποννήσου και την τρίτη από τη Δημητριάδα η οποία επιτηρούσε τους Αιτωλούς και τους Μάγνητες. Η ρωμαϊκή Βουλή ρώτησε τους πρεσβευτές του Φιλίππου Ε' για τις προθέσεις του βασιλιά τους σχετικά με τις φρουρές. Στην απάντησή τους ότι τις αγνοούσαν, η βουλή αποφάσισε να κρίνει και να πράξει ο Τίτος Φλαμίνιος ό,τι θεωρούσε πιο δίκαιο. Έτσι, οι πρεσβευτές αναχώρησαν από τη Ρώμη, ενώ ο Τίτος Φλαμίνιος και ο Φίλιππος Ε' ξεκίνησαν πάλι τις πολεμικές επιχειρήσεις. Λίγο αργότερα και αφού ο μακεδόνας βασιλιάς ηττήθηκε ξανά, απέστειλε κήρυκες για τη σύναψη συμφωνίας με τον Τίτο Φλαμίνιο (Αππιανός, Μακεδονικά, 8. 2 – 9. 1).

Στο 2^ο μ.Χ. αι. που ακολουθεί, εντοπίζονται αρκετές και ποικίλες αναφορές στην Αθαμανία, στα έργα διαφορετικών συγγραφέων. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα είναι και οι «Δειπνοσοφιστές» του Αθήναιου από τη Ναύκρατ¹⁰⁰. Ο συγγραφέας αφηγείται τα τεκταινόμενα κατά τη διάρκεια ενός φανταστικού συμποσίου, το οποίο λαμβάνει χώρα στο σπίτι του έγκριτου Ρωμαίου Λαρήνσιου, με τη συμμετοχή πολυάριθμων λογίων με διαφορετικές τάσεις. Έτσι και ενώ το λόγο έχει ο Πλούταρχος, αναφέρεται στους Κυλικράνες, παραθέτοντας διάφορα σχετικά στοιχεία, όπως τα γνωρίζει από ποικίλους συγγραφείς. Σύμφωνα λοιπόν με το Νίκανδρο Θυατειρηνό, οι Κυλικράνες κατοικούσαν στους πρόποδες της Οίτης. Το όνομά τους το οφείλουν σε έναν Κύλικο, Λυδό στο γένος, ο οποίος ανήκε στους ακολούθους του Ηρακλή. Αντίστοιχα, ο Τήος από τη Σκυθία, στην Ιστορία του, γράφει ότι ο Ηρακλής κατέλαβε την επικράτεια των Κυλικρανών, αιχμαλώτισε τους ίδιους και τελικά ίδρυσε εκεί πόλη, την οποία ονόμασε Ηράκλεια της Τραχίνιας. Στη συνέχεια, παίρνοντας το λόγο ο Πολέμωνας και απευθυνόμενος στον Αδαίο και τον Αντίγονο, συμπληρώνει ότι ορισμένοι Λυδοί Κυλικράνες, από τους οικιστές της

⁹⁹ Βλ. σχετικά Bengtson, Ιστορία, σ. 398 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 99 - 100.

¹⁰⁰ Για τον Αθήναιο και το έργο του γενικά βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 890 – 891, 1085 και Lesky, Ιστορία, σ. 1166 - 1167.

ευρισκόμενης στους πρόποδες της Οίτης Ηράκλειας, έφτασαν στην περιοχή μαζί με τον Ηρακλή. Στην ίδια περιοχή όμως κατοικούσαν και οι Αθαμάνες. Έτσι, οι Κυλικράνες συνοικίστηκαν με τους Αθαμάνες στα ίδια εδάφη, χωρίς όμως να τους δώσουν το παραμικρό από το πολίτευμά τους ή τον πολιτισμό τους καθώς τους θεωρούσαν ξένους (Αθήν., Δειπνοσοφιστ., 11. 5. 19 – 11. 5. 25). Σε άλλο χωρίο του ιδίου έργου, διασώζεται και μια πληροφορία γλωσσολογικού ενδιαφέροντος. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι στη γλώσσα των Αθαμάνων οι άρτοι που αφιερώνονται στους θεούς καλούνται δράμικες και άραξις (Αθήν., Δειπνοσοφιστ., 3.80. 37 – 39).

Κατά τον ίδιο αιώνα, παρατηρείται σχετική ακμή στα έργα που ασχολούνται με τη γραμματική και τους κανόνες της. Ένας από τους φιλόλογους που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του συγκεκριμένου γραμματειακού είδους υπήρξε και ο Αίλιος Ηρωδιανός¹⁰¹ από την Αλεξάνδρεια. Η γνωστότερη εργασία του είναι η «Καθολική προσωδία», η οποία έφτασε έως τη σύγχρονη εποχή μόνο μέσα από επιτομές. Σε αυτή, περιλαμβάνονται και αναφορές στην Αθαμανία. Πιο συγκεκριμένα, στα εις –αν ονόματα και στην επεξήγηση των κανόνων τονισμού τους χρησιμοποιεί ως παράδειγμα και το επίθετο Αθαμάν, σημειώνοντας ότι αντιστοιχεί σε ένα ιλλυρικό ή κατ' άλλους θεσσαλικό έθνος (Αίλιος Ηρωδιαν., Καθολική Προσωδία, 3, 1. 12). Σε άλλο χωρίο του έργου του και αναλύοντας τον τονισμό της λέξεως Κραννών, τονίζει ότι πρόκειται για πελασγική πόλη στη Θεσσαλία και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή των Τεμπών, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Εκαταίου. Ωστόσο, υπάρχει και μια ομώνυμη πόλη στην Αθαμανία, ιδρυμένη από τον Κράνωνα τον Πελασγό σύμφωνα και πάλι με την ίδια πηγή (Αίλιος Ηρωδιαν., Καθολική Προσωδία, 3, 1. 34). Στο λήμμα Αίθιξ, το οποίο αναφέρεται σε ένα θεσσαλικό έθνος που κατοικεί στην οροσειρά της Πίνδου, διηγείται την παράδοση ότι ο Μαρσύας βρίσκεται στην περιοχή ανάμεσα στην Τυμφαία και την Αθαμανία (Αίλιος Ηρωδιαν., Καθολική Προσωδία, 3, 1. 44). Ακολουθεί το λήμμα Άκανθος, ονομασία που αντιστοιχεί σε τέσσερις πόλεις, μια της Θράκης, μια της Αιγύπτου, μια στη χερσόνησο της Κνιδίας και μια στην Αθαμανία (Αίλιος Ηρωδιαν., Καθολική Προσωδία, 3, 1. 146). Τέλος και στην ίδια την Αθαμανία αφιερώνεται ιδιαίτερο λήμμα, όπου και χαρακτηρίζεται ως χώρα της Ιλλυρίας ή κατ' άλλους της Θεσσαλίας (Αίλιος Ηρωδιαν., Καθολική Προσωδία, 3, 1. 295).

Ένα ακόμη σύγγραμμα του Αίλιου Ηρωδιανού είναι το «Περί ορθογραφίας». Σε αυτό, όπου εμπεριέχονται και πάλι κανόνες γραμματικής όπως προκύπτει και από τον τίτλο του, επεξηγείται και ο σωστός τονισμός του επιθέτου τριτογένεια. Πρόκειται για ένα επίθετο που αποδίδεται στην Αθηνά είτε επειδή γεννήθηκε όχι από τη μήτρα αλλά από την κεφαλή του Δία, καθώς τριτώ στη διάλεκτο των Αθαμάνων καλείται η κεφαλή, είτε επειδή γεννήθηκε κοντά στον Τρίτωνα ποταμό είτε ακόμη επειδή ήταν τρίτη μετά την Άρτεμη και τον Απόλλωνα (Αίλιος Ηρωδιαν., Περί ορθογραφίας, 3, 2. 594).

Στον ίδιο αιώνα, στο 2^ο μ.Χ. αι., ανάγεται και η «Γεωγραφική υφήγηση» του Κλαύδιου Πτολεμαίου¹⁰². Ο συγγραφέας επιδίωξε να προσδιορίσει 8000 τόπους σύμφωνα με το γεωγραφικό μήκος και πλάτος τους, χωρίς όμως μεγάλη επιτυχία, ικανοποιώντας ωστόσο ένα επιτακτικό όσο και διαχρονικό αίτημα. Οι Αθαμάνες λοιπόν τοποθετούνται ανατολικά των Αμφιλόχων, ενώ εν συνεχεία παρατίθενται οι συντεταγμένες του Αμφιλοχικού Άργους (Κλαύδιος Πτολεμ., Γεωγραφική υφήγηση, 3. 13. 7 – 8).

Ο 2^{ος} μ. Χ. αι. ολοκληρώνεται με ένα ιστορικό έργο. Πρόκειται για τη «Ρωμαϊκή Ιστορία» του Δίωνα Κάσσιου¹⁰³ από τη Νίκαια της Βιθυνίας. Θεωρείται ως ένα γιγαντιαίο εγχείρημα, καθώς επιδίωξε να συμπεριλάβει την πορεία της Ρώμης από τις απαρχές της

¹⁰¹ Για τον Αίλιο Ηρωδιανό και το έργο του γενικά βλ. Easterling – Knox, Ιστορία, σ. 928 – 931, 1099 και Lesky, Ιστορία, σ. 1213.

¹⁰² Για τον Κλαύδιο Πτολεμαίο και το έργο του γενικά βλ. Lesky, ο.π., σ. 1214 – 1215.

¹⁰³ Για τον Κάσσιο Δίωνα και το έργο του γενικά βλ. Easterling – Knox, ο.π., σ. 928 – 931, 1098 – 1099 και Lesky, ο.π., σ. 1160 – 1162.

έως το θάνατο του Σεπτίμιου Σεβήρου το έτος 211 μ.Χ. Τελικά, συνέχισε έως το έτος 229 μ.Χ., οπότε και ολοκληρώθηκε η δική του υπατεία.

Σε αυτό το κολοσσιαίο έργο περιλαμβάνεται και μια αναφορά στην Αθαμανία, η οποία διασώθηκε στην «Επιτομή Ιστοριών» του Ιωάννη Ζωναρά του 12^{ου} μ. Χ. αι. Μετά το τέλος του δεύτερου Καρχηδονιακού πολέμου, στα τέλη του 2^{ου} π.Χ. αι., και το θρίαμβο του Σκιπίωνα στην Αφρική, οι Ρωμαίοι έκλεισαν με απόλυτη επιτυχία το συγκεκριμένο μέτωπο. Στη συνέχεια, ξεκίνησαν και πάλι τις πολεμικές επιχειρήσεις κατά του Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας, συμμάχου των Καρχηδονίων, αλλά και κατά του Σελευκίδη Αντιόχου Γ΄, μετέπειτα συμμάχου του Φιλίππου Ε΄. Πιο αναλυτικά, οι Ρωμαίοι, ενώ μαινόταν ο πόλεμος ενάντια στους Καρχηδόνιους, υπάκουαν και σέβονταν το Φίλιππο Ε΄, έστω και αν δεν ήταν φιλικά διατεθειμένοι απέναντί του, προκειμένου να μην συνδράμει τους εχθρούς τους ή να μην εκστρατεύσει ο ίδιος στην Ιταλία. Μόλις όμως διευθετήθηκε η κατάσταση με τους Καρχηδόνιους, ξεκίνησαν πλέον φανερά τις εχθροπραξίες εναντίον του, κατηγορώντας τον για πολλά. Αρχικά, του έστειλαν πρεσβευτές με τις εντολές τους. Καθώς όμως ο Φίλιππος Ε΄ δεν έπραξε το παραμικρό από όσα διατάχθηκε, αποφάσισαν να του κηρύξουν τον πόλεμο, χρησιμοποιώντας ως αφορμή τη συμμαχία του με τους Καρχηδόνιους. Στην πραγματικότητα όμως ήθελαν να μειώσουν τη δύναμή του, φοβούμενοι μήπως καταλάβει και υποδουλώσει τους Έλληνες και εν συνεχεία εκστρατεύσει κατά της Ιταλίας, όπως είχε πράξει στο παρελθόν και ο Πύρρος. Αφού λοιπόν αποφάσισαν τον πόλεμο, προετοιμάστηκαν σωστά για αυτόν και έδωσαν ως ναύαρχο στο Σουλπίκιο Γάλβα το στρατηγό Λούκιο Απούστιο.¹⁰⁴

Μόλις όμως ο Γάλβας διέσχισε το Ιόνιο πέλαγος, αρρώστησε βαριά. Αμέσως, ανέλαβαν το στράτευμα ο στρατηγός Λούκιος Απούστιος και ο υποστράτηγος Κλαύδιος Κέντων. Μάλιστα, ο Κλαύδιος Κέντων οδήγησε το στόλο στην Αθήνα, η οποία πολιορκούνταν από τους Μακεδόνες και έσωσε την πόλη. Στη συνέχεια, κατέλαβε τη Χαλκίδα, την οποία επίσης κατείχαν οι Μακεδόνες. Αλλά και λίγο αργότερα, όταν ο Φίλιππος ανασύνταξε το στρατό του και απείλησε εκ νέου την Αθήνα, τότε και πάλι ο Ρωμαίος στρατηγός, αφού συγκρούστηκε μαζί του, τον απέκρουσε και τον απώθησε. Αντίστοιχα, ο έτερος Ρωμαίος στρατηγός Λούκιος Απούστιος βρισκόταν με το στρατό του στην επικράτεια του Φιλίππου Ε΄. Εκεί, εισβάλλοντας σε διάφορες περιοχές, λεηλατούσε τη γη και κυρίευε πόλεις και φρούρια. Ο Φίλιππος Ε΄, με τη σειρά του, διακατεχόταν από αμηχανία και σύγχυση εξαιτίας των τεκταινόμενων. Έτσι, διερχόταν την επικράτειά του σε όλη της την έκταση συνεχώς, αμυνόμενος σε διάφορα σημεία και ενάντια σε διαφορετικούς εχθρούς, καθώς από τη μια ο Απούστιος πραγματοποιούσε συνεχείς σφοδρές επιθέσεις και από την άλλη οι Δάρδανοι, οι οποίοι κατοικούσαν επάνω από τους Ιλλυριούς και τους Μακεδόνες, επιδίδονταν σε επιδρομές και λεηλασίες. Μέσα σε αυτή τη γενικευμένη αναταραχή, ορισμένοι από τους Ιλλυριούς αλλά και ο Αμύνανδρος ο βασιλιάς της Αθαμανίας, ενός θεσσαλικού γένους, οι οποίοι έως τότε ήταν σύμμαχοι του Φιλίππου Ε΄, πέρασαν στην πλευρά των Ρωμαίων. Μετά την παραπάνω κίνηση αποστασίας, ο Φίλιππος Ε΄ υποπτεύθηκε ως υποκινητές της τους αιώνιους εχθρούς του Αιτωλούς και επειδή φοβήθηκε τυχόν επίθεση κατά της πρωτεύουσας του έσπευσε εκεί με την πλειοψηφία του στρατού του. Ωστόσο, ο Ρωμαίος στρατηγός Απούστιος, μόλις πληροφορήθηκε την προώθησή του αυτή, εγκατέλειψε την Ελλάδα καθώς είχε μπει πλέον και ο χειμώνας (Δίων Κάσσιος, Ρωμαϊκή ιστορία, 274 – 275).

¹⁰⁴ Για τα παραπάνω ιστορικά γεγονότα βλ. Bengtson, Ιστορία, σ. 397 – 398.

3) Βυζαντινή γραμματεία¹⁰⁵

Ως άμεση συνέπεια της σημασίας της περιοχής αλλά και του πρωταγωνιστικού ρόλου που διαδραμάτισε κατά την ιστορική περίοδο πριν τη ρωμαϊκή κατάκτηση, θεωρούνται οι ποικίλες αναφορές σε κείμενα της βυζαντινής γραμματείας.

Πιο συγκεκριμένα, μετά από ένα κενό δυο αιώνων, στη φιλολογική παραγωγή των οποίων δεν εντοπίζεται καμία μνεία στην Αθαμανία και τους κατοίκους της, ακολουθεί ο 5^{ος} μ.Χ. αι., οπότε χρονολογείται το Λεξικό του Ησύχιου¹⁰⁶ από την Αλεξάνδρεια. Πρόκειται για το εκτενέστερο σωζόμενο λεξικό της βυζαντινής περιόδου. Αναφορικά με την Αθαμανία, ο Ησύχιος περιλαμβάνει ορισμένες ιδιωματικές λέξεις της τοπικής διαλέκτου, όπως το όνομα άλαξ που σημαίνει ο πήχης (Ησύχιος, Λεξικό, άλφα. 3203), το όνομα ασπάλους στην αιτιατική που χρησιμοποιείται για τους ιχθείς (Ησύχιος, Λεξικό, άλφα. 7753), το όνομα κάστον που αφορά το ξύλο (Ησύχιος, Λεξικό, κάππα. 989), λητήρες δηλαδή οι ιεροί στεφανηφόροι (Ησύχιος, Λεξικό, λάμδα. 912), το επιθέτο μανύ που αντιστοιχεί στο μικρό (Ησύχιος, Λεξικό, μι. 250) και τέλος το όνομα τριτώ το οποίο χρησιμοποιούσαν οι Αθαμάνες για την κεφαλή σύμφωνα με το Νίκανδρο τον Κολοφώνιο, όπως υπογραμμίζει βέβαια ο λεξικογράφος (Ησύχιος, Λεξικό, ταυ. 1455).

Στον ακόλουθο 6^ο αι., που σηματοδοτεί την αφετηρία της πρωτοβυζαντινής εποχής, κυριαρχεί η Επιτομή των Εθνικών του Στεφάνου Βυζαντίου¹⁰⁷. Το αρχικό έργο, με τον τίτλο «Εθνικά», υπήρξε ογκωδέστατο, αποτελούμενο από 55 περίπου βιβλία, ενώ λειτούργησε και ως η κύρια πηγή για γεωγραφικά, τοπογραφικά και εθνογραφικά στοιχεία. Πολύ σύντομα όμως, ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού και για πρακτικούς λόγους, αντικαταστάθηκε από επιτομές.

Ανάμεσα λοιπόν στην πληθώρα των περιλαμβανόμενων τοπωνυμίων, συγκαταλέγεται και η Αθαμανία. Τα λήμματα που την αφορούν προσομοιάζουν, στην πλειοψηφία τους, με τα αντίστοιχα στο έργο του Αίλιου Ηρωδιανού Καθολική προσωδία, διανθισμένα όμως με περισσότερες λεπτομέρειες. Πιο συγκεκριμένα, η περιοχή χαρακτηρίζεται, στα Εθνικά, ως χώρα της Ιλλυρίας. Αντίθετα και σύμφωνα με μια άλλη άποψη, η οποία εμπεριέχεται στο ίδιο έργο, τοποθετείται στη Θεσσαλία, όπως και στο αντίστοιχο λήμμα του Αίλιου Ηρωδιανού. Το εθνικό των κατοίκων είναι Αθαμάνες (Στέφαν. Βυζάντ., Εθνικά, 33.11). Στη συνέχεια, η Αιθικία τοποθετείται στη Θεσσαλία. Το εθνικό της είναι Αίθικες, κατά γραμματική αναλογία προς τους Κίλικες. Ειδικότερα, οι Αίθικες κατοικούν στην οροσειρά της Πίνδου. Πρόκειται για ένα έθνος γενναίο, βαρβαρικό, το οποίο πραγματοποιεί επιδρομές και ληστείες. Ακριβώς στο λήμμα Αιθικία, ο Στέφανος συμπεριλαμβάνει και την παράδοση ότι ο Μαρσύας βρίσκεται στην περιοχή ανάμεσα στην Τυμφαία και την Αθαμανία (Στέφαν. Βυζάντ., Εθνικά, 47. 8). Η συγκεκριμένη παράδοση διασώζεται και από τον Αίλιο Ηρωδιανό.

Ακολουθεί το λήμμα Άκανθος, αρκετά πιο λεπτομερειακό σε σύγκριση με το αντίστοιχο του Αίλιου Ηρωδιανού. Πιο συγκεκριμένα, τέσσερις πόλεις είναι γνωστές με το ίδιο όνομα. Η πρώτη στη Θράκη, επάνω από τον Άθω. Η δεύτερη στην Αίγυπτο, σε απόσταση 322 σταδίων από τη Μέμφιδα. Η τρίτη στη χερσόνησο της Κνιδίας και η τέταρτη στην Αθαμανία. Το εθνικό όνομα είναι Ακάνθιος. Από αυτό, δημιουργήθηκε η έκφραση ακάνθιος τζίτζικας, η οποία χρησιμοποιείται για τους άφωνους. Σύμφωνα λοιπόν με τον Σιμωνίδη και όπως διασώζεται το χωρίο στα Εθνικά, οι τζίτζικες της χώρας ήταν άφωνοι. Το θηλυκό του επιθέτου είναι Ακανθιάς. Η Άκανθος μπορεί να κληθεί και πόλη των

¹⁰⁵ Για τις πηγές της μεσαιωνικής γραμματείας όπου εμπεριέχονται οι όροι Αθαμανία και Αθαμάνες βλ. αναλυτικά Ζήδρου, Οι όροι, σ. 49 – 79.

¹⁰⁶ Για τον Ησύχιο και το έργο του γενικά βλ. Hunger, Βυζαντινή, σ. 409 – 412.

¹⁰⁷ Για το Στέφανο Βυζάντιο και το έργο του γενικά βλ. Hunger, ο.π., σ. 412 - 413.

Ακανθών και ο πολίτης της Ακανθοπολίστης, κατ' αναλογία προς το Λεοντοπολίτη, Λυκοπολίτη και Κυνοπολίτη (Στέφαν. Βυζάντ., Εθνικά, 57. 6).

Στο λήμμα Ακαρνανία περιλαμβάνεται και το εθνικό Αθαμάν μαζί με τα Αινιάν, Αντιπάν και Αιζάν, κατ' αναλογία προς το αντίστοιχο Ακαρνάν (Στέφαν. Βυζάντ., Εθνικά, 58. 5).

Ένα ακόμη τοπωνύμιο της Αθαμανίας συγκαταλέγεται ανάμεσα στα λήμματα του λεξικού. Πρόκειται για την πόλη Κραννώννα. Με την ίδια ονομασία εντοπίζεται και μια πελασγική πόλη στη Θεσσαλία, στην περιοχή των Τεμπών, σύμφωνα με μαρτυρία του Εκαταίου. Αντίστοιχα, η ομώνυμη πόλη της Αθαμανίας κλήθηκε από τον Κράννωνα τον Πελασγό. Εκεί, σύμφωνα με τον Καλλίμαχο και το Θεόπομπο, υπάρχουν μόνο δυο κόρακες, ενώ όταν εκκολαφθούν και άλλοι, οι παλαιότεροι φεύγουν, αφήνοντας πίσω τους νεότερους. Ο πολίτης της ονομάζεται Κραννώνιος. Το θηλυκό είναι Κραννώνις. (Στέφαν. Βυζάντ., Εθνικά, 382. 10).

Η επόμενη μνεία στην Αθαμανία εντοπίζεται, μετά από ένα κενό δυο αιώνων, στον 9^ο αι. και σε ένα ακόμη βυζαντινό λεξικό, αυτό του Πατριάρχη Φωτίου¹⁰⁸. Γενικά, πρόκειται για ένα εγχειρίδιο το οποίο ερμηνεύει τις σημαντικότερες λέξεις καθώς και εκείνες που εμφανίζονται συχνά στους αττικούς συγγραφείς. Σε αυτό λοιπόν, το λήμμα τριτογενής αποδίδεται ως επίθετο της Αθηνάς με ποικίλες ερμηνείες, επειδή γεννήθηκε και από την κοιλιά και από τη μήτρα και από την κεφαλή του Δία, επειδή γεννήθηκε κοντά στον Τρίτωνα ποταμό της Λιβύης, επειδή γεννήθηκε τρίτη μετά την Άρτεμη και τον Απόλλωνα, επειδή ανατράφηκε από το θεό Τρίτωνα ή ακόμη επειδή λούστηκε στον ποταμό της Λιβύης Τρίτωνα. Στο συγκεκριμένο λήμμα, το οποίο προσομοιάζει στο αντίστοιχο αλλά πιο απλουστευμένο του Αίλιου Ηρωδιανού στο έργο «Περί ορθογραφίας», ο Φώτιος σημειώνει ότι οι Αθαμάνες ονομάζουν την κεφαλή τρίτωνα (Φώτιος, Λεξικό, ταυ. 603).

Στον ακόλουθο 10^ο αι., δεσπάζει η κραταιή προσωπικότητα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου¹⁰⁹. Από τα ελάχιστα ακέραια έργα του είναι και οι «Εκλογαί περί πρεσβειών», το οποίο διαιρείται σε δυο μέρη: στο πρώτο συγκαταλέγονται οι αποστολές ξένων λαών προς τους Βυζαντινούς και στο δεύτερο, αντίστοιχα, οι αποστολές των Βυζαντινών προς ξένους λαούς. Πρόκειται για ένα διπλωματικό εγχειρίδιο, πραγματευόμενο ένα θέμα υψίστης σημασίας για τη βυζαντινή διπλωματία, ενώ παράλληλα μπορεί να χρησιμεύσει και ως πρακτικό βοήθημα. Αναφορικά με την Αθαμανία, στο συγκεκριμένο έργο περιλαμβάνονται τα χωρία της ιστορίας τόσο του Πολυβίου (Κων/νος Ζ΄, Εκλογαί, 40. 4, 230. 22, 240.15, 240 . 21, 240. 32, 241. 4, 258. 32, 259. 16, 261. 26, 262 . 63, 263. 17, 263. 35, 278 . 7, 285. 18, 286. 2) όσο και του Αππιανού (Κων/νος Ζ΄, Εκλογαί, 560. 22, 561. 28) που την αφορούν και διηγούνται το ρόλο που διαδραμάτισε, υπό την ηγεσία του βασιλιά της Αμυνάνδρου, κατά τη διάρκεια των πολέμων ενάντια στους Ρωμαίους και λίγο πριν τη ρωμαϊκή κατάκτηση του 167 π.Χ.

Το δεύτερο έργο του αυτοκράτορα, στο οποίο περιλαμβάνονται αναφορές στην Αθαμανία, είναι το γνωστό «Περί επιβουλών κατά βασιλέων γεγονυιών», όπου εξιστορούνται απόπειρες κατά της ζωής βασιλέων και σφετερισμοί του θρόνου, θέματα ιδιαίτερα επίκαιρα στη βυζαντινή κοινωνία. Σε αυτό, απαντά πανομοιότυπο το χωρίο του Ποσειδωνίου από την Απάμεια και του Διοδώρου του Σικελιώτη σχετικά με το γιο του βασιλιά των Αθαμάνων Γαλαίστη και τις σχέσεις που είχε αναπτύξει με την Αίγυπτο (Κων/νος Ζ΄, Περί επιβουλών, 205). Έτσι, επιβεβαιώνεται για μια ακόμη φορά η επιτυχία της προσπάθειας του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου να συγκεντρώσει και να διασώσει έργα συγγραφέων της αρχαιότητας.

Παραμένοντας στη μεσοβυζαντινή περίοδο και περνώντας στο α΄ μισό του 12^{ου} αιώνα, ανάγεται το έργο ενός από τους σημαντικότερους χρονογράφους, του Ιωάννη

¹⁰⁸ Για τον Πατριάρχη Φώτιο και το έργο του γενικά βλ. Hunger, Βυζαντινή, σ. 415 – 418.

¹⁰⁹ Για τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο και το έργο του γενικά βλ. Hunger, ο.π., σ. 171 – 178.

Ζωναρά¹¹⁰. Το έργο του τιτλοφορείται «Επιτομή Ιστοριών». Διαιρείται σε 18 βιβλία ίσης περίπου έκτασης. Έχει ως αφηγηρία την κτίση του κόσμου και ολοκληρώνεται με το έτος 1118, οπότε ανεβαίνει στο θρόνο ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός. Στα πρώτα δέκα βιβλία, αφηγείται συνοπτικά τα γεγονότα από τη δημιουργία του κόσμου έως τη γέννηση του Χριστού. Αναφορικά με τη ρωμαϊκή ιστορία, αντλεί κυρίως από το Δίωνα Κάσσιο. Έτσι, στο δεύτερο βιβλίο του διασώζει το χωρίο του ρωμαίου ιστορικού, το οποίο αναλύθηκε παραπάνω και αναφέρεται στη συμμαχία Ρωμαίων και Αθαμάνων στα τέλη του 2^{ου} π.Χ. αι., λίγο μετά τη λήξη του δεύτερου Καρχηδονιακού πολέμου. Τότε, ο βασιλιάς των Αθαμάνων Αμύνανδρος, βλέποντας τη γενικότερη αναταραχή που επικρατούσε στην Ελλάδα και το αρνητικό κλίμα κατά του Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας, αποφάσισε να άρει τη συμπαράστασή του προς το Μακεδόνα βασιλιά και αντίστοιχα να προσφέρει τη συμμαχία του στους αντιπάλους του Ρωμαίους (Ιωάνν. Ζωναράς, *Επιτομή ιστοριών*, 2. 294).

Η περιήγηση στον τελευταίο αιώνα της μεσοβυζαντινής περιόδου αλλά και γενικότερα στη γραμματεία της βυζαντινής εποχής ολοκληρώνεται με δυο ακόμη λεξικά και ένα φιλολογικό έργο σχολιασμού των ομηρικών επών.

Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη αναφορά εμπεριέχεται στο γνωστό, με το συμβατικό όνομα, «Μέγα Ετυμολογικό¹¹¹». Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα βυζαντινά λεξικά, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 12^{ου} αι., ενώ αποτέλεσε και μια από τις πηγές στο έργο του Αρχιεπισκόπου Ευσταθίου. Στο συγκεκριμένο λεξικό και στο λήμμα Αθαμάντιον, ο συμπιλητής, αντλώντας από τα Αργοναυτικά του Απολλώνιου όπως αναφέρει ο ίδιος, χαρακτηρίζει την Αθαμανία ως μια πεδιάδα της Θεσσαλίας. Σε εκείνον ακριβώς τον τόπο, περιπλανήθηκε ο Αθάμαντας έπειτα από το ανόσιο έγκλημα που διέπραξε, παραπλανημένος από την Ήρα. Η θεά οργίστηκε μαζί του και τον οδήγησε στο φόνο, επειδή ανέθρεψε το Διόνυσο, παρακούοντας τις εντολές της. Ως συνέπεια, ο ήρωας δολοφόνησε το γιο του Κλέαρχο με το δόρυ, κατά τη διάρκεια κυνηγιού, νομίζοντας ότι επρόκειτο για ελάφι. Αμέσως μετά, ο Αθάμαντας έχασε το θρόνο του, όπως και τη γυναίκα του Ινώ και το δεύτερο γιο του Μελικέρτη, οι οποίοι έπεσαν στη θάλασσα. Ωστόσο, δεν πνίγηκαν, χάρη στη μεγαλοψυχία του Ποσειδώνα που τους προσέφερε καταφύγιο στο υδάτινο βασίλειό του (Μέγα Ετυμολογικό, 24).

Στο ίδιο λεξικό και στο λήμμα τριτογένεια, υπογραμμίζεται ότι πρόκειται για ένα από τα επίθετα της Αθηνάς. Παράλληλα, επαναλαμβάνεται το αντίστοιχο λήμμα από το λεξικό του Φωτίου, με περισσότερες όμως ερμηνείες και συνώνυμα, ενώ ολοκληρώνεται με την παρατήρηση ότι στους Αθαμάνες τριτώ καλείται η κεφαλή (Μέγα Ετυμολογικό, 767).

Το δεύτερο λεξικό ανήκει επίσης στην κατηγορία των σημαντικών βυζαντινών λεξικών. Είναι γνωστό με το συμβατικό όνομα «Ετυμολογικόν Συμείων¹¹²». Από ορισμένους ερευνητές χαρακτηρίστηκε ως ένα συντομευμένο αντίγραφο του *Etymologicum Geniinum*, σε μερικά σημεία του οποίου όμως είχαν γίνει προσθήκες από άλλες πηγές. Σε αντίθεση με το Μέγα Ετυμολογικό, τηρεί με μεγάλη ακρίβεια τη σειρά των λημμάτων. Και εδώ στο λήμμα Αθαμάντιον, αναφέρεται ότι πρόκειται για πεδιάδα της Θεσσαλίας, η οποία καλείται Αθαμαντία ή Αθαμανία. Το εθνικό είναι Αθαμάνες. Στη συνέχεια, επαναλαμβάνεται, όπως και στο Μέγα Ετυμολογικό, ότι οι παραπάνω πληροφορίες αντλούνται από τα Αργοναυτικά του Απολλώνιου (Ετυμολογικό Συμείων, 1. 100).

Ο 12^{ος} μ.Χ. αι. ολοκληρώνεται με τις «Παρεκβολές εις την Ομήρου Ιλιάδα» του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ευσταθίου¹¹³. Πρόκειται για μια σπάνια προσωπικότητα

¹¹⁰ Για τον Ιωάννη Ζωναρά και το έργο του γενικά βλ. Hunger, *Βυζαντινή*, σ. 246 – 250.

¹¹¹ Για το λεξικό γενικά βλ. Hunger, *ο.π.*, σ. 424 – 427.

¹¹² Για το λεξικό γενικά βλ. Hunger, *ο.π.*, σ. 424 – 427.

¹¹³ Για τον Ευστάθιο και το έργο του γενικά βλ. Hunger, *ο.π.*, σ. 449 – 453.

ανθρώπου, πνευματικού, ηγέτη και λογίου. Το φιλολογικό του έργο αποτελεί συνέπεια της κλασικής του παιδείας και της ενασχόλησής του με τη φιλολογία. Κορωνίδα του θεωρείται ο σχολιασμός των ομηρικών επών.

Πιο συγκεκριμένα, οι αναφορές στην Αθαμανία εμπεριέχονται στις «Παρεκβολές εις την Ομήρου Ιλιάδα». Τα στοιχεία αντλούνται από έναν αγαπημένο συγγραφέα του Ευστάθιου, το Στράβωνα, χωρία του οποίου απαντούν με μεγάλη συχνότητα στο έργο του Αρχιεπισκόπου. Σύμφωνα λοιπόν με το γεωγράφο Στράβωνα, όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Ευστάθιος, ο Αχελώος ρέει διαμέσου της Αιτωλίας. Ο ποταμός περνά νότια της Πίνδου και ανάμεσα στους Αιτωλούς και τους Ακαρνάνες. Οι Ακαρνάνες τοποθετούνται στα δυτικά του Αχελώου, έχοντας στα βόρεια σύνορά τους τους Δόλοπες. Αντίστοιχα, οι Αιτωλοί εντοπίζονται ανατολικά του ποταμού και έως την επικράτεια των Οζολών Λοκρών, ενώ στα βόρεια συνορεύουν με τους Αθαμάνες και τους Περραιβούς (Ευστάθιος, Παρεκβολές εις την Ομήρου Ιλιάδα, 1. 485). Σε ένα ακόμη σχόλιο γεωγραφικού περιεχομένου, ο Ευστάθιος, αντλώντας και πάλι από το Στράβωνα, αναφέρεται στους Περραιβούς. Αυτοί κατείχαν την περιοχή προς τον Όλυμπο και πιο συγκεκριμένα τα ορεινότερα σημεία του Ολύμπου και των Τεμπών. Αντίστοιχα, τα πεδινότερα ανήκαν στους Λαπίθες. Επιπλέον, οι Περραιβοί κατοικούσαν και στις παραθαλάσσιες περιοχές, όπως και κατά μήκος της όχθης του Πηνειού και έως τις εκβολές του. Επειδή όμως καταπιέζονταν και καταδυναστεύονταν από τους Λαπίθες, μετακινήθηκαν προς τις ορεινότερες περιοχές της Πίνδου, στις χώρες των Αθαμάνων και των Δολόπων. Όσοι από τους Περραιβούς παρέμειναν πίσω στην πατρίδα τους, όπως και στα εδάφη τους, κατελήφθησαν από τους όμορους τους Λαρισαίους. Ο Στράβωνας σημειώνει ακόμη ότι και ο ίδιος ο Όμηρος συνέδεσε τους Περραιβούς με τους Αθαμάνες, δηλώνοντας ότι οι χώρες τους γειτνιάζαν και επιπλέον ότι οι Αθαμάνες συνεννοούνταν και συναποφάσιζαν με τους Περραιβούς (Ευστάθιος, Παρεκβολές εις την Ομήρου Ιλιάδα, 1. 524).

Συμπεράσματα

Από τη σύνθεση των δεδομένων των πηγών, προκύπτει ότι η Αθαμανία υπήρξε, μαζί με τη Δωδώνη, η κοιτίδα των Ελλήνων. Οι Αθαμάνες συγκαταλέγονται ανάμεσα στα αρχαιότερα ελληνικά φύλα. Την ελληνικότητά τους πιστοποιούν τόσο τα οκτώ γνωστά τοπωνύμια: Αθήναιον, Αιθοπία, Άκανθος, Αργιθέα, Ηράκλεια, Θεοδωρία, Κραννών, Τετραφυλία όσο και οι λατρευτικές παραδόσεις.

Η εμφάνιση των Αθαμάνων στην ιστορική σκηνή τοποθετείται γύρω στο 395 π.Χ., όταν έγιναν μέλη της Κορινθιακής Συμμαχίας και στη συνέχεια της Β΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας. Από τις υπόλοιπες γνωστές δραστηριότητές τους, αξιοσημείωτες είναι: η συμμετοχή τους στον Ιερό Πόλεμο, το 354 π.Χ., όταν πολέμησαν τους Φωκείς και στο Λαμιακό πόλεμο, το 323 π.Χ., εναντίον των Μακεδόνων.

Δεν είναι όμως βέβαιο από τα υπάρχοντα δεδομένα εάν συμμετείχαν στη Συμμαχία των Ηπειρωτών ή ήταν ακόμη ανεξάρτητοι. Ωστόσο, ο Πύρρος, γύρω στο 295 π.Χ., προσάρτησε στο κράτος του την Αθαμανία, επειδή απέβλεπε στην επίκαιρη γεωγραφική της θέση και στον πληθυσμό της, ο οποίος, έκτοτε, ακολουθούσε το βασιλιά στις εκστρατείες του.

Οι Αθαμάνες παρέμειναν στη Συμμαχία των Ηπειρωτών μέχρι την ίδρυση του Κοινού των Ηπειρωτών, το 233/232 π.Χ.. Στη συνέχεια, έγιναν ανεξάρτητοι και κυβερνήθηκαν από τους βασιλείς Θεόδωρο και Αμύνανδρο (220 – 185 π.Χ.).

Ενδεικτικό της ευρύτερης πολιτικής των βασιλέων τους είναι η αναγραφή των ονομάτων τους στον κατάλογο των θεωροδόκων των Δελφών αλλά και οι σχέσεις τους με άλλα ιερά, όπως της Δήλου και της Κλάρου.

Επιγραφικές μαρτυρίες πληροφορούν ότι στην περιοχή λειτουργούσε το Κοινό των Αθαμάνων από την εποχή του Αμυνάνδρου ή λίγο μετά το 168 π.Χ. μέχρι τουλάχιστον το

88/87 π.Χ.. Ωστόσο, στην αυτοκρατορική εποχή, γίνεται απλή μνεία, χωρίς ιδιαίτερη αναφορά, στην πολιτική και οικονομική κατάσταση της χώρας.

Συμπερασματικά, οι όροι Αθαμανία και Αθαμάνες απαντούν σε έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας από μια πολύ πρώιμη εποχή, ήδη από τον 6^ο π.Χ. αι., οπότε κυρίως οι αποικίες και το ιερό και μαντείο της Δωδώνης ήταν γνωστά στο νοτιοελλαδικό κόσμο. Συνεχίζουν αδιάκοπα έως και την περίοδο της ρωμαιοκρατίας και πιο συγκεκριμένα έως και τον 2^ο αι. μ. Χ. Αντίστοιχα, εντοπίζονται και στη βυζαντινή γραμματεία από τον 5^ο μ. Χ. αι. έως και τον 12^ο μ.Χ. αι., με μια διακοπή κατά τον 4^ο, 7^ο, 8^ο και 11^ο αιώνα. Εκτός από το μεγάλο χρονολογικό εύρος, αξιοσημείωτη είναι η ποικιλία των έργων που περιλαμβάνουν σχετικές αναφορές και πληροφορίες. Πρόκειται για έργα: ιστορικά, γεωγραφικά, περιηγητικά, φιλοσοφικά, φιλολογικά, καθώς και για τα σπουδαιότερα βυζαντινά λεξικά. Επιπλέον, υψίστης σημασίας είναι τα αντλούμενα στοιχεία τόσο για τη θέση της περιοχής, τη γειτνίαση της με άλλα φύλα αλλά και τις σχέσεις της με τις όμορες επικράτειες όσο και για την ιστορία και τη σημασία της. Συνολικά, από τις ποικίλες πηγές πληροφορούμαστε ότι η Αθαμανία γειτνιάζει με τη Θεσσαλία. Ότι υπάρχει σε αυτή ιερό των Νυμφών. Μια πόλη που ονομάζεται Κραννών, ιδρυμένη από τον Κράνωνα τον Πελασγό και μια έτερη η Άκανθος. Αντίστοιχα, για τους Αθαμάνες ότι ανήκουν στα Ηπειρωτικά φύλα. Ότι ασχολούνται με την κτηνοτροφία, ενώ οι γυναίκες τους καλλιεργούν τη γη. Επιπρόσθετα, για την πολιτική τους μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου. Για τη συμμετοχή τους στα γεγονότα του Γ΄ Ιερού πολέμου, στη συμμαχία των Αθηναίων κατά των Μακεδόνων, μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου, καθώς και στην εκστρατεία του Πύρρου. Αλλά κυρίως για τον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισαν κατά την περίοδο πριν τη ρωμαϊκή κατάκτηση, υπό την ηγεσία του βασιλιά τους Αμυνάνδρου. Επίσης, για το συνοικισμό τους με τους Κυλικράνες και κατ' άλλους με τους Περραιβούς. Για το χαρακτηρισμό τους ως βαρβάρους, ο οποίος αφορά περισσότερο πολιτικά και λιγότερο πολιτιστικά κριτήρια. Οπωσδήποτε όμως όχι εθνολογικά ή γλωσσικά. Όπως και για ποικίλες λέξεις της αθαμανικής διαλέκτου. Οι αναφορές συχνά επαναλαμβάνονται από συγγραφέα σε συγγραφέα.

Εν κατακλείδι, η μελέτη των πηγών επιβεβαιώνει τη θέση της Αθαμανίας στην περιοχή των σημερινών Τζουμέρκων αλλά και τη γειτνίαση της με άλλα Ηπειρωτικά και Θεσσαλικά φύλα. Συντελεί στη σκιαγράφηση της ιστορικής της πορείας κατά την κλασική αρχαιότητα. Προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για τον πολιτισμό της, διασώζοντας επιπρόσθετα και ορισμένες παραδόσεις. Και τέλος αποδεικνύει τη σημασία της και τη στρατηγική της θέση, καθώς αποτέλεσε κομβικό σημείο για τα όμορα φύλα, η οποία μάλιστα διατηρήθηκε τόσο κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας όσο και στα πλαίσια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η Αθαμανία, παρά την εγκατάλειψη και την παρακμή της μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, δε λησμονήθηκε ποτέ από τους συγγραφείς.

Ε. Τα μνημεία¹¹⁴

1) Αρχαία μνημεία

Η σύγχρονη περιοχή των Τζουμέρκων, κατά την αρχαιότητα, ανήκε στην αρχαία Αθαμανία, η οποία, με τη σειρά της, κάλυπτε τμήμα της κεντρικής Πίνδου, περιλαμβάνοντας το νοτιοανατολικό τμήμα της Ηπείρου, ανατολικά του Αράχθου ποταμού, στο χώρο των Αθαμανικών όρεων, καθώς και το δυτικό ορεινό τμήμα της Θεσσαλίας.

Αρχαιότητες έχουν εντοπιστεί σε διάφορες θέσεις, από τους δυο μεγάλους ερευνητές της Ηπείρου: τον N.G.L. Hammond και τον Σ. Δάκαρη και πιο πρόσφατα από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Τειχισμένοι οικισμοί, ακροπόλεις με οχυρώσεις, πύργοι των ελληνιστικών χρόνων, μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης ποικίλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς και κινητά ευρήματα αποκαλύφθηκαν στα υψώματα της δυσπρόσιτης χαράδρας του Αράχθου. Τα σημαντικότερα αρχαία μνημεία είναι τα ακόλουθα:¹¹⁵

- **Γουριανά:** Επάνω σε βραχώδη λόφο στα νοτιοδυτικά του χωριού, σε στρατηγική θέση επάνω από τη χαράδρα του Αράχθου, δεσπόζει αρχαία ακρόπολη. Ο οχυρωματικός περίβολος είχε περίμετρο περίπου 800μ., αλλά σε πολλά σημεία του δε σώζεται σήμερα καθώς έχει κατακρημνισθεί λόγω του κατηφορικού εδάφους, ενώ επιπλέον καλύπτεται και από πυκνή βλάστηση. Το τείχος έχει πλάτος 2,80μ., με παρειές και στις δύο πλευρές του από πολυγωνικούς ογκόλιθους και γέμισμα στο εσωτερικό από μικρότερους ακανόνιστους λίθους. Καλύτερα διατηρημένο είναι στο βορειοανατολικό τμήμα του, όπου σώζονται πέντε σειρές ογκολίθων σε συνολικό ύψος 2,90μ. Σε άλλα σημεία του, αποτελείται από λίθους μικρότερων διαστάσεων, ακανόνιστα τοποθετημένους. Στην κορυφή του λόφου, είναι ορατά λείψανα λαξευτής στο βράχο δεξαμενής. Η ακρόπολη χρονολογείται στον 4^ο – 3^ο αι. π.Χ. και αποτελεί κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο (**ΦΕΚ 35/Β/02.02.1962**). Στην ίδια κορυφογραμμή, ο Hammond αναφέρει και την ύπαρξη κιβωτιόσχημων τάφων
- **Καλαρρύτες:** Στη θέση «Άβατον», νοτιοανατολικά του χωριού, είναι ορατά τα ερείπια οχυρωμένου οικισμού. Το τείχος είναι κατασκευασμένο επάνω στην απότομη πλαγιά μιας χαράδρας και μεγάλο μέρος του έχει κατακρημνισθεί εξαιτίας κατολισθήσεων. Στα σημεία που σώζεται φαίνεται ότι ήταν κτισμένο κατά το ψευδοϊσοδομικό σύστημα τοιχοποιίας από καλοδουλεμένους ογκόλιθους, ενώ στην ανατολική πλευρά του υπάρχει μία πύλη και ένας τοίχος. Στην ανατολική πλευρά της θέσης, διακρίνονται τα θεμέλια ενός ορθογώνιου κτιρίου, διαστάσεων 13,5μ.Χ11μ., ενώ στο ψηλότερο σημείο της διατηρείται μικρή ωοειδής δεξαμενή, επενδεδυμένη με υδραυλικό κονίαμα. Έξω από τον οικισμό, εκτείνεται το νεκροταφείο του, από κιβωτιόσχημους τάφους που έχουν συληθεί. Ο Hammond υπολογίζει ότι η περίμετρος του τείχους ήταν μικρότερη από 500μ.
- **Μιχαλίτσι:** Η εκκλησία των Αγίων Πάντων είναι κτισμένη επάνω στα ισχυρά θεμέλια ενός αρχαίου κτιρίου. Οι ογκόλιθοι έχουν μήκος που κυμαίνεται από 1,50μ. έως 1,80μ.

¹¹⁴ Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο συγκαταλέγονται: τα κηρυγμένα μνημεία όλων των ιστορικών περιόδων, εκείνα που περιλαμβάνονται στον πολιτιστικό χάρτη της ειδικής περιβαλλοντικής μελέτης της ευρύτερης περιοχής των Τζουμέρκων, τα σημαντικότερα από το βιβλίο του Στ. Φίλου, Τα Τζουμερκοχώρια αλλά και τα κυριότερα από το σύνολο της βιβλιογραφίας που παρατίθεται στο τέλος της μελέτης. Ειδικότερα, για τα αρχαία μνημεία βλ. και Hammond, Erius αλλά και το σύνολο της βιβλιογραφίας του Σ. Δάκαρη. Κάθε μνημείο δε συνοδεύεται από βιβλιογραφική παραπομπή, καθώς το συγκεκριμένο κεφάλαιο έχει ως στόχο την παράθεση και κατηγοριοποίηση των σημαντικότερων και όχι την ανάλυσή τους.

¹¹⁵ Για τα εισαγωγικά στοιχεία βλ. Παππά, Αρχαιότητες, σ. 172 – 173.

και ύψος από 0,40μ. έως 0,50μ. Γύρω από την εκκλησία και στους κοντινούς αγρούς, υπάρχουν διάσπαρτα κεραμίδια και όστρακα αγγείων

- **Μεταξύ Χουλιαράδων και Βαπτιστής:** Στην κορυφή λόφου, που είναι γνωστός ως «Σιρούνο» ή «Καστέλι», δεσπόζει αρχαία ακρόπολη. Αυτή περιβάλλεται στα σημεία, όπου δεν είναι φυσικά οχυρή, από πολυγωνικό τείχος, κτισμένο από αδρά δουλεμένους ογκόλιθους. Το τείχος έχει πάχος 1,05μ. και στο ψηλότερα σωζόμενο σημείο του διατηρείται σε πέντε σειρές ογκολίθων, συνολικού πάχους 2,45μ. Η ακρόπολη θα χρησίμευε κυρίως ως καταφύγιο στους κατοίκους της περιοχής, των οποίων το νεκροταφείο, από κιβωτιόσχημους τάφους, εντοπίζεται στη θέση «Κάμπος». Τόσο από το «Σιρούνο» όσο και από τον «Κάμπο» προέρχονται νομίσματα και ελληνιστική κεραμική. Στους πρόποδες του «Σιρούνου», αποκαλύφθηκε επίσης ταφικός πύθος του 6^{ου}-5^{ου} αι. π.Χ.
- **Πράμαντα:** Σε ύψωμα νοτιοδυτικά του χωριού, μεταξύ των εκκλησιών του Προφήτη Ηλία, της Παναγιάς και του Αγίου Βασιλείου, σώζονται τα λείψανα ενός οχυρωμένου οικισμού. Το τείχος, πλάτους 2,10μ., στα σημεία που διατηρείται, είναι κατασκευασμένο από καλοδουλεμένους ογκόλιθους κατά το ισοδομικό σύστημα τοιχοποιίας, το οποίο αλλάζει σε πολυγωνικό στις απότομες πλαγιές. Ο Hammond διέκρινε, στη δυτική πλευρά του, τα λείψανα μιας πύλης, με άνοιγμα πλάτους 2,40μ., δομημένης από ιδιαίτερα μεγάλους ογκόλιθους. Στα βόρεια του Προφήτη Ηλία, είναι εμφανή τα θεμέλια ορθογώνιων πυργίσκων. Η περίμετρος του τείχους, που χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ., υπολογίζεται στα 600μ. Στην περιοχή υπάρχουν και όστρακα της ελληνιστικής εποχής
- **Αμπελοχώρι:** Ανατολικά του χωριού, επάνω σε ένα βραχώδη λόφο, δεσπόζει το εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής, του 1867. Το οικοδόμημα έχει κτιστεί επί των λειψάνων αρχαίου πύργου, από τον οποίο σώζονται μια και κατά τόπους δυο σειρές λίθων, συνολικά 43 αρχαίοι λίθοι, τετράπλευροι, με θραυσμένη όψη και ιδιαίτερα επιμελημένο κτίσιμο. Η λάξευσή τους έχει γίνει με τέτοιο τρόπο ώστε από τα άκρα προς το κέντρο να δημιουργείται βαθμιαία καμπύλη, κύφωση. Επιπλέον, στη γωνία του οικοδομήματος, οι λίθοι διασώζουν και περιταίνια. Στη γύρω περιοχή, διακρίνονται επίσης αρχαίοι λίθοι, όστρακα αποθηκευτικών αγγείων αλλά και κέραμοι. Ο συγκεκριμένος πύργος λειτουργούσε ως παρατηρητήριο και φυλακείο.
- **Ραφταναίοι:** Σε κορυφή νοτιοδυτικά του χωριού διακρίνονται τα ίχνη κάστρου
- **Ραφταναίοι:** Αρχαίος πύργος κοντά στο εκκλησάκι της Αγίας Τριάδος, ο οποίος βρίσκεται στην ίδια ευθεία με τα λείψανα του αντίστοιχου πύργου στο Αμπελοχώρι
- **Πλάκα:** Βόρεια του χωριού, σε βραχώδη απόληξη μιας απόκρημνης ράχης επάνω από την αριστερή όχθη του Αράχθου, στην έξοδο της χαράδρας, βρίσκονται τα λείψανα του τείχους μιας αρχαίας ακρόπολης
- **Άγναντα:** Στη θέση «Κονάκια», ήρθαν στο φως σιδερένια όπλα του 4^{ου} αι. π.Χ., προερχόμενα, πιθανώς, από κατεστραμμένο τάφο
- **Καταρράχτης:** Ανατολικά του δρόμου που οδηγεί προς Άγναντα, διατηρούνται τα λείψανα τείχους, κατασκευασμένου από αδρά δουλεμένους ογκόλιθους, περιμέτρου περίπου 300μ. Στο βορειοδυτικό άκρο της θέσης, είναι ορατά τα λείψανα πολυγωνικού πύργου.
Στην περιοχή «Διάσελο», στην ανατολική πλευρά ενός λόφου φυσικά οχυρού από τις υπόλοιπες πλευρές του, σώζεται τείχος πλάτους 1,90μ.

- **Μεταξύ Καταρράχτη και Μικροσπηλιάς, στη θέση «Σκοτωμένος»:** Στη βορειοανατολική πλευρά υψώματος φυσικά οχυρού στις άλλες πλευρές του διακρίνεται τμήμα οχυρωματικού περιβόλου από αδροδουλεμένους ογκόλιθους. Ο περίβολος διατηρείται σε ύψος τουλάχιστον τεσσάρων σειρών.
- **Κουκούλια:** Στη θέση «Κωνσταντίνος», η οποία είναι και φυσικά οχυρή, εξέχουν αρχαίοι ογκόλιθοι, ανήκοντες πιθανώς από οχυρωματικό περίβολο. Στο «Μεγαμπέλι», ένα μικρό κάμπο πάνω από τον Άραχθο, που υπόκειται μέχρι σήμερα σε καθιζήσεις, διατηρούνται τα λείψανα αρχαίου φρουρίου.
- **Κάτω Γραικικό:** Στο λόφο του Προφήτη Ηλία, ανατολικά του ναού, ο Δάκαρης ανέσκαψε το 1955 έξι – επτά τάφους των βυζαντινών χρόνων. Από την ίδια περιοχή, προέρχονται κινητά ευρήματα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.
- **Κυφέλη:** Στη θέση «Επιτάφιον», είναι ορατά ίχνη οχυρωματικού περιβόλου από ογκόλιθους αδρά δουλεμένους σε πολυγωνικό σχήμα. Στη θέση «Καστρί», αποκαλύφθηκε επιτύμβια στήλη των ρωμαϊκών χρόνων.
- **Θεοδώριαν:** Αναφέρεται η ύπαρξη τάφων και αρχαίων ευρημάτων μέσα στο χωριό.
- **Παλαιοκάτουνο:** Στη θέση «Τσούκα», τρία χιλιόμετρα νότια του Βουργαρελίου, στην κορυφή λόφου μεταξύ του ρέματος Σαραντάπορος και του ρέματος του Βουργαρελίου, βρίσκονται τα λείψανα αρχαίου τοίχου, πλάτους περίπου ενός μέτρου, κτισμένου από ακατέργαστους και μικρούς πλακοειδείς λίθους. Στις πλαγιές του λόφου έχουν εντοπιστεί τάφοι.
- **Ανεμορράχη:** Σε ύψωμα επάνω από το χωριό, διακρίνονται τα λείψανα αρχαίου τοίχου, ενώ υπάρχουν και όστρακα της ελληνιστικής εποχής
- **Ματσούκι:** Εντοπίστηκαν ευρήματα της παλαιολιθικής εποχής
- **Μελισουργοί:** Στη θέση «Ζελέουστη», διατηρούνται ίχνη αρχαίου οικισμού.

Αρχαία Μνημεία Ξηροβουνίου

- **Πιστιανά:** Στη θέση «Ελληνικό», είναι ορατά τα λείψανα αρχαίου οικισμού, που χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Στο εσωτερικό του, διακρίνονται τοίχοι των αρχαίων σπιτιών, ενώ στην τοποθεσία «Ανεμόμυλος», σώζεται πύργος από τον οχυρωματικό του περίβολο, κατασκευασμένος από ορθογώνιους ογκόλιθους. Χαμηλότερα, στα ανατολικά, υπήρχε το οργανωμένο νεκροταφείο του οικισμού, με κιβωτιόσχημους τάφους, διευθετημένους σε ταφικούς περιβόλους.
- Κατά τη διάνοιξη του δρόμου Πιστιανά – Νησίστας (Ροδαυγής) το έτος 1951, ήρθε στο φως και παραδόθηκε στις αρχές χάλκινο ειδώλιο της Αρτέμιδος. Κατά το ίδιο έτος, ο Δάκαρης ανέσκαψε στην περιοχή ταφική θήκη του 3^{ου} αι. π.Χ., που περιείχε ένα χάλκινο κάδο και τέσσερα πήλινα αγγεία.
- Στη θέση «Βλησίδι» ή «Μπιστούρα», εντοπίστηκαν δύο συλημμένοι τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων, υπέργεια καμαροσκεπή κτίσματα, ορθογώνιας κατασκευής.
- **Ροδαυγή:** Στη θέση «Κακολάγκαδο», στην κορυφή λόφου που οι ντόπιοι ονομάζουν «Τσουγκρί», σώζεται τμήμα οχυρωματικού περιβόλου από μεγάλους ασβεστολιθικούς ογκόλιθους.

- Στη θέση «Ξηράκι», στο πρανές του σύγχρονου δρόμου, αποκαλύφθηκαν αρχαία όστρακα και αποτμήματα κεραμίδων.
- Στο συνοικισμό «Λάψαινα», στο πλάτωμα όπου είναι κτισμένο το ξωκλήσι του Αγίου Νικολάου, βρίσκονται αποτμήματα κεραμίδων και λίγα όστρακα.
- **Σκούπα:** Στον οικισμό «Παλιοχώρι», το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου είναι κτισμένο επάνω σε ισχυρά θεμέλια παλαιότερου κτηρίου, μήκους 12,40 και πλάτους 12,10μ. Γύρω από την εκκλησία και στους κοντινούς αγρούς, υπάρχουν διάσπαρτα αρχαία όστρακα.
- **Δαφνωτή:** Ο Hammond αναφέρει λουτρόσχημη κατασκευή από κεραμίδες και λίθους με συνδετικό κονίαμα, διαστάσεων 2,50 X 3μ. περίπου. Στην ίδια περιοχή, αγόρασε ένα νόμισμα Δομιτιανού (81-96 μ.Χ.). Κάτοικος παρέδωσε, επίσης, χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας .
- **Πλατανούσα:** Στη θέση «Γλάδιτσα», ήρθε στο φως κιβωτιόσχημος τάφος λαξευμένος στο φυσικό βράχο, ενώ στα γύρω χωράφια εντοπίστηκαν όστρακα ελληνιστικών αγγείων και αποτμήματα κεραμίδων.
- **Καλέντζι:** Στη ΝΑ πλευρά του οροπεδίου του Καλεντζίου, μία φυσικά οχυρή τοποθεσία χρησιμοποιήθηκε ως ακρόπολη με την προσθήκη οχυρωματικού τείχους, πλάτους 2,80μ., κατασκευασμένου κατά τον πολυγωνικό τρόπο δόμησης, με μέγιστο σωζόμενο ύψος 4,10μ. Στο εσωτερικό του, είναι ορατά τα θεμέλια κτηρίων με ισοδομική τοιχοποιία, ενώ από την περιοχή προέρχονται αρκετά αρχαία νομίσματα.

2) Βυζαντινά Μνημεία¹¹⁶

Το μοναδικό σωζόμενο βυζαντινό μνημείο της περιοχής και ένα από τα ελάχιστα στοιχεία που μαρτυρούν την κατοίκηση και τη σημασία της κατά τη μεσαιωνική περίοδο είναι η Παναγία Βελλά ή Κόκκινη Εκκλησιά. Πρόκειται για το καθολικό μονής, εκτός από το οποίο δεν έχει σωθεί το παραμικρό από τα κελιά ή τα προσκτίσματα της¹¹⁷. Βρίσκεται στο συνοικισμό Παλαιοχώρι, 3χμ νότια του Βουργαρελίου¹¹⁸ και ακριβώς δίπλα στην οδική αρτηρία που ένωνε κατά την περίοδο του «δεσποτάτου» την Άρτα με τα Τρίκαλα και την Ήπειρο με τη Θεσσαλία¹¹⁹. Ο ναός είναι αφιερωμένος στο Γενέσιο της Θεοτόκου¹²⁰. Ωστόσο, είναι περισσότερο γνωστός ως Κόκκινη Εκκλησιά, εξαιτίας του πλήθους των πλίνθων που διακοσμούν τους εξωτερικούς του τοίχους¹²¹. Αναφέρεται επίσης, κυρίως από τους λόγιους, ως Παναγία Βελλάς¹²², καθώς για κάποιο διάστημα αποτέλεσε μετόχι της ομώνυμης μονής αλλά και ως «Βασιλομονάστηρο»¹²³, προσωνυμία που αποδίδει την αρχική του λειτουργία ως καθολικό μονής, τη σημασία του και τη σχέση του με τον οίκο των δεσποτών της Ηπείρου.

Αναφορικά με την ιστορική του πορεία, τα ελάχιστα σωζόμενα στοιχεία καθιστούν δυσχερή τη σκιαγράφησης της. Ωστόσο, το έτος ίδρυσης και ιστόρησης μπορούμε να το προσεγγίσουμε με αρκετή ακρίβεια χάρη στην αποσπασματικά σωζόμενη κτητορική επιγραφή¹²⁴ του καθολικού, επάνω από τη δυτική είσοδο του κυρίως ναού. Συνολικά, η

¹¹⁶ Το παρακάτω κείμενο για την Κόκκινη Εκκλησιά βασίστηκε στο Ζήδρου, Η αρχιτεκτονική, σ. 176 – 187 και Ζήδρου, Η αρχιτεκτονική της Κόκκινης Εκκλησίας σ. 140 – 151, στα οποία γίνεται αναλυτική αναφορά στο μνημείο, την ιστορία του, αρχιτεκτονική ανάλυση και ένταξη του στα πλαίσια της τέχνης της εποχής του. Πιο σύντομα βλ. Ζήδρου, Σύντομη επισκόπηση, σ. 60 – 62.

¹¹⁷ Βλ. σχετικά Γιαννέλος, Τα μνημεία, σ. 73, Δημητρακοπούλου, Βουργαρέλι, σ. 107, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 62, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 161, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 119 και Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησία, σ. 185.

¹¹⁸ Για τη θέση του βλ. Γιαννέλος, ο.π., σ. 73, Καμαρούλιας, Τα μοναστήρια, σ. 245, Λάμπρος, Η Παναγία Βελλά, σ. 289, Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 153, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 118 – 119, Παπαδοπούλου, Οδοιπορικό, σ. 82, Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησία, σ. 185 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 429.

¹¹⁹ Για την άποψη αυτή βλ. Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 118 – 119 και της ίδιας, Οδοιπορικό, σ. 82.

¹²⁰ Βλ. σχετικά Γιαννέλος, ο.π., σ. 73, Καμαρούλιας, ο.π., σ. 245, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 62, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 161, Ορλάνδος, ο.π., σ. 153, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 118 και Παπαδοπούλου, Οδοιπορικό, σ. 80.

¹²¹ Για τη συγκεκριμένη ονομασία βλ. Γιαννέλος, ο.π., σ. 73, Καμαρούλιας, ο.π., σ. 245, Λάμπρος, ο.π., σ. 289, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 62, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 161, Ορλάνδος, Η Παναγία, σ. 289 – 290, Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 153, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 118, Παπαδοπούλου, Οδοιπορικό, σ. 80, Σινίκη – Παπακώστα, Ήπειρος, αρ. 86 και Φίλος, ο.π., σ. 429.

¹²² Βλ. σχετικά Γιαννέλος, ο.π., σ. 73, Καμαρούλιας, ο.π., σ. 245, Λάμπρος, ο.π., σ. 295, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 62, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 161, Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 154, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 118, Παπαδοπούλου, Οδοιπορικό, σ. 80 και Φίλος, ο.π., σ. 429.

¹²³ Βλ. σχετικά Γιαννέλος, ο.π., σ. 73, Καμαρούλιας, ο.π., σ. 245, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 62, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 161, Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 154, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 118, Παπαδοπούλου, Οδοιπορικό, σ. 80 και Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησία, σ. 185.

¹²⁴ Αναλυτικά για την επιγραφή βλ. Λάμπρος, Η Παναγία Βελλά, σ. 291 -295, Λάμπρος, Η επιγραφή, σ. 319, Λάμπρος, Σημειώματα, σ. 60, Ορλάνδος, Η Παναγία, σ. 289 – 291 και Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 164 – 167. Πιο σύντομα αναφέρεται σε αυτή ο Γιαννέλος, ο.π., σ. 76, η Δημητρακοπούλου, ο.π., σ. 107, 109, ο Καμαρούλιας, ο.π., σ. 247 – 249, ο οποίος παραθέτει και τις διάφορες απόψεις ερμηνείας της και η

επιγραφή αποτελείται από 12, τμηματικά βέβαια σωζόμενους σήμερα, στίχους. Οι 6 πρώτοι είναι πυκνότεροι και με μικρότερα σε μέγεθος γράμματα από τους τελευταίους. Ορθογώνιο πλαίσιο, με ερυθρά ταινία πλάτους 0,07μ. περιμετρικά του, περιβάλλει την επιγραφή. Τα κεφαλαία μελανά γράμματα είναι τοποθετημένα επάνω σε λευκό κονίαμα, ενώ απαντούν και οι συνήθεις βυζαντινές βραχυγραφίες. Κάτω από κάθε σειρά γραμμάτων, ερυθρά χαράγματα συνέβαλλαν στην ευθυγράμμισή τους. Από το κείμενο της, πληροφορούμαστε ότι η τοιχογράφηση του ναού πραγματοποιήθηκε κατά τη θ' Ινδικτιώνα της βασιλείας του Νικηφόρου Α' και της συζύγου του Άννας Παλαιολογίνας.

Παράλληλα στην ανατολική πλευρά του νάρθηκα, σώζεται και η τοιχογραφία των δωρητών του ναού¹²⁵, η οποία αποτελεί και μια από τις αρχαιότερες του είδους στον ελλαδικό χώρο¹²⁶. Στο κέντρο, εικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα, πλαισιωμένη από δυο αγγέλους. Κάτω από το υποπόδιο της, σε μικρότερη κλίμακα, διακρίνονται κεφαλές αγίων, καθώς και δυο ζεύγη λαϊκών. Αποσπασματικά σωζόμενες επιγραφές, με λευκά γράμματα τοποθετημένα μέσα σε γαλάζιο βάθος, επάνω από κάθε ζευγάρι συμβάλλουν στην ταύτιση των μορφών. Αριστερά λοιπόν εντοπίζεται ο πρωτοστράτορας Θεόδωρος, συνοδευόμενος από τη σύζυγό του Μαρία, ο οποίος κρατά στο αριστερό του χέρι ομοίωμα του ναού, με ψηλό τρούλο, και το προσφέρει στη Θεοτόκο. Αντίστοιχα δεξιά της Θεοτόκου, ο αδερφός του Ιωάννης Τζιμισκής, συνοδευόμενος επίσης από τη σύζυγό του Άννα. Οι μορφές είναι ενδεδυμένες με πολυτελή, όχι όμως βασιλικά, ενδύματα και αποδοσμένες με νατουραλιστική φυσικότητα, χωρίς σχηματική αυστηρότητα. Πιο συγκεκριμένα, οι αντρικές μορφές φορούν ποδήρεις χιτώνες με χρυσοπίκοιλα σιρίτια, ενώ οι γυναικείες μακριά κόκκινα πανωφόρια, με διακοσμημένες άκρες και λευκά μαντήλια στις κεφαλές, με χρωματιστές ταινίες στο μέτωπο. Επιπλέον, οι δυο αντρικές μορφές εικονίζονται πωγωνοφόρες, με μακριά βοστρυχωτή κόμη. Αντίθετα, οι δυο γυναικείες είναι ιδιαιτέρως φθαρμένες και δεν διακρίνονται τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους. Συνδυάζοντας έτσι τα στοιχεία της κτητορικής επιγραφής και τα αντίστοιχα της τοιχογραφίας των δωρητών, προκύπτει ότι το καθολικό ιστορήθηκε δια συνδρομής του πρωτοστράτορα Θεοδώρου Τζιμισκή και του αδελφού του Ιωάννη κατά τη θ' Ινδικτιώνα της βασιλείας του δεσπότη Νικηφόρου και της συζύγου του Άννας Παλαιολογίνας. Επομένως, η ίδρυσή του θα πρέπει να τοποθετηθεί λίγα χρόνια νωρίτερα.

Βέβαια, για την ακριβή χρονολογία ανέγερσης και τοιχογράφησης του καθολικού έχουν προταθεί αρκετές απόψεις, ανάλογα με την ανάγνωση της επιγραφής και το συνδυασμό των στοιχείων. Πιο συγκεκριμένα, πρώτος ο Σπ. Λάμπρος¹²⁷ διάβασε και δημοσίευσε την επιγραφή, καταλήγοντας στη χρονολογία 1281 ως έτος ίδρυσής του καθολικού, χωρίς όμως να λάβει υπόψη του την τοιχογραφία των δωρητών¹²⁸. Μια δεύτερη πιο προσεκτική ανάγνωση και πάλι από τον Σπ. Λάμπρο, σε συνεργασία με τον Χ. Λαμπράκη, δε μετέβαλλε την παραπάνω χρονολογία¹²⁹. Στη συνέχεια, ο Α.

Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 118 – 119 και Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά, σ. 187. Απλή αναφορά γίνεται στο Μπούρας, Βυζαντινή, σ. 182.

¹²⁵ Για την τοιχογραφία βλ. αναλυτικά Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 162 – 163, Ορλάνδος, *Les fondateurs*, σ. 76, και Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 123 – 124. Σύντομη αναφορά γίνεται από τους: Γιαννέλο, Τα μνημεία, σ. 76, Δημητρακοπούλου, Βουργαρέλι, σ. 114, Kalopissi – Verti, *Osservazioni*, σ. 216, Καμαρούλια, Τα μοναστήρια, σ. 248, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 63, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 162, Pallas, *Reallexikon*, σ. 275, Παπαδοπούλου, Οδοιπορικό, σ. 81 και Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά, σ. 187.

¹²⁶ Για την άποψη αυτή βλ. Γιαννέλος, ο.π., σ. 76.

¹²⁷ Βλ. Λάμπρος, Η Παναγία Βελλά, σ. 291 – 295.

¹²⁸ Για την παρατήρηση αυτή βλ. Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 165.

¹²⁹ Βλ. Λάμπρος, Η επιγραφή, σ. 319.

Ορλάνδος¹³⁰, κατά τη δημοσίευση του μνημείου το 1927, δέχεται το έτος 1281 ως έτος ιστόρησης του ναού. Έκτοτε, η άποψη αυτή θα κυριαρχήσει και θα γίνει γενικά αποδεκτή¹³¹. Αρκετές δεκαετίες αργότερα, ο Β. Κατσαρός¹³² θα δημοσιεύσει εκ νέου την επιγραφή με τη χρονολογία 1260 αυτή τη φορά. Η τελευταία άποψη που κυριαρχεί στην έρευνα είναι αυτή της Β. Παπαδοπούλου¹³³, η οποία προέκυψε από το συνδυασμό των ιστορικών στοιχείων με τα νέα ανασκαφικά δεδομένα αλλά και από τη σύγκριση των τοιχογραφιών με σύγχρονα τους σύνολα και θεωρεί ως έτος κτίσης του ναού το 1293/4, ενώ αντίστοιχα ως έτος τοιχογράφησης το 1295/6.

Οπωσδήποτε, η ανέγερση και ιστόρηση του καθολικού τοποθετούνται στα τέλη του 13^{ου} αι. Η μονή ιδρύθηκε επάνω στη στρατηγικής σημασίας οδική αρτηρία, αρκετά μακριά από την πρωτεύουσα Άρτα και θεωρείται ως το πιο απομακρυσμένο από το σύνολο των μνημείων της. Πρέπει να γνώρισε την ύψιστη ακμή της κατά την περίοδο του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου. Σε κάποια χρονική περίοδο, άγνωστο πότε και ενώ είχε περιπέσει σε παρακμή, υπήχθη ως μετόχι στην Ι. Μ. Βελλάς¹³⁴. Ωστόσο, άγνωστοι παραμένουν τόσο οι λόγοι της παρακμής και εγκατάλειψής της όσο και το χρονικό διάστημα που διετέλεσε μετόχι της Ι. Μ. Βελλάς. Μετά την ίδρυση της Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου στο Βουργαρέλι, στα μέσα του 17^{ου} αι., η Κόκκινη Εκκλησιά θα προσαρτηθεί σε αυτή¹³⁵ και θα παραμείνει μετόχι της έως τις αρχές του 20^{ου} αι. Στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι., εμφανίζεται ερειπωμένη και εγκαταλελειμμένη¹³⁶. Το 1927 θα δημοσιευθεί από τον Ορλάνδο¹³⁷. Τη δεκαετία του 1950 θα κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο¹³⁸. Το 1967 θα υποστεί αρκετές ζημιές από το σεισμό που έπληξε την περιοχή¹³⁹. Έκτοτε, θα ξεκινήσουν από τον Ορλάνδο εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες, οι οποίες, με μικρές διακοπές, θα συνεχιστούν¹⁴⁰. Σήμερα, το

¹³⁰ Βλ. Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 165 – 167.

¹³¹ Τη συγκεκριμένη χρονολόγηση ακολουθούν οι: Γιαννέλος, Τα μνημεία, σ. 74, Djurić, La peinture, σ. 66, Hetherington, Greece, σ. 90, Μαντάς, Το Βουλγαρέλι, σ. 567, Nicol, Το δεσποτάτο, σ. 338, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 63, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 162, Ορλάνδος, Η Παναγία, σ. 289 – 290 και Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια, σ. 429. Μια εντελώς διαφορετική άποψη είναι αυτή του Μητροπολίτη Σεραφείμ Ξενόπουλου, ο οποίος χρονολογεί το ναό ανάμεσα στο 804 και 813, σύμφωνα με την ανάγνωση της επιγραφής βλ. Ξενόπουλος, Δοκίμιον, σ. 212 – 213.

¹³² Βλ. Κατσαρός, Λόγια στοιχεία, σ. 524 – 525.

¹³³ Βλ. Δημητρακοπούλου, Βουργαρέλι, σ. 109, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 125, Παπαδοπούλου, Οδοιπορικό, σ. 81 και Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά, σ. 187.

¹³⁴ Βλ. σχετικά Γιαννέλος, ο.π., σ. 73, Λάμπρος, Παναγία Βελλά, σ. 295, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 62, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 161, Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 154, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 118 και Φίλος, ο.π., σ. 429. Για γενικά ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία βλ. Ξενόπουλος, ο.π., σ. 212 – 213.

¹³⁵ Βλ. σχετικά Γιαννέλος ο.π., σ. 74, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 62, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 161, Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 154 και Φίλος, ο.π., σ. 429.

¹³⁶ Βλ. Γιαννέλος, ο.π., σ. 74.

¹³⁷ Βλ. Ορλάνδος, Μνημεία, ολόκληρο το άρθρο.

¹³⁸ Βλ. Καμαρούλιας, Τα μοναστήρια, σ. 249.

¹³⁹ Βλ. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 23 (1968), σ. 300 – 301 και Ορλάνδος, Έργον 1967, σ. 130 – 132, όπως και για τις εργασίες αποκατάστασης.

¹⁴⁰ Γενικά για τις εργασίες αποκατάστασης του μνημείου βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ΑΔ 29 (1973 - 1974), σ. 612, Βοκοτόπουλος, Έργον 1967, σ. 131 – 136, Βοκοτόπουλος, ΑΔ 23 (1968), σ. 300, Βοκοτόπουλος, ΑΔ 24 (1969), σ. 256, Daux, Chronique 1954, σ. 267, Daux, Chronique 1959, σ. 665, Daux, Chronique 1960, σ. 739, Daux, Chronique 1965, σ. 768, Daux, Chronique 1968, σ. 848, Ορλάνδος, Έργον 1954 - 55, σ. 62,

μνημείο ανασκάπτεται, συντηρείται και αναστηλώνεται συστηματικά από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων¹⁴¹, ενώ έχει τύχει και αρκετής προσοχής μέσω άρθρων, δημοσιεύσεων και μελετών έγκριτων ερευνητών και επιστημόνων.

Αρχιτεκτονικά, η Κόκκινη Εκκλησιά ανήκει στο σχολή που αναπτύχθηκε στη ΒΔ Ελλάδα, στα πλαίσια του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου και είναι γνωστή στην έρευνα ως «Σχολή του Δεσποτάτου»¹⁴². Θεωρείται ως ένα από τα σημαντικά και χαρακτηριστικά μνημεία της. Έχει κτιστεί στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου δίστυλου ναού¹⁴³. Πιο συγκεκριμένα, ο σταυροειδής εγγεγραμμένος δικιόνιος ναός¹⁴⁴ αποτελεί απλοποιημένη μορφή του αντίστοιχου τετρακίονιου, όπου οι δυο ανατολικοί κίονες αντικαθίστανται από πεσσούς, προκειμένου για την καλύτερη και σταθερότερη στήριξη του, μαρμάρινου συνήθως, γείσου του τέμπλου. Έτσι, απομένουν μόνο οι δυο δυτικοί κίονες, από όπου και η ονομασία δικιόνιος. Μάλιστα, ο συγκεκριμένος τύπος κυριαρχεί ολοκληρωτικά στον ελλαδικό χώρο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο και μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο κατεξοχήν ελλαδικός τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Όταν οι δυο κίονες αντικαθίστανται με πεσσούς, τότε ο τύπος ονομάζεται δίστυλος

Ειδικότερα, η Κόκκινη Εκκλησιά¹⁴⁵ είναι ένα σχεδόν ορθογώνιο κτίριο, διαστάσεων 16 x 9,15μ, με τρίπλευρη αψίδα στα ανατολικά και ορθογώνιο νάρθηκα στα δυτικά. Ο κυρίως ναός απαρτίζεται από 9 μικρά διαμερίσματα: το κεντρικό, το οποίο στεγαζόταν με ψηλό τρούλο, διαμέτρου περίπου 3μ, που σήμερα έχει καταπέσει και αντικατασταθεί από ξύλινη δικλινή στέγη, η οποία αλλοιώνει τη μορφή του ναού, τα 4 διαμερίσματα των κεραιών του σταυρού, τα οποία φέρουν ημικυλινδρικές καμάρες και στηρίζουν τον τρούλο, καθώς και τα 4 γωνιακά διαμερίσματα, τα επίσης στεγασμένα με ημικυλινδρικές καμάρες σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο, στα οποία εγγράφεται ο σταυρός. Η ανατολική κεραία καταλαμβάνεται από το Ιερό Βήμα με την τρίπλευρη αψίδα, ενώ τα εκατέρωθεν γωνιακά διαμερίσματα από την πρόθεση και το διακονικό αντίστοιχα, δημιουργώντας έτσι το τριμερές ιερό. Εξωτερικά, οι στέγες του τρούλου και των κεραιών του σταυρού εμφανίζονται ως δίκλινες, ενώ οι αντίστοιχες των γωνιακών διαμερισμάτων ως μικρές

Ορλάνδος, Έργον 1958, σ. 187 – 189, Ορλάνδος, Έργον 1959, σ. 180, Ορλάνδος, Έργον 1967, σ. 130 – 134.

¹⁴¹ Για τις πιο πρόσφατες ανασκαφές βλ. Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά, σ. 188 – 191.

¹⁴² Για τη συγκεκριμένη σχολή βλ. Βοκοτόπουλος, Η τέχνη, σ. 224, Βοκοτόπουλος, Οι επιδράσεις, σ. 12, Βοκοτόπουλος, Η ναοδομία, σ. 12 – 13, Krautheimer, Παλαιοχριστιανική, σ. 515, 517 – 519, 523 – 525, Μπούρας, Ιστορία, σ. 429 – 432, Μπούρας, Βυζαντινή, σ. 165 – 168, 175 – 182, Τσουρής, Ο κεραμοπλαστικός, σ. 7 – 17 και Velenis, Thirteenth – Century Architecture, σ. 199 – 285.

¹⁴³ Βλ. σχετικά Βοκοτόπουλος, Η αρχιτεκτονική, σ. 210, σημ. 3, Βοκοτόπουλος, Η τέχνη, σ. 227, Βοκοτόπουλος, Η ναοδομία, σ. 11, Krautheimer, ο.π., σ. 634 – 635, Μπούρας, Ιστορία, σ. 90, Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 156, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 119 και Τσουρής, ο.π., σ. 7.

¹⁴⁴ Γενικά για τον αρχιτεκτονικό τύπο βλ. Γκιολές, Ναοδομία, σ. 118, 148 – 153 και Μπούρας, Ιστορία, σ. 213 – 216.

¹⁴⁵ Για την περιγραφή της αρχιτεκτονικής του καθολικού βλ. αναλυτικά Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 155 – 160 και Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 119 – 120. Πιο σύντομη αναφορά γίνεται στο Βοκοτόπουλος, Η τέχνη, σ. 224, 227, Βοκοτόπουλος, Η ναοδομία, σ. 210, σημ. 3, Γιαννέλος, Τα μνημεία, σ. 74 – 75, Δημητρακοπούλου, Βουργαρέλι, σ. 109– 112, Hetherington, Greece, σ. 89 – 90, Καμαρούλιας, Μοναστήρια, σ. 246, Λάμπρος, Παναγία Βελλά, σ. 290, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 63, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 161 – 162, Pallas, Reallexikon, σ. 275 – 276, 282, Παπαδοπούλου, Οδοιπορικό, σ. 80, Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά, σ. 185 – 186, 192 και Τσουρής, ο.π., 37. Ειδικά για τη μολύβδινη στέγη, συνηθισμένη πρακτική και σε άλλα βυζαντινά μνημεία και την τύχη της βλ. Καλονάρος, Η Άρτα, σ. 16, Λάμπρος, Παναγία Βελλά, σ. 289 – 290, Λάμπρος, Σημειώματα, σ. 61, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 63, Οικονόμου, Η εκκλησία, σ. 162, Ορλάνδος, Η Παναγία, σ. 291 – 298 και Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 156, σημ. 2, 3 και.

μονοκλινείς. Η κόγχη του ιερού στεγάζεται με ξεχωριστό φουρνικό, το οποίο μάλιστα έφερε και επικάλυψη μολύβδινων ελασμάτων. Η πρόθεση και το διακονικό περιλαμβάνονται στις μονοκλινείς στέγες του βορείου και νοτίου γωνιακού διαμερίσματος αντίστοιχα. Εσωτερικά, δυο ογκώδεις πεσσοί, διαμέτρου 0,80μ και οι τοίχοι του ιερού έφεραν τις καμάρες και τον τρούλο, διαιρώντας και ταυτόχρονα ενοποιώντας το χώρο του ναού. Σύμφωνα με την παραπάνω περιγραφή, η εικόνα του εγγεγραμμένου σταυρού διαγράφεται με σαφήνεια και πλαστικότητα στις στέγες του κτιρίου, με τον ψηλό τρούλο στο κέντρο, τις ημικυλινδρικές καμάρες των σταυρικών κεραιών να τον πλαισιώνουν και να δημιουργούν το σταυρό και τις χαμηλότερες ημικυλινδρικές καμάρες των γωνιακών διαμερισμάτων να εγγράφουν το σταυρό. Αντίθετα στο εσωτερικό του ναού, όπως και στο σύνολο των ελλαδικών σταυροειδών εγγεγραμμένων, ο σταυρός δε διαγράφεται με τόση πλαστικότητα, καθώς η ανατολική κεραία καταλαμβάνεται τμηματικά ή συνολικά, όπως εδώ, από το Ιερό Βήμα, ενώ δεν έχει πάντοτε και το ίδιο μήκος με τη δυτική¹⁴⁶.

Ο ορθογώνιος νάρθηκας¹⁴⁷, διαστάσεων 9,15 χ 3,25μ, στεγάζεται στα δυο άκρα του με ημικυλινδρικές καμάρες, ενώ στο μέσο έφερε ημισφαιρικό θόλο, ο οποίος έχει καταπέσει και αντικατασταθεί από σύγχρονη δικλινή στέγη. Τόσο οι καμάρες των κεραιών του σταυρού όσο και οι αντίστοιχες του νάρθηκα καταλήγουν, εξωτερικά, σε ελλειψοειδή αετώματα, κατ' επιρροή της αρχιτεκτονικής της Κων/πολης ή της Θεσ/νικης¹⁴⁸. Ανασκαφική έρευνα¹⁴⁹ δυτικά του νάρθηκα αποκάλυψε λείψανα εξωνάρθηκα, πιθανότατα μεταγενέστερη προσθήκη των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Επρόκειτο για μια πρόχειρη κατασκευή με τη μορφή ανοικτού προστώου, στηριγμένου σε ογκώδεις πεσσούς. Αργότερα, τα κενά ανάμεσα στους πεσσούς φράχτηκαν με τοιχοποιίες και το δάπεδο πλακοστρώθηκε. Μετά την κατάρρευση και εγκατάλειψη του εξωνάρθηκα, ο χώρος γύρω από το καθολικό χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο.

Η επικοινωνία του ναού επιτυγχάνεται σήμερα από δυο θύρες¹⁵⁰: μια στο μέσο της δυτικής πλευράς και τη δεύτερη στη σταυρική κεραία της νότιας πλευράς. Ωστόσο, αρχικά υπήρχαν τρεις ακόμη θύρες: δυο στο νάρθηκα, στη βόρεια και νότια πλευρά αντίστοιχα και μια στη σταυρική κεραία της βόρειας πλευράς παράλληλη προς την αντίστοιχη σωζόμενη στη νότια πλευρά, οι οποίες κλείστηκαν σε μεταγενέστερη φάση. Στο εσωτερικό του κτιρίου, ανοίγεται μόνο η θύρα που οδηγεί από το νάρθηκα στον κυρίως ναό. Ο φωτισμός εξασφαλίζεται από λίγα, συνολικά έξι, ψηλά τοποθετημένα, στα τύμπανα των αετωμάτων του κυρίως ναού και του νάρθηκα, και ιδιαίτερος διακοσμημένα, με οδοντωτές ταινίες και πλίνθινα τόξα, δίλοβα παράθυρα¹⁵¹. Αξιοσημείωτο είναι το δίλοβο και διακοσμημένο με

¹⁴⁶ Βλ. σχετικά Γκιολές, Ναοδομία σ. 119.

¹⁴⁷ Για το νάρθηκα βλ. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 23 (1968), σ. 300, Γιαννέλος, Τα μνημεία, σ. 74 – 75, Hetherington, Greece, σ. 90, Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 156, Ορλάνδος, Έργον 1967, σ. 130 – 131 και Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 120.

¹⁴⁸ Για τα συγκεκριμένα αετώματα βλ. Βοκοτόπουλος, Η ναοδομία, σ. 212, σημ. 2, Γκιολές, ο.π., σ. 85 – 86, 119, Krauthemer, Παλαιοχριστιανική, σ. 469, Μπούρας, Ιστορία, σ. 225, Μπούρας, Βυζαντινή, σ. 98, 102, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 119 και Τσουρή, Ο κεραμοπλαστικός, σ. 13.

¹⁴⁹ Για την έρευνα, τα αποτελέσματά της και τον εξωνάρθηκα βλ. Δημητρακοπούλου, Βουργαρέλι, σ. 112, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 120 και Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά, σ. 186, 190.

¹⁵⁰ Για τις θύρες του ναού αναλυτικά βλ. Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 157 – 159 και σύντομα Γιαννέλος, ο.π., σ. 76, Λάμπρος, Παναγία Βελλά, σ. 290 και Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 120.

¹⁵¹ Για τα παράθυρα βλ. αναλυτικά Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 159 – 160 και πιο σύντομα Βοκοτόπουλος, ΑΔ 23 (1968), σ. 300 – 301, Βοκοτόπουλος, Η ναοδομία, σ. 12 – 13, Γιαννέλος, ο.π., σ. 74, Δημητρακοπούλου, ο.π., σ. 110, 112, Λάμπρος, ο.π., σ. 290, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 63, Ορλάνδος, Έργον 1959, σ. 180, Ορλάνδος, Έργον 1967, σ. 132 – 134, και Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 120.

πολλαπλές πλίνθινες ταινίες παράθυρο που ανοίγεται στο μέσο της κόγχης του ιερού και διέσωσε τμήμα του υάλινου διακόσμου του είτε κατά χώραν είτε κατεσπαρμένο. Τα σπουδαία αυτά, για τη σπανιότητά τους λόγω της δυσκολίας διατήρησης, ευρήματα επέτρεψαν την ανασύσταση της αρχικής μορφής του παραθύρου και προσέφεραν πολύτιμα στοιχεία για παρόμοιες διακοσμήσεις.

Η τοιχοποιία¹⁵² του καθολικού είναι πλινθοπερίκλειστη. Πρόκειται για μια τεχνική¹⁵³ που πρωτοεμφανίζεται στο β' μισό του 10^{ου} αι., απαιτεί ιδιαίτερη τεχνική επιδεξιότητα, οικοδομικό υλικό εύκολα κατεργάσιμο, ενώ προσφέρει συμμετρία, ομοιογένεια και εξαιρετο αισθητικό αποτέλεσμα. Πιο συγκεκριμένα, το κτίριο στα κατώτερα τμήματά του είναι κατασκευασμένο με αργολιθοδομή από γκριζοπράσινους πλακοειδείς ασβεστόλιθους. Αντίστοιχα στα ανώτερα, με το πλήρες διαμορφωμένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα από πωρόλιθους, με μονή σειρά πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς και διπλή στους κάθετους. Σποραδικά, απαντούν και αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, όπως τμήμα ιωνικού κιονοκράνου εντοιχισμένο εσωτερικά στο βόρειο τοίχο. Γενικά, η κατασκευή του, όπως και στο σύνολο των ελλαδικών σταυροειδών εγγεγραμμένων, μπορεί να χαρακτηριστεί ως απλή, λιτή, με αίσθηση του μέτρου και ελεύθερη διακοσμητική διάθεση, χωρίς την πλαστικότητα, τον περίτεχνο και πλούσιο χαρακτήρα των ναών της Κωνσταντινούπολης.

Αξιοσημείωτος για τον πλούτο του θεματολογίου του, την ποικιλία ως προς την τοποθέτηση των θεμάτων και τη συχνότητα εμφάνισής του στα μνημεία της Σχολής είναι ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Γενικά, οι εξωτερικές επιφάνειες των ναών κατά κύριο λόγο και λιγότερο οι εσωτερικές διανθίζονται από ζωφόρους, ζώνες, τόξα και γείσα, πλούσια διακοσμημένα. Ειδικότερα στην Κόκκινη Εκκλησιά, κυριαρχούν¹⁵⁴: οι οδοντωτές ταινίες¹⁵⁵, οι οποίες πρωτοεμφανίζονται στο β' μισό του 9^{ου} αι. και χρησιμοποιούνται κυρίως για να περιβάλλουν τοξωτά πλαίσια (Αγ. Θεοδώρα, Παναγία Μπρυώνη, Παρηγορήτισσα, Κάτω Παναγιά, Βλαχέρνα, Αγ. Νικόλαος Ροδιάς, Παναγία Πρεβέντζας κ.α.), οι μαϊάνδροι σε ανεξάρτητες ή επάλληλες ζώνες¹⁵⁶, οι οποίοι πρωτοεμφανίζονται στον 11^ο αι. και κυριαρχούν κατά την παλαιολόγεια περίοδο (Αγ. Νικόλαος Ροδιάς, Παναγία Πρεβέντζας, Παρηγορήτισσα, Πόρτα Παναγιά, Αγ. Θεοδώρα, σε μνημεία της Αχρίδας κ.α.) και οι αντινωτές ομάδες ομοιόθετων γωνιών¹⁵⁷ (Κάτω Παναγιά, Παρηγορήτισσα). Συνολικά, πρόκειται για θέματα κοινά και ευρύτατα διαδεδομένα τόσο στη «Σχολή του δεσποτάτου» όσο και στα μνημεία τα οποία επηρεάστηκαν άμεσα από αυτή, αποδοσμένα ωστόσο με σχετική προχειρότητα και κάποια έλλειψη συμμετρίας. Πιο συγκεκριμένα, κεραμοπλαστικό διάκοσμο φέρουν οι τοίχοι του καθολικού στη βόρεια, νότια και ανατολική πλευρά, η αψίδα

¹⁵² Για την τοιχοδομία του καθολικού βλ. Βοκοτόπουλος, Η ναοδομία, σ. 12, Γιαννέλος, Τα μνημεία, σ. 74, Δημητρακοπούλου, Βουργαρέλι, σ. 113, Οικονόμου, Η εν Άρτη, σ. 63, Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 156, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 120 και Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά, σ. 186.

¹⁵³ Για την τεχνική σύντομα βλ. Γκιολές, Ναοδομία, σ. 119 – 121, Krautheimer, Παλαιοχριστιανική, σ. 471 – 472, Μπούρας, Ιστορία, σ. 220 – 221 και Μπούρας, Βυζαντινή, σ. 98.

¹⁵⁴ Για τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο του ναού αναλυτικά βλ. Ορλάνδος, ο.π., σ. 156 – 157 και Τσουρής, Ο κεραμοπλαστικός, σ. 13, 150 – 151, 158, 161, 174, όπου υπάρχουν και τα αντίστοιχα παράλληλα. Πιο σύντομα βλ. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 28 (1973), σ. 165, Βοκοτόπουλος, Η τέχνη, σ. 227, Βοκοτόπουλος, Η ναοδομία, σ. 12 – 13, Γιαννέλος, ο.π., σ. 74 (με λίγα παράλληλα), Δημητρακοπούλου, ο.π., σ. 113, Hetherington, Greece, σ. 90, Ορλάνδος, Έργον 1959, σ. 180, Pallas, Reallexikon, σ. 276, Παπαδοπούλου, ο.π., σ. 121 και Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά, σ. 186.

¹⁵⁵ Για το θέμα βλ. Γκιολές, ο.π., σ. 126 – 127, Krautheimer, ο.π., σ. 469, 472, Μπούρας, Ιστορία, σ. 229 και Μπούρας, Βυζαντινή, σ. 98,

¹⁵⁶ Για το θέμα βλ. Γκιολές, ο.π., σ. 126 και Krautheimer, ο.π., σ. 472.

¹⁵⁷ Βλ. Γκιολές, ο.π., σ. 126, Krautheimer, ο.π., σ. 472 και Μπούρας, Ιστορία, σ. 229 - 230.

του ιερού, τα τύμπανα των παραθύρων, καθώς και τα τύμπανα ανάμεσα στα παράθυρα και στο μεγάλο τοξωτό πλαίσιο του αετώματος. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική όμως είναι μια ζατριοειδής ζωφόρος¹⁵⁸, ύψους 0,55μ, η οποία περιτρέχει τις πλάγιες μακρές πλευρές του κυρίως ναού, καθώς και το νότιο ήμισυ της ανατολικής πλευράς. Αποτελείται από εναλλασσόμενα λευκά και ερυθρά, διαγώνια τοποθετημένα, λίθινα και πλίνθινα πλακίδια και εμφανίζεται όμοια με τις αντίστοιχες του Αγ. Βασιλείου και της Παρηγορήτισσας. Ωστόσο, τα δίχρωμα αβάκια της και η περιμετρική διάταξή της οδηγούν σε μια πρωιμότερη χρονολόγηση, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες ζωφόρους των δυο άλλων μνημείων.

Εκτός όμως από την αρχιτεκτονική του καθολικού, εξίσου σημαντικά είναι και τα ευρήματα στο εσωτερικό του ναού. Πρόκειται για τα σωζόμενα τμήματα του αρχικού γύψινου τέμπλου αλλά και σπαράγματα του τοιχογραφικού του διακόσμου. Πιο συγκεκριμένα, από το αρχικό γύψινο τέμπλο¹⁵⁹, το οποίο έχει πλέον αντικατασταθεί από ένα σύγχρονο, έχουν σωθεί τμήματα πεσσίσκων, διακοσμημένα με πολλαπλούς κόμβους, καθώς και ένα τμήμα του επιστυλίου του, επίσης διακοσμημένο με ελικοειδή βλαστό και ανθεμωτό κόσμημα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι δυο αρράβδωτοι κίονες, τοποθετημένοι μπροστά από το τέμπλο, οι οποίοι ανάγονται στην κλασική αρχαιότητα. Σπαράγματα τοιχογραφιών¹⁶⁰, τα οποία μάλιστα αποτελούν και το μοναδικό χρονολογημένο, με επιγραφή, τοιχογραφικό σύνολο του δεσποτάτου, διατηρούνται στην κόγχη του ιερού, στη δυτική είσοδο εκατέρωθεν της επιγραφής, όπως προαναφέρθηκε για την τοιχογραφία των δωρητών, στον κυρίως ναό, στα λοφία του τρούλου, καθώς και στην ανατολική και βόρεια πλευρά του νάρθηκα. Πιο συγκεκριμένα, στην κόγχη του ιερού εικονίζονται, σε μνημειακό μέγεθος, οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, πλαισιωμένοι, στο μέτωπο της αψίδας, από διακοσμητικές ζώνες με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Στο χώρο του κυρίως ναού, είχε εικονογραφηθεί, κατά τη συνήθη πρακτική, το δωδεκάορτο. Από τις σκηνές του σώζονται, αποσπασματικά, εκείνες της Προδοσίας και της Σταύρωσης. Τεχνοτροπικά, πρόκειται για αυστηρές αλλά ήρεμες μορφές, με έντονα τα χαρακτηριστικά του προσώπου και προσεγγμένες λεπτομέρειες, εκτελεσμένες από έναν αξιόλογο ζωγράφο του τέλους του 13^{ου} αι., ο οποίος όμως δεν ήταν ενήμερος για τις σύγχρονες του καλλιτεχνικές τάσεις αλλά παρέμεινε προσκολλημένος σε παλαιότερες μεθόδους, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των τοιχογραφιών με σύγχρονά τους καλύτερα διατηρημένα σύνολα.

Αναφορικά με το μνημείο συνολικά, μια ιδιαίτερη άποψη¹⁶¹ είναι αυτή του καθηγητή Hallensleben. Μελετώντας την Κόκκινη Εκκλησιά και διαπιστώνοντας τις ομοιότητες, ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο, τον τρόπο κατασκευής αλλά και διακόσμησης με τον Άγιο Κλήμεντα της Αχρίδας, υποστήριξε ότι τα δυο μνημεία κατασκευάστηκαν από το ίδιο συνεργείο μαστόρων, με την Κόκκινη Εκκλησιά μάλιστα να προηγείται και να αποτελεί το πρότυπο και για τον Άγιο Κλήμεντα.

¹⁵⁸ Για τη ζωφόρο βλ. Βοκοτόπουλος, Η τέχνη, σ. 228, Γιαννέλος, Τα μνημεία, σ. 74, Ορλάνδος, Μνημεία, σ. 156 – 157, Ορλάνδος, Ο Αγ. Βασίλειος, σ. 120 – 121, όπου πραγματοποιείται η σύγκριση με τις αντίστοιχες ζωφόρους των άλλων μνημείων και τίθενται τα θέματα χρονολόγησης, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 121 και Τσουρής, Ο κεραμοπλαστικός, σ. 181 – 182, 305.

¹⁵⁹ Βλ. Βοκοτόπουλος, Έργον 1967, σ. 131 – 136, Βοκοτόπουλος, ΑΔ 23 (1968), σ. 300, Δημητρακοπούλου, Βουργαρέλι, σ. 113, Ορλάνδος, Έργον 1967, σ. 130 – 134, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 121 και Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά, σ. 188.

¹⁶⁰ Βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η ζωγραφική της Άρτας, σ. 181, Βοκοτόπουλος, Έργον 1967, σ. 131 – 136, Βοκοτόπουλος, ΑΔ 23 (1968), σ. 300, Βοκοτόπουλος, Η τέχνη, σ. 231, Δημητρακοπούλου, ο.π., σ. 114, Kalopissi – Verti, Tendenze, σ. 236, Ορλάνδος, Έργον 1967, σ. 130 – 134, Pallas, Reallexikon, σ. 286 – 287, Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα, σ. 121 – 124, Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά, σ. 187 και Χατζηνικολάου, ΑΔ 21 (1966), σ. 293.

¹⁶¹ Βλ. σχετικά Hallensleben, Die architekturgeschichtliche, σ. 304 – 316. Τη συγκεκριμένη άποψη συμμερίζεται και ο Βοκοτόπουλος, Η τέχνη, σ. 229.

Συμπερασματικά, η Κόκκινη Εκκλησιά αποτελεί το μοναδικό, έως τώρα, από στοιχείο ανθρωπίνης παρουσίας στην περιοχή κατά τη βυζαντινή περίοδο. Αρχιτεκτονικά, ο τύπος της θεωρείται συνήθης τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στη «Σχολή του δεσποτάτου». Αξιοσημείωτος είναι ο πλούσιος κεραμοπλαστικός της διάκοσμος, ο οποίος συνδυάζει μοτίβα διαφορετικών εποχών και περιοχών, ενταγμένα όμως και γνωστά στο θεματολόγιο της «Σχολής του δεσποτάτου». Εξίσου σημαντικός είναι και ο αποσπασματικά σωζόμενος ζωγραφικός της διάκοσμος, καθώς πρόκειται για το μοναδικό χρονολογημένο, με επιγραφή, τοιχογραφικό σύνολο του δεσποτάτου, όπως και τα σωζόμενα τμήματα του γύψινου τέμπλου. Συνολικά, η μελέτη της Κόκκινης Εκκλησιάς, εκτός από τα στοιχεία που προσφέρει στη σκιαγράφηση της ιστορικής πορείας της περιοχής των Τζουμέρκων, εμπλουτίζει τις γνώσεις και για την τέχνη της περιόδου.

3) Μεταβυζαντινά μνημεία

Καθ' όλη τη διάρκεια των δύσκολων χρόνων της μακραίωνης οθωμανικής κυριαρχίας, οι Τζουμερκιώτες διακατέχονταν από ένα βαθύ θρησκευτικό αίσθημα και αντιμετώπιζαν τις δυσχέρειες, τόσο του ορεινού και άγονου τόπου τους όσο και εκείνες που προέρχονταν από τους κατακτητές, πρωτίστως με γνώμονα το Θεό. Η βαθιά τους πίστη είχε ως αποτέλεσμα την ανέγερση πληθώρας μονών και ναών εντός των χωριών αλλά και σε σημεία απόμερα, επάνω στις ράχες των ορεινών όγκων. Επιπλέον, η απομόνωση, εξαιτίας της γεωγραφικής τους θέσης, και η σχετική αυτονομία που τους είχε παραχωρηθεί από τους Οθωμανούς ευνόησαν την ανοικοδόμηση εκκλησιαστικών μνημείων. Τα περισσότερα από τα μοναστήρια, εκτός από θρησκευτικά ιδρύματα, λειτούργησαν και ως χώροι φιλοξενίας περαστικών, περίθαλψης ασθενών, καταφύγια κατατρεγμένων ή κυνηγημένων αλλά κυρίως ως πνευματικά ιδρύματα, τα οποία διατήρησαν και διέδωσαν τη γλώσσα, τα ήθη, τα έθιμα, τις παραδόσεις και κυρίως ρίζωσαν την ιδέα της επανάστασης και της απελευθέρωσης στις καρδιές των απλών κατοίκων στα σκοτεινά χρόνια της δουλείας. Δυστυχώς, τα σωζόμενα μνημεία χρονολογούνται από το 17^ο αι. και έπειτα, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Το γεγονός αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί, αν λάβουμε υπόψη την ταραγμένη ιστορία του τόπου με τις αλλεπάλληλες πυρπολήσεις των χωριών και την ανακατασκευή ή μεταφορά τους. Ωστόσο και πάλι ο αριθμός τους είναι σημαντικός, αναλογικά με τα δεδομένα της περιοχής. Τα σημαντικότερα μεταβυζαντινά μνημεία είναι τα ακόλουθα:

- **I.M. Χρυσοσπηλιώτισσας Γουριανών:** Επρόκειτο για μια από τις πλέον γνωστές και ονομαστές Μονές της περιοχής, αφιερωμένης στη Γέννηση της Θεοτόκου. Οφείλει την ονομασία της στη σπηλιά που βρίσκεται εκεί κοντά, όπου, κατά την παράδοση, βρέθηκε χρυσή εικόνα της Παναγίας. Σήμερα, σώζεται μόνο το καθολικό, το οποίο ανακαινίστηκε το 1663, σύμφωνα με επιγραφή. Είναι κτισμένο κατά τον αθωνίτικο τύπο, με ψηλές τρίπλευρες κόγχες στις μακρές πλευρές, ενώ αργότερα προστέθηκε και νάρθηκας. Εσωτερικά, ο ναός καλύπτεται με τοιχογραφίες, που χρονολογούνται στο 1801, αλλά διατηρούνται σε άσχημη κατάσταση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ξυλόγλυπτο τέμπλο, εξαιρετικής τέχνης με φυτικό διάκοσμο, ευαγγελικές σκηνές, ζώα και πτηνά. Αντίστοιχα, οι εικόνες του χρονολογούνται στο 19^ο αι.
- **I.M. του Αγίου Γεωργίου στο Βουργαρέλι:** Ο ναός έχει κτισθεί σύμφωνα με τον αγιορείτικο τύπο, μονόκλιτη βασιλική με τρίπλευρες κόγχες στα πλάγια, χαμηλό τρούλο και νάρθηκα στα δυτικά. Είναι ιστορημένος με τοιχογραφίες του 1714, έργο Καλαρρυτινών ζωγράφων. Το τέμπλο αποτελεί ενδιαφέρον δείγμα ξυλογλυπτικής, ενώ οι εικόνες του χρονολογούνται στις αρχές του 18^{ου} αι. Τα σωζόμενα κελιά θεωρούνται μεταγενέστερες κατασκευές. Η συγκεκριμένη Μονή χαρακτηρίζεται και ως ιστορικό σημείο, καθώς εκεί συγκεντρώθηκαν οι οπλαρχηγοί των Τζουμέρκων και Ραδοβυζίων και ύψωσαν τη σημαία της επανάστασης το 1821.
- **I.M. της Πλάκας (ή Μουχουστίου):** Βρίσκεται ανάμεσα στο ομώνυμο γεφύρι και στην κοινότητα Ραφταναίων. Είναι αφιερωμένη στη Γέννηση της Θεοτόκου. Το καθολικό, μονόκλιτος τρίκογχος ναός με τρούλο, είναι άγνωστο πότε ιδρύθηκε αλλά ανακαινίστηκε το 1665. Οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται στο β' μισό του 17^{ου} αι., όπως και οι εικόνες στο επίχρυσο ξυλόγλυπτο τέμπλο.
- **I.M. της Αγίας Αικατερίνης στον Καταρράκτη:** Το καθολικό της μονής, στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, ανακατασκευάστηκε εκ θεμελίων το 1827 από

Πραμαντιώτες μαστόρους. Ωστόσο, τα σωζόμενα κελιά είναι νεώτερες κατασκευές. Οι τοιχογραφίες ανάγονται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Έχουν δεχτεί όμως αρκετές επιζωγραφήσεις. Αξιόλογη είναι η αργυρή επένδυση της εικόνας της Αγίας Αικατερίνης, έργο Καλαρρυτινών ασημουργών, δύο ασημένιες λειψανοθήκες και άλλα κειμήλια του ναού.

- **I.M. της Αγίας Παρασκευής μεταξύ Πραμάντων και Μελισσουργών:** Κτίστηκε από τον ιερομόναχο Διονύσιο Νούτσο. Η Μονή διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη σύγχρονη ιστορία, καθώς ήταν έδρα του οπλαρχηγού Πουτέτση κατά του αγώνες του 1912-1913, ενώ αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως βάση από τις ομάδες του Ν. Ζέρβα.
- **I.N. του Αγίου Νικολάου στους Μελισσουργούς:** Πρόκειται για τον ενοριακό ναό. Είναι μια τρίκλιτη θολωτή βασιλική, η οποία ανηγέρθη, σύμφωνα με επιγραφή, το 1778. Ωστόσο, το 1848, επισκευάστηκε ριζικά. Οι τοιχογραφίες ανάγονται στο 19^ο αι. Κατά το 18^ο αι., χρονολογούνται και οι I.M. των Εισοδίων και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, οι οποίες υπέστησαν μεγάλες καταστροφές από το σεισμό του 1967 που έπληξε την περιοχή. Σύμφωνα με την παράδοση, πλησίον των Μελισσουργών, παρέμεινε για ένα διάστημα η Θεοδώρα Πετραλείφα (μετέπειτα Αγία Θεοδώρα), όταν εκδιώχθηκε από τον σύζυγό της, Μιχαήλ Β΄ Κομνηνό Δούκα, ηγεμόνα του Ανεξάρτητου Κράτους της Ηπείρου (13^{ος} αι.).
- **I.M. Κηπίνας:** Πρόκειται για ένα από πιο εντυπωσιακά και επιβλητικά μνημεία της περιοχής, καθώς είναι κτισμένη μέσα στον απότομο βράχο που υψώνεται επάνω από τον Καλαρρύτικο ποταμό. Ένα μικρό σπήλαιο έχει διαμορφωθεί στο καθολικό, το οποίο είναι πλούσια ιστορημένο με αγιογραφίες του 18^{ου} αι. Τα κελιά, προσαρμοσμένα στον κατακόρυφο βράχο, με ξύλινες επεκτάσεις, μοιάζουν με αετοφωλιές. Μέσα στη μονή, βρίσκεται η είσοδος σπηλαίου, το οποίο έχει εξερευνηθεί σε μήκος περίπου μισού χιλιομέτρου.
- **I.M. Βύλιζας Ματσουκίου:** Είναι κτισμένη στο χείλος απότομου γκρεμού, επάνω από τη συμβολή τριών παραποτάμων του Αράχθου. Το καθολικό, μονόχωρος ναός με νάρθηκα, αφιερωμένο στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, ανακαινίστηκε το 1783 και ιστορήθηκε το 1797. Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννη, έργο Καλαρρυτινών ζωγράφων, χρονολογούνται το 1737. Η μονή είχε αξιόλογη βιβλιοθήκη με σημαντικό αριθμό χειρογράφων, 14 από τα οποία φυλάσσονται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος ενώ ένα ακόμη βρίσκεται στο θρησκευτικό – ιστορικό - πολιτιστικό Μουσείο Βύλιζας. Το Μουσείο, που ιδρύθηκε το 2002, στεγάζεται στο Δημοτικό Σχολείο Ματσουκίου και φιλοξενεί φορητές εικόνες, ξυλόγλυπτα, χαρακτηριστικά, καθώς και έντυπα βιβλία.
- **I.M. Γεννήσεως της Θεοτόκου στα Θεοδώριανα:** Σώζεται μόνο το καθολικό του 1793, καθώς και τα ερειπωμένα κελιά. Πρόκειται για μια ξυλόστεγη βασιλική με θαυμάσιο ξυλόγλυπτο τέμπλο. Στον περίβολο της Μονής, λειτούργησε αλληλοδιδακτική σχολή, στην οποία δίδαξε ο λόγιος μοναχός Άνθιμος Αργυρόπουλος.
- **I.N. του Αγίου Γεωργίου στα Θεοδώριανα:** Πρόκειται για τον ενοριακό ναό. Είναι μια μεγάλη τρίκλιτη βασιλική του 1880 με χαγιάτι, νάρθηκα και ενσωματωμένο καμπαναριό. Εξαιρετικής τέχνης θεωρούνται το ξυλόγλυπτο τέμπλο, ο άμβωνας και το κιβώριο του 1901 που καλύπτει την Αγία Τράπεζα.

- **I.N. της Αγίας Παρασκευής στα Πράμαντα:** Μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική του 19^{ου} αι., κτισμένη με επιμελημένη λαξευτή τοιχοποιία. Χαρακτηριστικά είναι τα δυτικίζοντα λίθινα τόξα των παραθύρων, τα κλασσικιστικά κιονόκρανα και το κωδωνοστάσιο με τα ευδιάκριτα μπαρόκ στοιχεία, δείγματα της αστικής αρχιτεκτονικής, όπως την προσάρμοσαν, με μαεστρία, οι Τζουμερκιώτες μάστορες.
- **I.M. της Ευαγγελίστριας στην Κυψέλη:** Σώζεται το καθολικό της μονής. Πρόκειται για μικρή ξυλόστεγη βασιλική του 1700. Η εξωτερική όψη της έχει αλλοιωθεί σημαντικά από νεώτερες επεμβάσεις. Εσωτερικά όμως, οι τοιχογραφίες διατηρούνται σε καλή κατάσταση, ενώ επιπλέον χρονολογούνται, σύμφωνα με επιγραφή, το 1700 και εκτελέστηκαν από συνεργείο ζωγράφων από τους Καλαρρύτες.
- I.N. Προφήτη Ηλία στο Προσήλιο
- I.N. Αγίου Βλασίου στο Προσήλιο
- I. N. Αγίων Πάντων στο Μιχαλίτσι
- I.N. Αγίου Νικολάου στο Μιχαλίτσι
- I.N. Αγίας Παρασκευής στους Χουλιαράδες
- I.N. Γενεσίου της Θεοτόκου στο Παλαιοχώρι Συρράκου
- I.N. Αγίου Γεωργίου στο Πετροβούνι
- I.N. Αγίου Γεωργίου στο Συρράκο
- I.N. Αγίου Νικολάου στο Συρράκο
- I.N. Αγίας Παρασκευής στην Πλατανούσα
- I.N. Ζωοδόχου Πηγής στην Πλατανούσα
- I.N. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Πλατανούσα
- I.N. Παναγίας στην Πλατανούσα
- I.N. Παναγίας Προυσιώτισσας (Κοιμήσεως) Γραβιάς στο Γραικικό
- I.N. Αγίων Αποστόλων Ρωμανού στο Γραικικό
- I.N. Αγίου Νικολάου Ρωμανού στο Γραικικό
- I.N. Ιωάννου του Προδρόμου στο Γραικικό
- I.N. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Γραικικό
- I.M. Αγίας Τριάδος στο Γαρδίκι

- I.N. Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Γαρδίκι
- I.N. Αγίου Αθανασίου στο Γαρδίκι
- I.N. Αγίου Γεωργίου στην Αγία Παρασκευή
- I.N. Αγίου Δημητρίου στην Άγναντα
- I.N. Αγίας Φανερωμένης στην Άγναντα
- I.N. Αγίου Γεωργίου στην Άγναντα
- I.N. Ταξιαρχών στη Μικροσπηλιά
- I.N. Υπαπαντής στα Λεπτιανά
- I.N. Ιωάννου του Προδρόμου στα Λεπτιανά
- I. N. Αγίου Αθανασίου στο Αθαμάνιο
- I.N. Γενεσίου της Θεοτόκου στο Αθαμάνιο
- I.N. Αγίου Μάρκου στους Μελισουργούς
- I.N. Προφήτου Ηλίου του τέλους του 18^{ου} αι. στο Χαλίκι (**ΦΕΚ 222/Β/20.3.1997**)
- I.N. Αγίου Γεωργίου του 18^{ου} αι. στο Χαλίκι (**ΦΕΚ 222/Β/20.3.1997**)
- I.N. Αγίας Παρασκευής του 1725 στο Χαλίκι (**ΦΕΚ 222/Β/20.3.1997**)
- I.M. Παναγίας Γαλακτοτροφούσας του 1792 στην Ανθούσα
- I.M. Αγίας Κυριακής του 18^{ου} αι. στη Νεράιδα
- I.N. Αγίου Νικολάου του 1858 στο Παχτούρι
- I.N. Προφήτου Ηλίου του 1850 στο Παχτούρι
- I.N. Αγίων Αποστόλων στην Αθαμανία
- I.N. Προφήτου Ηλίου στην Αθαμανία
- I.N. Αγίας Παρασκευής στην Αθαμανία
- I.N. Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Αθαμανία
- I. N. Αγίου Αθανασίου στην Αθαμανία
- I.N. Ιωάννου του Προδρόμου στην Αθαμανία

- Ι.Μ. Ανταποδόσεως Θεοτόκου στο Γαρδίκι (**ΦΕΚ 516/Β/23.6.1997**). Σώζεται μόνο το καθολικό του 18^{ου} αι.
- Ι.Ν. Αγίας Τριάδος στο Γαρδίκι (**ΦΕΚ 516/Β/23.6.1997**)

4) Νεότερα μνημεία

Τα μεταβυζαντινά εκκλησιαστικά μνημεία αντικατοπτρίζουν ορισμένες πτυχές από το βίο και τον πολιτισμό των κατοίκων των Τζουμέρκων. Ωστόσο, ένας μεγάλος αριθμός ποικίλων οικοδομημάτων (π.χ. νεροτριβές, μαντάνια, νερόμυλοι, γεφύρια, ιδιωτικές οικίες, σχολεία, ακόμη και ολόκληροι οικισμοί κ.α.) συντελεί στην ανασύσταση της καθημερινής ζωής και του λαϊκού πολιτισμού των Τζουμερκιωτών στα δύσκολα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Τα σημαντικότερα από τα νεότερα μνημεία της περιοχής, τα οποία είναι ήδη και κηρυγμένα, είναι τα ακόλουθα:

Οικισμοί:

- **Συρράκο και Καλαρρύτες:** Διατηρούν τα λιθόκτιστα σπίτια τους και τον παραδοσιακό τους χαρακτήρα. Προστατεύονται με ειδικές διατάξεις (**ΦΕΚ 929/Β/05.09.1975**), καθώς έχουν χαρακτηριστεί ως παραδοσιακοί. Ονομαστές είναι οι εκκλησίες του Αγίου Νικολάου και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Συρράκο, όπως και ο Άγιος Νικόλαος των Καλαρρυτών, με το περίφημο αργυρό κάλυμμα του Ευαγγελίου έργο του ονομαστού Καλαρρυτινού αργυροχόου Αθανασίου Τζημούρη. Επιπλέον στους Καλαρρύτες, είναι κηρυγμένα ως ιστορικά διατηρητέα ή έργα τέχνης τα παρακάτω μνημεία: το κτήριο του Δημοτικού σχολείου (**ΦΕΚ 533/Β/18.08.1992**), το κτίριο του Πατριωτικού Συνδέσμου Καλαρρυτών (**ΦΕΚ 816/Β/19.11.1984**), το κτιριακό συγκρότημα «Κασαρείας Φασούλα» (**ΦΕΚ 616/Β/22.07.1997**), η βρύση Μπαριγιάννη (**ΦΕΚ 545/Β/03.06.1998**), το γεφύρι «Κουϊάσα» (**ΦΕΚ 856/Β/25.09.1997**) και άλλα 26 γεφύρια (**ΦΕΚ 224/Β/13.03.1998**)
- **Οι Ραφταναίοι** (**ΦΕΚ 594/Δ/13.10.1978**)

Γεφύρια: εντυπωσιάζουν με την αρχιτεκτονική τους και αποτελούν χαρακτηριστικές μαρτυρίες του τρόπου μετακίνησης ανθρώπων και προϊόντων

- **Το γεφύρι της Πλάκας:** Είναι ένα από τα μεγαλύτερα λίθινα μονότοξα γεφύρια στα Βαλκάνια, με μήκος 40μ. Ολοκληρώθηκε, μετά από περιπέτειες, το 1866 από τον μαστρο- Κώστα Μπέκα από τα Πράμαντα, με έξοδα των κοινοτήτων Αγνάντων, Πραμάντων και Μελισσουργών και του ευεργέτη Ιωάννη Λούλη. Εξυπηρέτησε τους κατοίκους των δυτικών Τζουμέρκων για έναν περίπου αιώνα. Χαρακτηρίστηκε ως έργο τέχνης χρήζον ειδικής προστασίας (**ΦΕΚ 162/Β/02.03.1971**) και ιστορικό διατηρητέο μνημείο (**ΦΕΚ 621/Β/22.08.1972**). Το κτήριο δίπλα στο γεφύρι διαδραμάτισε το ρόλο του στη σύγχρονη ιστορία μας, καθώς σε αυτό υπογράφηκε, το 1944, το πρωτόκολλο για την κατάπαυση των εχθροπραξιών μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ (**ΦΕΚ 493/Β/30.07.1992**).
- **Αμπελοχώρι:** Η γέφυρα της Πολιτσάς (**ΦΕΚ 814/Β/16.11.1984**)
- **Θεοδώριανα:** Η γέφυρα Γκούρας (**ΦΕΚ 1045/Β/04.06.1999**)
- **Βαπτιστή:** Τα γεφύρια (**ΦΕΚ 493/Β/30.07.1992**)
- **Βουργαρέλι:** Το γεφύρι στο ρέμα Κοραή (**ΦΕΚ 545/Β/03.06.1998**) και στη θέση «Καμάρα» στο ρέμα Γλούμπαρη (**ΦΕΚ 1183/Β/25.09.2000**)

- **Μελισσουργοί:** Το πέτρινο γεφύρι στη θέση χείμαρρος Κοφερίτα (**ΦΕΚ 1617/B/6.12.1999**)
- **Χαλίκι:** Το τοξωτό γεφύρι του 18^{ου} αι. (**ΦΕΚ 222/B/20.3.1997**)

Οι νερόμυλοι, οι νεροτριβές και τα μαντάνια, τα οποία διασώζουν στοιχεία της ντόπιας λαϊκής αρχιτεκτονικής και ανασυνθέτουν μια εικόνα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, καθώς και του τρόπου επιβίωσης των κατοίκων της κάθε κοινότητας κατά την προβιομηχανική εποχή

- **Συρράκο:** Ο νερόμυλος (**ΦΕΚ 493/B/30.07.1992**)
- **Βαππιστή:** Ο νερόμυλος (**ΦΕΚ 493/B/30.07.1992**)
- **Ματσούκι:** Ο νερόμυλος και η νεροτριβή (**ΦΕΚ 493/B/30.07.1992**)
- **Χριστοί:** Ο νερόμυλος, η νεροτριβή, τα μαντάνια (**ΦΕΚ 1096/B/09.06.1999**)
- **Πράμαντα:** Ο νερόμυλος, η νεροτριβή, τα μαντάνια (**ΦΕΚ 493/B/30.07.1992**)
- **Άγναντα:** Ο νερόμυλος, η νεροτριβή, τα μαντάνια, όπως και ο δεύτερος νερόμυλος-νεροτριβή (**ΦΕΚ 493/B/30.07.1992**)
- **Καταρράχτης:** Τα συγκροτήματα νερόμυλου – νεροτριβής στο επάνω άκρο του (**ΦΕΚ 520/B/28.05.1998**), καθώς και στο κάτω άκρο του χωριού (**ΦΕΚ 545/B/03.06.1998**)
- **Σγάρα:** Ο νερόμυλος (**ΦΕΚ 543/B/30.07.1992**)
- **Γουριανά:** Ο νερόμυλος (**ΦΕΚ 228/B/11.03.1998**)
- **Κυψέλη:** Οι νερόμυλοι (**ΦΕΚ 493/B/30.07.1992**)
- **Καλλονή Κυψέλης:** Ο νερόμυλος (**ΦΕΚ 493/B/30.07.1992**)
- **Ανεμοράχη:** Ο νερόμυλος (**ΦΕΚ 1269/B/18.06.1999**)
- **Θεοδώριανα:** Το συγκρότημα νερόμυλος, νεροτριβή, μαντάνια (**ΦΕΚ 177/B/25.02.1998**)

Άλλα κτίρια:

- **Μικροσπηλιά:** Το διώροφο κτήριο, ιδιοκτησίας Ι.Ν. Ταξιαρχών (**ΦΕΚ 547/B/03.09.1987**)
- **Προσήλιο:** Το αγροτόσπιτο με τα δυο ανεξάρτητα κτίσματα, ιδιοκτησίας Στέφανου Βασιλείου (**ΦΕΚ 937/8/01.09.1998**)
- **Ανεμορράχη:** Το πρώην Δημοτικό σχολείο, ιδιοκτησίας Ι. Ν. Αγίου Νικολάου (**ΦΕΚ 1045/B/04.06.1999**)

- **Θεοδώριανα:** Το πρώην Δημοτικό σχολείο, ιδιοκτησίας Ι. Ν. Αγίου Γεωργίου (**ΦΕΚ 285/B/13.03.1999**)
- **Αθαμανία:** Το πρώην Δημοτικό σχολείο (**ΦΕΚ 54/B/21.02.1986**)
- **Πλατανούσα:** Το πρώην Δημοτικό σχολείο, ιδιοκτησίας του δήμου (**ΦΕΚ 788/B/01.09.1997**).

Βέβαια, εκτός από τα παραπάνω μνημεία που περιλαμβάνονται στον κατάλογο, υπάρχει μια πληθώρα ακόμη μνημείων, μεταβυζαντινών και νεώτερων διαφόρων κατηγοριών, αλλά και θέσεις όπου αποκαλύφθηκαν ευρήματα τόσο της προϊστορικής όσο και της κλασικής αρχαιότητας, τα οποία, κρυμμένα μέσα στην πυκνή βλάστηση και το δυσπρόσιτο ανάγλυφο της περιοχής, αναμένουν να εντοπιστούν, να μελετηθούν, να συντηρηθούν, με σεβασμό στην ιδιαίτερη φυσιογνωμία τους και το περιβάλλον, και εν τέλει να αναδειχτούν.

ΣΤ. Η πρόταση

Η ορεινή και άγονη περιοχή των Τζουμέρκων κατοικήθηκε ήδη από την προϊστορική εποχή. Επομένως, έχει διανύσει μια μακρά ιστορική πορεία. Αδιάψευστοι μάρτυρες της στέκουν τα μνημεία των διαφορετικών περιόδων, όπως και τα ποικίλα ευρήματα. Ωστόσο, η πλειοψηφία των μνημείων και σχεδόν το σύνολο των ευρημάτων παραμένουν θαμμένα κάτω από την πυκνή βλάστηση, άγνωστα και ανεξερεύνητα. Αλλά και τα ευκολότερα προσβάσιμα μεταβυζαντινά και νεότερα μνημεία δεν έχουν μελετηθεί, αναδειχθεί και αξιοποιηθεί επαρκώς.

Για την ανάδειξη και αξιοποίηση των αρχαίων μνημείων των Τζουμέρκων, θα πρέπει καταρχήν να γίνει συστηματική αποψίλωση και καθαρισμός από τη βλάστηση, που σήμερα τα καλύπτει στο μεγαλύτερο μέρος τους. Το δεύτερο βήμα, για το σύνολο των μνημείων, θα είναι ο ευτρεπισμός του περιβάλλοντος χώρου και η εξασφάλιση πρόσβασης σε αυτά. Για την προστασία τους, ακολουθεί η τοπογραφική τους αποτύπωση και η οριοθέτησή τους με γεωγραφικές συντεταγμένες, ώστε να μπορούν να κηρυχθούν ως αρχαιολογικοί χώροι από τις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού. Για την πληρέστερη τεκμηρίωσή τους, μπορούν να πραγματοποιηθούν ανασκαφικές τομές σε συγκεκριμένα σημεία, τα οποία θα δώσουν στοιχεία και για τη χρονολόγησή τους, ενώ απαραίτητη κρίνεται και η πλήρης φωτογραφική τεκμηρίωση. Εξίσου σημαντική είναι η σήμανσή τους με πινακίδες που θα οδηγούν τον επισκέπτη, αλλά και η επί τόπου τοποθέτηση ενημερωτικής πινακίδας με πληροφορίες για την ιστορία και την αρχιτεκτονική τους. Χρήσιμη θεωρείται και η δημιουργία σημείων στάσης με παγκάκια, κατά προτίμηση σε χώρο με σκίαση, η τοποθέτηση κάδων απορριμμάτων και ο ηλεκτροφωτισμός. Τέλος και προκειμένου ο επισκέπτης να έχει μία συνολική πληροφόρηση για τα μνημεία που μπορεί να επισκεφτεί στην περιοχή των Τζουμέρκων, θα μπορούσε να εκδοθεί ένας πολιτιστικός χάρτης με σημειωμένα τα μνημεία και συνοπτικές πληροφορίες για το κάθε ένα, ενώ αντίστοιχα να δημιουργηθεί και μια σχετική ιστοσελίδα.

Προτεραιότητα θα πρέπει να δοθεί στα αρχαία μνημεία που σώζονται σε καλύτερη κατάσταση. Ενδεικτικά αναφέρονται:

- η ακρόπολη στα Γουριανά
- το τείχος στη θέση «Τσούκα» του Παλαιοκάτουνου
- το τείχος στην Ανεμορράχη
- τα λείψανα του οικισμού στα Πράμαντα
- η ακρόπολη στη θέση «Σιρούνο» μεταξύ Χουλιαράδων και Βαπτιστής
- το σύνολο των οχυρωματικών έργων (περιβόλων, ακροπόλεων), όπου επάνω από τα θεμέλια ή τα τείχη της κλασικής αρχαιότητας είναι πιθανό να αποκαλυφθούν και βυζαντινές επισκευές ή προσθήκες
- και εν κατακλείδι όλες οι γνωστές θέσεις με αρχαία λείψανα

Σε ό,τι αφορά στην ανεύρεση τυχόν άλλων βυζαντινών μνημείων, θέσεις που χρήζουν άμεσης έρευνας είναι:

- η ευρύτερη περιοχή του Βουργαελίου για την ανεύρεση τυχόν λειψάνων οικισμού που θα πλαισιώνει το συγκρότημα της Κόκκινης Εκκλησίας

- εκκλησιαστικά μνημεία τα οποία έχουν ανακαινιστεί κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας και πιθανώς να αντικατέστησαν αντίστοιχα βυζαντινά π.χ. η Ι. Μ. Γενεθλίου της Θεοτόκου ή Μουχουσιού, η Ι. Μ. Γεννήσεως της Θεοτόκου ή Χρυσοσπηλιώτισσα ή Σπηλιώτισσα, η Ι.Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή Σέλτσου
- η περιοχή κοντά στον Ι.Ν. του προφήτη Ηλία στο Κάτω Γραικικό, όπου, κατά τη δεκαετία του 50, ο καθηγητής Σ. Δάκαρης ανέσκαψε βυζαντινούς τάφους
- οι τέως κοινότητες Συρράκου και Καλαρρυτών, οι οποίες, μετά την οθωμανική κατάκτηση, έλαβαν σημαντικά προνόμια, ένδειξη ότι στις συγκεκριμένες θέσεις προϋπήρχαν ακμαίοι και σημαντικοί οικισμοί
- εκκλησιαστικά μνημεία θεμελιωμένα επάνω σε προγενέστερα κτίρια
- εκκλησιαστικά μνημεία τα οποία, σύμφωνα με την εγχώρια παράδοση, ιδρύθηκαν κατά τη βυζαντινή περίοδο π.χ. Ι.Ν. Υπαπαντής Λεπτιανών, Ι.Ν. Αγίου Νικολάου Καλαρρυτών, Ι. Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή Κηπίνας, Ι. Μ. Ευαγγελισμού της Θεοτόκου ή Βύλιζας, Ι.Μ. Αγίου Βλασίου στο Προσήλιο κ.α.

Επιπρόσθετα, εξαιρετικά χρήσιμη για την έρευνα είναι η περισυλλογή πληροφοριών από τον ντόπιο πληθυσμό, όπως και η συγκέντρωση γραπτών μαρτυριών, από ιστοριοδίφες, εγχώριες παραδόσεις και τοπική βιβλιογραφία, σχετικά με περιοχές όπου έχουν εντοπιστεί παλαιότερα λείψανα οχυρώσεων, αρχαίοι τοίχοι, τάφοι, κεραμίδια και όστρακα (τμήματα σπασμένων αγγείων), καθώς είναι πολύ πιθανό, εκτός από τις εντοπισμένες και καταγεγραμμένες θέσεις, να υπάρχουν και άλλες με αρχαία ή βυζαντινά λείψανα.

Ωστόσο, οποιαδήποτε επέμβαση για την αποκάλυψη, ανάδειξη και αξιοποίηση τόσο των αρχαίων όσο και των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων των Τζουμέρκων θα πρέπει να πραγματοποιηθεί με σεβασμό στην ιδιαίτερη φυσιογνωμία τους και με γνώμονα τη διατήρηση του χαρακτήρα τόσο του ίδιου του μνημείου όσο και του περιβάλλοντος χώρου του. Ακριβώς εξαιτίας του προαναφερθέντος λόγου, οι επεμβάσεις θα πρέπει να υλοποιούνται πάντοτε σε συνεργασία με τις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού και με βάση εγκεκριμένες μελέτες που θα έχουν εκπονηθεί από ειδικούς.

Z. Η μεθοδολογία υλοποίησής της

Η διαδρομή από τη σύνταξη της παρούσας μελέτης έως τη διενέργεια αρχαιολογικών ερευνών και επεμβάσεων στα μνημεία των Τζουμέρκων φαντάζει και είναι στην πραγματικότητα μακρά και δυσχερής, λαμβάνοντας υπόψη τα σύγχρονα δεδομένα. Επιπλέον, η αποκλειστική ευθύνη έγκειται στις αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων. Επομένως, οι ενέργειες της Ι.Λ.Ε.Τ. θα μπορούσαν να θεωρηθούν σχετικά περιορισμένες. Ωστόσο, εξακολουθεί να υπάρχει ένα ευρύ πεδίο δράσης, στο οποίο μπορεί να κινηθεί τόσο η Ι.Λ.Ε.Τ. αλλά και όσοι ακόμη φορείς το επιθυμούν.

Συνοπτικά, τα επόμενα βήματα της Ι.Λ.Ε.Τ. ως προς την κατεύθυνση της επίτευξης έναρξης των αρχαιολογικών ερευνών και επεμβάσεων θα πρέπει να είναι τα ακόλουθα:

- Αποστολή της μελέτης στις αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων, σε Πανεπιστημιακά ιδρύματα, στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, καθώς και σε ποικίλα πνευματικά ιδρύματα, συλλόγους και σωματεία που, πιθανώς, θα ενδιαφέρονταν να συνδράμουν την προσπάθεια. Βέβαια, η αποστολή της μελέτης θα συνεπάγεται σχετικές συναντήσεις, συζητήσεις και επεξηγήσεις
- Ως δεύτερο βήμα θα πρέπει να οριστεί η έναρξη της δράσης. Πιο συγκεκριμένα, σε συνεργασία με τις αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων και πάντοτε ύστερα από την έγκρισή τους και υπό την εποπτεία τους, τους τοπικούς Δήμους, την Περιφέρεια αλλά και τυχόν εθελοντές να επιτευχθεί η αποστολή προσωπικού που θα διενεργήσει καθαρισμούς, αποψιλώσεις, διαμορφώσεις μονοπατιών και ευπρεπισμό του περιβάλλοντος των μνημείων χώρου. Στη συνέχεια, να ακολουθήσει η δημιουργία και τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων. Παράλληλα με το εργατικό προσωπικό, το επιστημονικό και κυρίως τοπογράφοι, αρχιτέκτονες – μηχανικοί και φωτογράφοι να συγκεντρώνουν στοιχεία, εμπλουτίζοντας τους φακέλους των ήδη κηρυγμένων μνημείων αλλά και ξεκινώντας την προεργασία για την κήρυξη και νέων θέσεων.
- Ένα τρίτο βήμα μπορεί να είναι η ανάληψη μιας νέας προσπάθειας από μέλη της Ι.Λ.Ε.Τ. ή ενδιαφερόμενους Τζουμερκιώτες να συγκεντρώσουν το σύνολο των προφορικών και γραπτών μαρτυριών αλλά και φωτογραφίες που αφορούν τις αρχαίες θέσεις, το σύνολο των μνημείων, των λειψάνων και των ευρημάτων όλων των περιόδων κάθε χωριού ξεχωριστά.
- Ως άμεσο αποτέλεσμα της προηγούμενης προσπάθειας, έπεται η ανάθεση σύνταξης μεμονωμένων μελετών για διάφορα μνημεία, όπου θα παρατίθενται τα ιστορικά τους στοιχεία, η περιγραφή τους, φωτογραφίες, το σύνολο της βιβλιογραφίας και οποιοδήποτε άλλο σχετικό στοιχείο, ώστε να κατατεθούν στις Εφορείες, με σκοπό να εμπλουτίσουν το αρχείο τους και να αποτελέσουν αφετηρία για την έναρξη ερευνών στα συγκεκριμένα μνημεία.
- Τέλος, ανεξάρτητα από όλα τα παραπάνω, η Ι.Λ.Ε.Τ. θα πρέπει να επιτύχει τη σύνταξη και έκδοση ενός ενημερωτικού φυλλαδίου για το σύνολο των μνημείων της περιοχής, με την ενσωμάτωση, σε αυτό, και ενός πολιτιστικού χάρτη. Συμπληρωματικά θα λειτουργήσει η δημιουργία μιας αντίστοιχης ιστοσελίδας, είτε ανεξάρτητης είτε τοποθετημένης στην ευρύτερη ιστοσελίδα της Ι.Λ.Ε.Τ., με σκοπό να παρουσιαστούν και να καταστούν γνωστά τα μνημεία αρχικά στους Τζουμερκιώτες και εν συνεχεία στο ευρύ κοινό.

Συμπερασματικά, η Ι.Λ.Ε.Τ. μπορεί να κινηθεί προς δυο κατευθύνσεις: είτε με ανεξάρτητη εργασία για τη διευκόλυνση των Εφορειών και την παρουσίαση των μνημείων στο ευρύ κοινό είτε με τη λειτουργία της ως συνδετικού κρίκου ανάμεσα στις Εφορείες, την Τοπική Αυτοδιοίκηση και τους πνευματικούς φορείς, με σκοπό περισσότερο γρήγορες, στοχευμένες και αποτελεσματικές ενέργειες.

Η. Τα αποτελέσματα της έρευνας στην περιοχή

Και μόνο η εκπόνηση της παρούσας μελέτης, με τη συγκέντρωση των σημαντικότερων στοιχείων και της κυριότερης βιβλιογραφίας αναφορικά με την αρχαία Αθαμανία και το βυζαντινό Τζεμέρνικο, μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για τις επόμενες επιστημονικές προσπάθειες, γενικές και εξειδικευμένες, ενώ συντελεί καταλυτικά και στην παρουσίαση τόσο της ιστορίας όσο και των μνημείων της περιοχής. Εν συνεχεία, η έναρξη των επεμβάσεων στα μνημεία, εκτός από την αποκάλυψη, διάσωση, ανάδειξη και αξιοποίησή τους, συνεπάγεται μια σειρά άμεσων και έμμεσων αποτελεσμάτων όπως:

- την αποκάλυψη νέων στοιχείων για την ιστορία και τον πολιτισμό της περιοχής
- την έγερση του επιστημονικού ενδιαφέροντος, με άμεσο επακόλουθο την αύξηση των επιστημονικών μελετών αλλά και τη συγγραφή επιστημονικών άρθρων και εγχειριδίων
- τη διοργάνωση διαλέξεων, συνεδρίων, ημερίδων, εκθέσεων κ.α. με σκοπό την παρουσίαση των εργασιών, των νέων στοιχείων αλλά και την εξαγωγή συμπερασμάτων, κατά τη διάρκεια των οποίων όμως θα αναλύεται διεξοδικά και η πολιτιστική διαδρομή όπως και η ιστορία της περιοχής
- τη λειτουργία των ίδιων μνημείων ως πολιτιστικών – εκθεσιακών – μουσειακών χώρων, όπου, εκτός από επισκέψιμα, θα είναι εφικτή η διοργάνωση ποικίλων πολιτιστικών εκδηλώσεων π.χ. θεατρικές, μουσικές παραστάσεις, διαλέξεις κ.α.
- τη δημιουργία πολιτιστικής συνείδησης τόσο στο σύνολο του εγχώριου πληθυσμού όσο και των επισκεπτών αλλά και την ανάδειξη της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας της περιοχής
- την ενίσχυση της ήπιας και με σεβασμό στο περιβάλλον τουριστικής ανάπτυξης
- την εισροή κεφαλαίων, τη δημιουργία θέσεων εργασίας και εν τέλει την τόνωση της τοπικής οικονομίας

Θ. Βιβλιογραφία¹⁶²

- **Αγγέλη Α.**, «Αρχαιότητες στην περιοχή των Τζουμέρκων. Από τους προϊστορικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 2 (2001), σ. 77 – 84.
- **Αγγέλη Α.**, «Παραδοσιακοί οικισμοί και διατηρητέα μνημεία στην περιοχή των Τζουμέρκων», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 3 (2002), σ. 76 – 82.
- **Αγγέλη Α.**, «Αρχαιολογικά ευρήματα και νεότερα μνημεία: Ανάδειξη και συμβολή τους στην ανάπτυξη της περιοχής», *Πρακτικά Ημερίδας «Για μια ανάπτυξη στα Τζουμέρκα τον 21^ο αιώνα»*, εκδ. Μπαζούκας Θ., Μακρής Θ., Καρατζένης Ν., Ιωάννινα 2006, σ. 47 – 52.
- **Αγγέλη Α.**, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία στα Τζουμέρκα», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 11 (2010), σ. 160 – 164.
- **Αναγνώστου Χ.**, «Πλατανούσα. Μνημεία μεταβυζαντινής τέχνης», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 8 (2007), σ. 141 – 152.
- **Αραβαντινός Π.**, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, τομ. Β', Αθήνα 1856.
- **Αραβαντινός Π.**, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, τ. Γ', Ιωάννινα 1984.
- **Αρκουμάνης Θ.**, «Μονή Σέλτσου», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 4 (2003), σ. 167 – 179.
- **Αχειμάστου – Ποταμιάνου, ΑΔ 29 (1973 – 4) → Αχειμάστου – Ποταμιάνου Μ.**, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεότερα Μνημεία Ηπείρου. Στερέωση μνημείων. Νομός Άρτης», *ΑΔ 29 (1973 - 74), Β2 Χρονικά*, σ. 612.
- **Αχειμάστου – Ποταμιάνου, Η ζωγραφική της Άρτας → Αχειμάστου - Ποταμιάνου Μ.**, «Η ζωγραφική της Άρτας στον 13^ο αι. και η μονή της Βλαχέρνας», *Ε. Χρυσός (επιμέλεια), Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Αθήνα 1992, σ. 179 - 203.
- **Βήχας Κ.**, «Τζουμέρκα (π. Αθαμανία) (Ιστορία – Παράδοση – Πολιτισμός και Ανάπτυξη)», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 5 (2004), σ. 111 – 116.
- **Βήχας Κ.**, «Τα Τζουμέρκα στον 21^ο αιώνα», *Πρακτικά Ημερίδας «Για μια ανάπτυξη στα Τζουμέρκα τον 21^ο αιώνα»*, εκδ. Μπαζούκας Θ., Μακρής Θ., Καρατζένης Ν., Ιωάννινα 2006, σ. 25 - 34.
- **Βοκοτόπουλος, Έργον 1967 → Βοκοτόπουλος Π.**, «Αναστήλωση και συντήρησης μνημείων», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1967*, σ. 130-134.
- **Βοκοτόπουλος Π.**, «Μεσαιωνικά Μνημεία Ηπείρου», *ΑΔ 22 (1967), Β2 Χρονικά*, σ. 351 – 359.
- **Βοκοτόπουλος, ΑΔ 23 (1968) → Βοκοτόπουλος Π.**, «Μεσαιωνικά Μνημεία Ηπείρου», *ΑΔ 23 (1968), Β2 Χρονικά*, σ. 299 - 301.

¹⁶² Οι βιβλιογραφικές καταχωρήσεις που δεν συνοδεύονται από συντομογραφία χρησιμοποιήθηκαν για τη σύνταξη των καταλόγων των μνημείων και την εκπόνηση της πρότασης.

- **Βοκοτόπουλος, ΑΔ 24 (1969) → Βοκοτόπουλος Π.,** «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Ηπείρου», ΑΔ 24 (1969), Β2 Χρονικά, σ. 256.
- **Βοκοτόπουλος Π.,** «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Ηπείρου», ΑΔ 27 (1972), Β2 Χρονικά, σ. 466 – 474.
- **Βοκοτόπουλος, ΑΔ 28 (1973) → Βοκοτόπουλος Π.,** «Παρατηρήσεις επί της Παναγίας του Μπρυώνη», ΑΔ 28 (1973), Α΄ Μελέται, σ. 158 – 168.
- **Βοκοτόπουλος, Η αρχιτεκτονική → Βοκοτόπουλος Π., Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7^{ου} μέχρι του τέλους του 10^{ου} αιώνας,** Θεσσαλονίκη 1975.
- **Βοκοτόπουλος, Η τέχνη → Βοκοτόπουλος Π.,** «Η τέχνη στην εποχή του “Δεσποτάτου”», Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), *Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 224 – 237.
- **Βοκοτόπουλος, Οι επιδράσεις → Βοκοτόπουλος Π.,** “Οι επιδράσεις στην αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου”, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1998, σ. 12.
- **Βοκοτόπουλος, Η ναοδομία → Βοκοτόπουλος Π.,** «Η ναοδομία στην περιοχή της Άρτας κατά το 13^ο αιώνα», *Σκουφάς ΙΒ΄* (2001), τεύχος 93, σ. 4 – 13.
- **Βρανούσης, Χρονικά → Βρανούσης Λ.,** *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου, Εκδόσεις και χειρόγραφα*, Ιωάννινα 1962.
- **Βρανούσης – Σφυρόερας, Από την υποταγή → Βρανούσης Λ. – Σφυρόερας Β.,** «Από την υποταγή στους Τούρκους ως τις αρχές του 19ου αι.», Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), *Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 240 – 241.
- **Γαρουφαλιάς Π.,** *Πύρρος, ο βασιλιάς της Ηπείρου*, Αθήνα 1975³.
- **Γιαννέλος, Τα μνημεία → Γιαννέλος Κ.,** *Τα βυζαντινά μνημεία της Άρτας*, Άρτα 1990.
- **Γιαννούλης Δ.,** «Η ενεπίγραφη Αγία Τράπεζα της Ιεράς Μονής Ευαγγελιστρίας Κυψέλης Άρτας», *Βελλά – Επιστημονική Επετηρίδα*, Ιωάννινα 2001, σ. 201 – 216.
- **Γκιολές, Ναοδομία → Γκιολές Ν.,** *Βυζαντινή ναοδομία (600 – 1204)*, Αθήνα 1992.
- **Δάκαρης Σ.,** «Η εθνικότης των αρχαίων Ηπειρωτών», *ΗΕ 3* (1954), σ. 675 – 684.
- **Δάκαρης, Η αρχαιολογική έρευνα → Δάκαρης Σ.,** «Η αρχαιολογική έρευνα στην Ήπειρο (Β΄ Νομός Άρτης)», *ΗΕ 4* (1955), σ. 451 - 455.
- **Δάκαρης, Συμβολή → Δάκαρης Σ.,** «Συμβολή εις την τοπογραφίαν της αρχαίας Ηπείρου», *ΑΕ 1957*, σ. 88 – 113.
- **Δάκαρης Σ.,** «Αρχαιότητες και μνημεία Ηπείρου», ΑΔ 17 (1961 – 62), Β΄ Χρονικά, σ. 187 – 199.
- **Δάκαρης Σ.,** «Αρχαιότητες και μνημεία Ηπείρου», ΑΔ 18 (1963), Β2 Χρονικά, σ. 149 - 157.

- **Δάκαρης Σ.**, «Αρχαιότητες και μνημεία Ηπείρου», *ΑΔ* 20 (1965), Β2 Χρονικά, σ. 345 - 354.
- **Δάκαρης Σ.**, *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, Αθήναι 1964.
- **Δάκαρης, Θεσπρωτία** → **Δάκαρης Σ.**, «Θεσπρωτία», *Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 15 (1972).
- **Δάκαρης Σ.**, *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Ήπειρο*, Ιωάννινα 1976.
- **Δημητρακοπούλου, Βουργαρέλι** → **Δημητρακοπούλου Π.**, «Βουργαρέλι. Η Κόκκινη Εκκλησιά», *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Ηπείρου*, Β. Παπαδοπούλου – Α. Καραμπερίδη επιμελητές, Ιωάννινα 2008, σ. 107 – 114.
- **Διαμάντης Κ.**, «Λαογραφικά Νησίστας Τζουμέρκων (Το πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής με το χορό Καγγελάρι και τα τραγούδια του Λαζάρου)», *ΗΕ* Γ' (1954), σ. 970 – 977.
- **Ευαγγελίδης Δ.**, *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου*, Αθήναι 1947.
- **Ευαγγελίδης Τ.**, *Νέα Ελλάς, ήτοι ιστορική, γεωγραφική, αρχαιολογική περιγραφή των νέων Ελληνικών χωρών: Ηπείρου*, Αθήναι 1913.
- **Ζήδρου, Ο όρος** → **Ζήδρου Κ.**, «Ο όρος «Αθαμανία» και «Αθαμάνες» στην αρχαία ελληνική γραμματεία», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 7 (2006), σ. 65 – 77.
- **Ζήδρου, Σύντομη επισκόπηση** → **Ζήδρου Κ.**, «Σύντομη επισκόπηση της αρχιτεκτονικής των εκκλησιαστικών μνημείων στην περιοχή των Τζουμέρκων», *Χ. Μεράντζας (επιμέλεια), Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου για τα Τζουμέρκα. Ο τόπος. Η κοινωνία. Ο πολιτισμός. Διάρκειες και τομές*, Ιωάννινα 2008, σ. 57 – 74.
- **Ζήδρου, Η αρχιτεκτονική της Κόκκινης Εκκλησιάς** → **Ζήδρου Κ.**, «Η αρχιτεκτονική της Κόκκινης Εκκλησιάς στα πλαίσια της τέχνης της εποχής», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 9 (2008), σ. 138 - 153.
- **Ζήδρου, Η αρχιτεκτονική** → **Ζήδρου Κ.**, «Η αρχιτεκτονική των εκκλησιαστικών μνημείων των Τζουμέρκων στα πλαίσια της τέχνης της εποχής», *ΗΗ ΚΖ'* (2008), σ. 167 – 218.
- **Ζήδρου, Οι όροι** → **Ζήδρου Κ.**, «Οι όροι «Αθαμανία» και «Αθαμάνες» στη γραμματεία της ύστερης αρχαιότητας και της βυζαντινής περιόδου», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 10 (2009), σ. 49-79.
- **Ζιάγκος Ν.**, *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδος*, Αθήναι 1974.
- **Καλονάρος, Η Άρτα** → **Καλονάρος Π.**, «Η Άρτα και τα ιστορικά μνημεία της», *ΕΕΣΝ*, περ.Β', 6 (1950), τχ.1, σ. 16.
- **Καλούσιος Δ.**, *Η Βύλιζα – Το Μοναστήρι του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στο Ματσούκι Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1992².
- **Καλούσιος Δ.**, «Η Βύλιζα. Το μοναστήρι του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στο Ματσούκι Ιωαννίνων», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 4 (2003), σ. 180 – 190.
- **Καμαρούλιας, Τα μοναστήρια** → **Καμαρούλιας Δ.**, *Τα Μοναστήρια της Ηπείρου*, τόμος Α', Β', Αθήνα 1997.

- **Καραβασίλης Ν.**, «Αθαμάνες. Αναφορά στο χθες – Προσφορά του σήμερα», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 6 (2005), σ. 83 – 96.
- **Καρατσιώλης Γ.**, «Αθάμας: μια σελίδα της ψυχιατρικής ιστορίας», *Σκουφάς Ζ'* (1982), τεύχος 62 - 63, σ. 193 – 205.
- **Κατσάνος, Ο καταμερισμός εργασίας → Κατσάνος Γ.**, «Ο καταμερισμός εργασίας στην αρχαία Αθαμανία», *Σκουφάς Ζ'* (1982), τεύχος 62-63, σ. 206-209.
- **Κατσαρός, Λόγια στοιχεία → Κατσαρός Β.**, «Λόγια στοιχεία στην επιγραφική του «Δεσποτάτου». Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13^ο αι. στην Ήπειρο με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου», *Ε. Χρυσός (επιμέλεια), Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Αθήνα 1992, σ. 517 – 544.
- **Κορδώσης, Τα Γιάννενα → Κορδώσης Μ.**, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, Αθήνα 2003.
- **Κοσμάς Ν.**, «Αι δίοδοι της Πίνδου», *ΗΕ Δ'* (1955), σ. 14 – 20.
- **Κραψίτης Β.**, *Ταξίδι στην Ήπειρο*, Αθήνα 1970².
- **Κωνσταντινίδης, Ένα χειρόγραφο → Κωνσταντίνιδης Κ.**, «Ένα χειρόγραφο από τα Τζουμέρκα του έτους 1225: Oxford, Cromwell 11», *Χ. Μεράντζας (επιμέλεια), Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου για τα Τζουμέρκα. Ο τόπος. Η κοινωνία. Ο πολιτισμός. Διάρκειες και τομές*, Ιωάννινα 2008, σ. 213 – 236.
- **Λάμπρος, Η Παναγία Βελλά → Λάμπρος Σπ.**, «Η Παναγία Βελλά πλησίον του Βουλγαρελίου εν Τζουμέρκοις», *ΝΕ 2* (1905), σ. 289 – 298.
- **Λάμπρος, Η επιγραφή → Λάμπρος Σπ.**, «Σύμμικτα: Η επιγραφή της εν Τζουμέρκοις Παναγίας Βελλάς», *ΝΕ 11* (1914), σ. 319.
- **Λάμπρος, Χρυσόβουλλον → Λάμπρος Σπ.**, «Χρυσόβουλλον Ανδρονίκου Α' Παλαιολόγου υπέρ της εκκλησίας Ιωαννίνων», *ΝΕ 12* (1915), σ. 36 – 40.
- **Λάμπρος, Σημειώματα → Λάμπρος Σπ.**, «Σημειώματα ποικίλα εκ Τζουμέρκων», *ΝΕ 17* (1923), σ. 58 – 64.
- **Λέκκος Ε.**, *Τα μοναστήρια του Ελληνισμού. Ιστορία – παράδοση - τέχνη*, τομ. Α', Αθήνα 1997.
- **Μακρής Α.**, «Το θρησκευτικό – Ιστορικό – Πολιτιστικό Μουσείο της Ι.Μ. Βύλιζας Ματσουκίου», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 5 (2004), σ. 158 – 166.
- **Μαντάς, Το Βουλγαρέλι → Μαντάς Κ.**, «Το Βουλγαρέλι της Άρτας και η μονή Άγιος Γεώργιος», *ΗΕ 1* (1952), σ. 565 - 567.
- **Μάργαρης Β.**, *Δρόμοι και τόποι της Ηπείρου*, Γιάννινα 1998.
- **Μέκκιος Κ.**, *Ιστορία της Ηπείρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Κάιρο 1909.
- **Μελάς Λ.**, *Σελίδες της Ηπείρου*, Αθήναι 1963.

- **Μέρτζιος, Το δεύτερον χρυσόβουλλον** → **Μέρτζιος Κ.**, «Το δεύτερον χρυσόβουλλον Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου υπέρ της εκκλησίας των Ιωαννίνων», *ΗΕ* 1 (1952), σ. 115 – 118.
- **Μπόζιου – Ζάγκλη Μ.**, *Καλαρρύτες. Ιστορία – αξιοθέατα – περιηγήσεις*, Καλαρρύτες 2005.
- **Μπούρας, Ιστορία** → **Μπούρας Χ.**, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, τ.2, Αθήνα 1999².
- **Μπούρας, Βυζαντινή** → **Μπούρας Χ.**, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- **Ντόκας Β.**, «Κηπίνα. Το μοναστήρι του Ουρανού», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 4 (2003), σ. 111 – 117.
- **Ντόκας Β.**, «Τα Βλαχοχώρια των ΒΔ Τζουμέρκων», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 5 (2004), σ. 102 – 110.
- **Ντόκας Β.**, «Το μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής Χαλασμάτων Παλαιοχωρίου Συρράκου», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 7 (2006), σ. 219 - 224.
- **Ξενόπουλος, Δοκίμιον** → **Ξενόπουλος Σεραφεΐμ Βυζάντιος**, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Άρτα 1986.
- **Οικονόμου, Η εν Άρτη** → **Οικονόμου Φ.**, *Η εν Άρτη εκκλησία. Από της ιδρύσεως της μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήναι 1972.
- **Οικονόμου, Η εκκλησία** → **Οικονόμου Φ.**, *Η εκκλησία της Ηπείρου. Ίδρυσις, οργάνωσις και εξέλιξις αυτής*, Αθήναι 1981.
- **Οικονόμου Κ.**, «Ο σταυρεπίστεγος ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στο Σταυροδρόμι Ηπείρου», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453 – 1850* 3 (1989), σ. 125 – 133.
- **Ορλάνδος, Η Παναγία** → **Ορλάνδος Α.**, «Η Παναγία Βελλά πλησίον του Βουλγαρελίου εν Τζουμέρκοις», *ΝΕ* 2 (1905), σ. 289 – 298.
- **Ορλάνδος, Μνημεία** → **Ορλάνδος Α.**, «Μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Η Κόκκινη Εκκλησιά (Παναγία Βελλάς)», *ΗΧ* 2 (1927), σ. 153 – 169.
- **Ορλάνδος, Αγ. Βασίλειος** → **Ορλάνδος Α.**, «Ο Άγιος Βασίλειος της Άρτης», *ΑΒΜΕ* 2 (1936), σ. 115 - 130.
- **Ορλάνδος, Έργον 1954 – 55** → **Ορλάνδος Α.**, «Αναστηλώσεις – Άρτα», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1954 - 55*, σ. 62.
- **Ορλάνδος, Έργον 1958** → **Ορλάνδος Α.**, «Αναστηλώσεις και συντηρήσεις μνημείων - Άρτα», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1958*, σ. 187 – 189.
- **Ορλάνδος, Έργον 1959** → **Ορλάνδος Α.**, «Αναστήλωση και συντήρησις μνημείων – Άρτα», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1959*, σ. 170 – 188.
- **Ορλάνδος, Έργον 1967** → **Ορλάνδος Α.**, «Αναστήλωση και συντήρησις μνημείων – Άρτα», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1967*, σ. 130 – 154.
- **Παΐσιος Γ. ιερέυς**, «Κατάλογος αγιογράφων», *ΗΕ* Ι΄ (1961), σ. 80 - 87.

- **Παπαβασιλείου Ε.**, «Εντοπισμένες αρχαιολογικές θέσεις των Μολοσσών στο ανατολικό Ξηροβούνι», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 4 (2003), σ. 155 - 166.
- **Παπαδημητρίου Γ.**, «Επιτύμβιος πλάξ Καστρίου Χώσεψης», *εφημ. Τζουμερκιώτικα Νέα*, έτος Α', τεύχος 3^ο, Ιανουάριος 1933, σ. 5 – 6.
- **Παπαδημητρίου Γ.**, «Το εν Βουργαρελίω παλαιόν φρούριον Τσούκας», *Σκουφάς* (1955), τεύχος 2, σ. 2 – 3.
- **Παπαδημητρίου Π.**, «Η ιστορική Μονή Αγίου Γεωργίου Βουλγαρελίου», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 2 (2001), σ. 25 – 31.
- **Παπαδόπουλος Θ.**, «Η εποχή του χαλκού στην Ήπειρο», *Δωδώνη* 5 (1976), σ. 271 – 338.
- **Παπαδοπούλου Β.**, «8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Περιοδείες. Νομός Άρτας», *ΑΔ* 39 (1984), *Β1 Χρονικά*, σ. 199 – 200.
- **Παπαδοπούλου Β.**, «8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Στερεωτικές εργασίες. Νομός Άρτας», *ΑΔ* 43 (1988), *Β1 Χρονικά*, σ. 313 – 315.
- **Παπαδοπούλου Β.**, «8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Συντήρηση εικόνων – τοιχογραφιών. Νομός Άρτας», *ΑΔ* 43 (1988), *Β1 Χρονικά*, σ. 319 – 322.
- **Παπαδοπούλου Β.**, «8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Αναστηλωτικές – στερεωτικές εργασίες. Νομός Άρτας», *ΑΔ* 47 (1992), *Β1 Χρονικά*, σ. 300 - 301.
- **Παπαδοπούλου Β.**, «8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Περιοδείες – καταγραφές. Νομός Άρτας», *ΑΔ* 47 (1992), *Β1 Χρονικά*, σ. 305.
- **Παπαδοπούλου, Η βυζαντινή Άρτα → Παπαδοπούλου Β., Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της**, Αθήνα 2002.
- **Παπαδοπούλου, Οδοιπορικό → Παπαδοπούλου Β., Οδοιπορικό στην Άρτα**, Άρτα 2002.
- **Παπαδοπούλου, Η Κόκκινη Εκκλησιά → Παπαδοπούλου Β., «Η Κόκκινη Εκκλησιά στο Βουργαρέλι της Άρτας. Στοιχεία από τη νεότερη έρευνα», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 12 (2011), σ. 185 – 199.**
- **Παπακίτσος Χ.**, «Αθαμανικά όρη ή Τζουμέρκα (Η προέλευση της ονομασίας τους)», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 5 (2004), σ. 144 – 146.
- **Παπακίτσος, Από την Τζουμερκιώτικη λαλιά → Παπακίτσος Χ., Από την Τζουμερκιώτικη λαλιά στη λαϊκή μας παράδοση**, Αθήνα 2006.
- **Παπακώστας Ν.**, «Η ακοίμητος προστασία», *ΗΕ Ζ'* (1958), σ. 504 - 505.
- **Παπακώστας Ν.**, «Του Σωτήρος. Θρησκευτική εορτή. Αθλητικά παιχνίδια και αγωνίσματα», *ΗΕ Θ'* (1960), σ. 389 - 392.
- **Παπακώστας Ν.**, «Η Ιερά Μονή Μελισσουργών "Εισόδια της Θεοτόκου"», *ΗΕ Ι'* (1961), σ. 387-392.
- **Παπακώστας, Ηπειρωτικά → Παπακώστας Ν., Ηπειρωτικά**, Αθήναι 1967.
- **Παππά, Αρχαιότητες → Παππά Β., «Αρχαιότητες στο ύψωμα της Αγίας Παρασκευής Αμπελοχωρίου (Σκλούπου)», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 5 (2004), σ. 168 – 174.**
- **Παππάς Θ.**, «Τζουμέρκα», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 11 (2010), σ. 50 – 55.

- **Παπαστάθης, Όροι υποταγής** → **Παπαστάθης Χ.**, «Όροι υποταγής – Τα “προνόμια”», *Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 241 – 244.
- **Πελεκίδης, Ιστορία** → **Πελεκίδης Χ.**, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Από το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου ως την άνοδο στο θρόνο του Αντίγονου Γονατά (404 – 276 π.Χ.)*, Γιάννινα 1996².
- **Πεταλάς Β.**, «Τα κάστρα Γουριανών και Κουκουλίων», *Ηπειρωτικά Γράμματα* (1944), σ. 81 – 83.
- **Πεταλάς Β.**, «Τα κάστρα Γουργιανών και Κουκουλίων», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 4 (2003), σ. 145 – 148 (ανατύπωση από τα Ηπειρωτικά Γράμματα του 1944).
- **Πεταλάς Β.**, «Η Σκούπα», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 4 (2003), σ. 139 - 144.
- **Πετρής Ν.**, «Το εν Καλαρρύταις φρούριον Άβατον», *Παρνασσός* 10 (1886), σ. 40 – 43.
- **Πίκουλας Γ.**, «Από τη Νικόπολη στη Θεσσαλία», *Κ. Ζάχος (επιμέλεια), Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, τόμος Ι, Πρέβεζα 2007*, σ. 213 – 218.
- **Πολιτή, Η Σκούπα** → **Πολίτη Λ.**, «Η Σκούπα Τζουμέρκων και τα παλιά της σπίτια», *ΗΕ ΚΕ΄* (1976), σ. 939 – 950.
- **Πολίτη Λ.**, «Η Μονή Γενεσίου της Θεοτόκου στην Πλάκα Αράχθου», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453 – 1850* 1(1979), σ. 137 – 146.
- **Πολίτη Λ.**, «Η Χρυσοσπηλιώτισσα των Γουριανών Άρτας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453 – 1850* 3 (1989), σ. 135 – 144.
- **Πουκεβίλ Φ.**, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ήπειρος*, Αθήνα 1994, μετάφραση Π. Κώτσου.
- **Ράπτης Δ.**, «Ακολουθώντας την ιστορία και τον πολιτισμό στις όχθες του Αχελώου», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 11 (2010), σ. 141 – 149.
- **Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες** → **Μ. Σακελλαρίου**, «Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής ιστορίας. Τα πρώτα αιολικά φύλα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Α΄, Προϊστορία και Πρωτοιστορία*, Αθήνα 1970, σ. 356 – 379.
- **Σάχαλος Ν.**, *Αγία Αικατερίνη. Το μοναστήρι Καταρράκτη Τζουμέρκων Άρτας Ηπείρου*, Καταρράκτης 1992².
- **Σινική – Παπακώστα, Ήπειρος** → **Σινίκη - Παπακώστα Ν.**, *Ήπειρος: Εκκλησίες και Μοναστήρια*, Αθήνα - Γιάννινα 1983.
- **Σούλη, Λατρεία** → **Σούλη – Τζουβάρα Χ.**, *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον*, Ιωάννινα 1979.
- **Σούλη – Τζουβάρα Χ.**, «Η λατρεία της Αθηνάς στην Αθαμανία και Αμβρακία», *Σκουφάς ΣΤ΄* (1979), τεύχος 52 - 53, σ. 154 - 165.
- **Σούλη – Τζουβάρα Χ.**, «Η λατρεία της Άρτεμης στην Αμβρακία, στα Πιστιανά και την Παναγιά», *Σκουφάς Ζ΄* (1980), τεύχος 60 - 61, σ. 125 - 143.
- **Σούλη, Η λατρεία των Νυμφών** → **Σούλη – Τζουβάρα Χ.**, «Η λατρεία των Νυμφών στην Ήπειρο», *ΗΧ* 29 (1988/89), σ. 9 – 65.

- **Σούλη – Τζουβάρα Χ.**, «Αμβρακία», *Μελέτες για την Άρτα* 1, Άρτα 1992.
 - **Σούλη, Λατρείες** → **Σούλη – Τζουβάρα Χ.**, «Λατρείες στην Αθαμανία», *ΗΧ* 31 (1994), σ. 51 – 59.
 - **Σούλη, Η Αθαμανία και οι λατρείες της** → **Σούλη - Τζουβάρα Χ.**, «Η Αθαμανία και οι λατρείες της», *Σκουφάς Ι'* (1995), τεύχος 85, σ. 5 – 7.
 - **Σούλη – Τζουβάρα Χ.**, «Λατρεία του Ποσειδώνα στην Ήπειρο», *Τρόπης V, 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity (Nauplia 1993)*, Athens 1999, 455 – 475.
 - **Σούλη, Η θρησκευτική πολιτική** → **Σούλη – Τζουβάρα Χ.**, «Η θρησκευτική πολιτική του Πύρρου», *Αφιέρωμα στον Μ. Γαρίδη*, Ιωάννινα 2003, σ. 759 – 794.
 - **Σούλη – Τζουβάρα Χ.**, *Η λατρεία του Δία στην αρχαία Ήπειρο*, Ιωάννινα 2008.
 - **Σούλης, Το κλίμα** → **Σούλης Ν.**, *Το κλίμα της Ηπείρου*, Ιωάννινα 1994.
 - **Σούλης, Επιγραφαί** → **Σούλης Χ.**, «Επιγραφαί και ενθυμήσεις Ηπειρωτικάί», *ΗΧ* 9 (1934), σ. 81 – 126.
 - **Συγκέλλου Ε.**, «Ο «ορεινός» πόλεμος στη Μεσαιωνική Ήπειρο: η περίπτωση της Πίνδου», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 12 (2011), σ. 99 - 107.
 - **Τριανταφυλλόπουλος Δ.**, «Βυζαντινά Μεσαιωνικά και Νεότερα μνημεία Ηπείρου. Επισήμανση μνημείων, περιοδείες κ.τ.λ. Νομός Ιωαννίνων», *ΑΔ* 32 (1977), Β1 Χρονικά, σ. 168 – 171.
 - **Τριανταφυλλόπουλος Δ.**, «Βυζαντινά Μεσαιωνικά και Νεότερα μνημεία Ηπείρου. Επισήμανση μνημείων, περιοδείες κ.τ.λ. Νομός Άρτας», *ΑΔ* 32 (1977), Β1 Χρονικά, σ. 171 - 175.
 - **Τσουρής, Ο κεραμοπλαστικός** → **Τσουρής Κ.**, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της Βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988.
 - **Φίλος, Τα Τζουμερκοχώρια** → **Φίλος Σ.**, *Τα Τζουμερκοχώρια*, Αθήνα 2000².
 - **Χατζηνικολάου, ΑΔ 21 (1966)** → **Χατζηνικολάου Α.**, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Ηπείρου», *ΑΔ* 21 (1966), Β2 Χρονικά, σ. 293.
 - **Χατζηαγγελάκης Λ.**, «Αθαμανία – Αργιθέα (Κνίσοβο)», *περιοδικό Αρχαιολογία*, τεύχος 34, Μάρτιος 1990, σ. 76 – 84.
 - **Χατζηαγγελάκης Λ.**, «Ανασκαφικά ευρήματα από την Αργιθέα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 46 (2004), σ. 3 – 32.
 - **Χατζόπουλος, Τα όρια** → **Χατζόπουλος Μ. Β.**, «Τα όρια του ελληνισμού στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα», *Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 140 – 145.
 - **Χρυσός, Ιστορικά στοιχεία** → **Χρυσός Ε.**, «Ιστορικά στοιχεία για την Ήπειρο σε σημείωμα του κώδικα Cromwell 11», *ΗΧ* 22 (1980), σ. 58 – 65.
-
- **Bengtson, Ιστορία** → **Bengtson Η.** (μετάφρ. Α. Γαβρίλη), *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος (από τις απαρχές μέχρι τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία)*, Αθήνα 1991².

- **Cabanes, L' Epire** → **Cabanes P.**, *L' Epire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine*, Paris 1957.
- **Cabanes P.**, «Καλλιτεχνικός βίος», *Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Σακελλαρίου Μ. γενική επιμέλεια, Αθήνα 1997, σ. 132 – 139.
- **Carapanos, Dodone** → **Carapanos C.**, *Dodone et ses ruines*, Paris 1878.
- **Dakaris, Cassopaia** → **Dakaris S.**, “Cassopaia and the Elean Colonies”, *Ancient Greek Cities* 4 (1971).
- **Dakaris, Organisation** → **Dakaris S.**, “Organisation politique et urbanistique de la ville dans l' Epire antique”, *Actes du Colloque International de Clermont – Ferrand*, Adosa 1987, σ. 71 – 80.
- **Daux, Chronique 1954** → **Daux G.**, “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1954”, *BCH* LXXIX (1955), σ. 267.
- **Daux, Chronique 1958** → **Daux G.**, “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1958”, *BCH* LXXXIII (1959), σ. 665.
- **Daux, Chronique 1959** → **Daux G.**, “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1959”, *BCH* LXXXIV (1960), σ. 739.
- **Daux, Chronique 1964** → **Daux G.**, “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1964”, *BCH* 89 (1965), v. 2, σ. 768.
- **Daux, Chronique 1967** → **Daux G.**, “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1967”, *BCH* 92 (1968), v. 2, σ. 848.
- **Djurić, La peinture** → **Djurić V. J.**, “La peinture murale byzantine. XIIe et XIIIe siècles”, *XVe congrès international des études byzantines, v. III, Art et archéologie*, Athènes 1976, σ. 1 – 96.
- **Easterling – Knox, Ιστορία** → **Easterling P. E. – Knox B. M. W.**, (μετάφρ. Ν. Κονομή, Χρ. Γρίμπα, Μ. Κονομή), *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1994².
- **Franke, Alt – Epirus** → **Franke P.R.**, *Alt – Epirus und das Königtum der Molosser*, Erlangen 1954.
- **Franke, Die Münzen** → **Franke P.R.**, *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961.
- **Gardner, Catalogue** → **Gardner P.**, *Catalogue of Greek Coins. Thessaly to Aetolia*, London 1883.
- **Hallensleben, Die architekturgeschichtliche** → **Hallensleben H.**, “Die architekturgeschichtliche Stellung der Kirche Sv. Bogorodica Perivleptos (Sv. Kliment) in Ohrid », *Recueil des Travaux* VI – VII (1967 – 1974), *Mélanges Dimce Koco*, σ. 304 – 316.
- **Hammond, Epirus** → **Hammond N.G.L.**, *Epirus*, Oxford 1967.
- **Hammond N.**, «Προϊστορία και πρωτοιστορία», *Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Σακελλαρίου Μ. γενική επιμέλεια, Αθήνα 1997, σ. 34 – 45.

- **Hammond, Η Ήπειρος** → **Hammond N.G.L.**, «Η Ήπειρος και ο ελληνικός κόσμος των πόλεων – κρατών (περ. 750 – 400 π.Χ.)», *Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 46 – 62.
- **Hammond, Φυλετικές οργανώσεις** → **Hammond N.G.L.**, «Φυλετικές οργανώσεις στην Ήπειρο και τις γειτονικές περιοχές ως το 400 π.Χ.», *Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 54 - 58.
- **Hammond, Η πολιτιστική συγγένεια** → **Hammond N.G.L.**, «Η πολιτιστική συγγένεια των Ηπειρωτών με τα γειτονικά φύλα της κεντρικής χερσονήσου του Αίμου», *Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 58 - 59.
- **Hammond, Η είσοδος** → **Hammond N.G.L.**, «Η είσοδος της Ηπείρου στον ελληνικό κόσμο (400 – 330 π.Χ.)», *Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 59 - 62.
- **Hetherington, Greece** → **Hetherington P.**, *Byzantine and Medieval Greece. Churches, Castles and Art*, London 1991.
- **Heuzeg – Daumet, Mission** → **Heuzeg L. – Daumet H.**, *Mission Archéologique de Macédoine*, Paris 1876.
- **Hughes, Travels** → **Hughes Th.S.**, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, v. I, London 1820.
- **Hunger, Βυζαντινή** → **Hunger H.**, (μετάφρ. Τ. Κόλλια, Κ. Συνελλή, Γ. Χ. Μακρή, Ι. Βάσση), *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, τομ. Β΄, Ιστοριογραφία, φιλολογία, ποίηση*, Αθήνα 2005³.
- **Kalopissi – Verti, Osservazioni** → **Kalopissi – Verti S.**, “Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo”, *Corso di cultura sull’arte Ravennate e Bizantina XXXI* (1984), σ. 192 - 216.
- **Kalopissi – Verti, Tendenze** → **Kalopissi – Verti S.**, “Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo”, *Corso di cultura sull’arte Ravennate e Bizantina XXXI* (1984), σ. 224 - 238.
- **Krautheimer, Παλαιοχριστιανική** → **Krautheimer R.**, (μετάφρ. Φ. Μαλλούχου – Τουφάνο), *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991.
- **Leake, Travels** → **Leake W. M.**, *Travels in Northern Greece*, v. IV, Amsterdam 1967.
- **Lesky, Ιστορία** → **Lesky A.**, (μετάφρ. Α. Τσοπανάκη), *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 1988⁵.
- **Lénêque, Pyrrhos** → **Lénêque, P.**, *Pyrrhos*, Paris 1957.
- **Lénêque, Η βασιλεία του Πύρρου** → **Leveque P.**, «Η βασιλεία του Πύρρου», *Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 74 - 76.

- **Lénêque, Η βασιλεία του Αλεξάνδρου Β΄** → **Leveque P.**, «Η βασιλεία του Αλεξάνδρου Β΄», *Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 79 - 80.
- **Miklosich – Müller, Acta** → **Miklosich F. – Müller I.**, *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, v. III, Vienna 1865.
- **Moustaka, Kulte und Mythen** → **Moustaka A.**, *Kulte und Mythen auf thessalishen Münzen*, Würzburg 1983.
- **Nicol, Το δεσποτάτο** → **Nicol D.**, *Το δεσποτάτο της Ηπείρου 1267 - 1479*, Αθήνα 1991.
- **Nicol, Η Ήπειρος** → **Nicol D.**, «Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία. Το «δεσποτάτο» της Ηπείρου», *Μ. Σακελλαρίου (γενική επιμέλεια), Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 198- 217.
- **Ορλάνδος, Les fondateurs** → **Orlandos A.**, «Les vrais fondateurs de la Panaghia Vella et leurs portraits», *Deuxième congrès international des études byzantines*, Belgrade 1929, σ. 76-77.
- **Pallas, Reallexikon** → **Pallas D.**, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst, unter Mitwirkung von Marcell Restle, Herausgegeben von Klaus Wessel, Verlag Anton Hiersemann, Stuttgart 1968, Epirus, στ. 207 – 333.*
- **Phillipson – Kirsten, Die Griechischen Landschaften** → **Phillipson A. – Kirsten E.**, *Die Griechischen Landschaften*, Frankfurt 1956.
- **Sakellariou, La Migration Grecque** → **Sakellariou M.**, *La Migration Grecque en Ionie*, Athènes 1958.
- **Soustal – Coder, Nikopolis** → **Soustal P.–Coder J.**, “Nikopolis und Kephallenia”, *Tabula Imperii Byzantini* 3 (1981).
- **Spatharakis, Corpus** → **Spatharakis I.**, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, v. I, Leiden 1981.
- **Stählin, Das hellenische Thessalien** → **Stählin Fr.**, *Das hellenische Thessalien*, Amsterdam 1967².
- **Turyn, Dated Greek Manuscripts** → **Turyn A.**, «Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain», *Dumbarton Oaks Studies* 17 (1980).
- **Velenis, Thirteenth – Century Architecture** → **Velenis G.**, “Thirteenth – Century Architecture in the Despotate of Epirus. The Origins of the School”, *Πρακτικά του Συμποσίου Studenica et l’art byzantin autour de l’année 1200*, Beograd 1988, σ. 199 – 285.
- **Weyl Carr, Oxford** → **Weyl Carr A.**, “Oxford, Barocci 29 and Manuscript Illumination in Epiros”, *Ε. Χρυσός (επιμέλεια), Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Αθήνα 1992, σ. 567 – 584.

- **Achard G.**, *Tite – Live, Histoires Romaine*, Paris 2001.
- **Boissevain U.P.**, *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt*, vol. 1 – 3, Berlin 1955².
- **Buttner-Wobst T.**, *Polybii historiae*, vol. 1, Stuttgart 1962².
- **Buttner-Wobst T.**, *Polybii historiae*, vol. 2 -3, Stuttgart 1965².
- **Buttner-Wobst T.**, *Polybii historiae*, vol. 4, Stuttgart 1967².
- **De Boor C.**, *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, vol. 1, Excerpta de legationibus, Berlin 1903.
- **De Boor C.**, *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, vol. 3, Excerpta de insidiis, Berlin 1905.
- **Dilts M.R.**, “Heraclidis Lembi excerpta politiarum”, *Greek, Roman and Byzantine monographs* 5 (1971), σ. 14 - 40.
- **Dindorf L.**, *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, vol. 1, Leipzig 1868.
- **Fobes F.H.**, *Aristotelis meteorologicorum libri quattuor*, Hildesheim 1967².
- **Gaisford T.**, *Etymologicum Magnum*, Amsterdam 1967².
- **Giannini A.**, *Paradoxographorum Graecorum reliquiae*, Milan 1965.
- **Hecataeus**, “Fragmenta”, *FGrH*, v.1, σ. 7 – 47.
- **Jacoby K.**, *Dionysii Halicarnasei antiquitatum Romanarum quae supersunt*, 4 vols., Stuttgart 1967².
- **Jones H.S. - Powell J.E.**, *Thucydidis historiae*, vol. 1, Oxford 1942.
- **Kaibel G.**, *Athenaei Naucratis deipnosophistarum libri xv*, vol. 1, Stuttgart 1965².
- **Kaibel G.**, *Athenaei Naucratis deipnosophistarum libri xv*, vol. 2, Stuttgart 1965².
- **Kaibel G.**, *Athenaei Naucratis deipnosophistarum libri xv*, vol. 3, Stuttgart 1966².
- **Lasserre F.**, *Die Fragmente des Eudoxos von Knidos*, Berlin 1966.
- **Lasserre F. - Livadaras N.**, *Etymologicum Magnum Genuinum. Symeonis Etymologicum una cum magna grammatica. Etymologicum Magnum auctum*, vol. 1, Rome - Ateneo 1976.

¹⁶³ Στο κείμενο παρατίθενται μόνο τα χωρία των κειμένων και δεν παραπέμπονται οι εκδόσεις για λόγους οικονομίας χώρου.

- **Latte K.**, *Hesychii Alexandrini lexicon*, vol. 1, Copenhagen 1953.
- **Latte K.**, *Hesychii Alexandrini lexicon*, vol. 2, Copenhagen 1966.
- **Lentz A.**, "Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus. De prosodia catholica", *Grammatici Graeci* 3. 1 (1867), σ. 3 – 547.
- **Mayhoff C.**, *C. Plini Secundi Naturalis, Historiae I*, B.G, Stuttgart 1967.
- **Meineke A.**, *Stephan von Byzanz, Ethnika*, Graz 1958².
- **Meineke A.**, *Strabonis geographica*, 3 vols., Graz 1969².
- **Merry W.W.**, *Homer, Odyssey, Books XIII- XXIV*, Oxford 1964².
- **Müller K.**, "Pseudo Scymnus, Ad Nicomedem regem, vv. 1-980" *Geographi Graeci minores* 1 (1855), σ. 196 – 237.
- **Müller K.**, "Polemon Perieg Fragmenta", *FHG* 3 (1841-1870), σ. 108 – 148.
- **Müller K.**, *Claudii Ptolemaei geographia*, Paris 1883.
- **Perrin B.**, *Plutarch's lives, Pompeius*, vol. 5, Cambridge – Massachusetts 1968².
- **Pfeiffer R.**, *Callimachus*, vol. 1, Oxford 1949.
- **Porson R.**, *Φωτίου του πατριάρχου λέξεων συναγωγή*, Cambridge 1822.
- **Publicola S.**, *Plutarque Vies*, Paris 1968².
- **Rose V.**, *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, Stuttgart 1967².
- **Scythinus**, "Fragmentum", *FGrH*, v. 13, σ. 176 - 177.
- **Theiler W.**, *Posidonios Die Fragmente*, vol. 1, Berlin 1982.
- **Theopompus**, "Fragmenta", *FGrH*, v. 115, σ. 526 – 536.
- **Van der Valk M.**, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, vol. 1, Leiden 1971.
- **Viereck P. - Roos A.G. - Gabba E.**, *Appiani historia Romana, Macedonica (fragmenta)*, vol. 1, Leipzig 1939.
- **Viereck P. - Roos A.G. - Gabba E.**, *Appiani historia Romana, Syriaca*, vol. 1, Leipzig 1939.
- **Viereck P. - Roos A.G. - Gabba E.**, *Appiani historia Romana, Illyrica*, vol. 1, Leipzig 1939.
- **Vogel and Fischer K.T.**, *Diodori bibliotheca historica*, 3 vols., Stuttgart: 1964².

- **Ziegler K.**, *Plutarchi vitae parallelae, Titus Flamininus*, vol. 2.2, Leipzig 1968².

Συντομογραφίες

ABME → Αρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ελλάδος

ΑΕ → Αρχαιολογική Εφημερίς

ΑΔ → Αρχαιολογικό Δελτίο

ΗΕ → Ηπειρωτική Εστία

ΗΗ → Ηπειρωτικό Ημερολόγιο

ΗΧ → Ηπειρωτικά Χρονικά

ΝΕ → Νέος Ελληνομνήμων

BCH → Bulletin de correspondance hellénique

Στο Εξώφυλλο απεικονίζεται άποψη της ακρόπολης των Γουριανών, καθώς και της Κόκκινης Εκκλησιάς. Η φωτογραφία της ακρόπολης προέρχεται από την ιστοσελίδα της κοινότητας Κουκουλίων www.koukoulia.gr και υποδείχτηκε από τον πρόεδρο της Ι.Λ.Ε.Τ. κ. Κ. Μαργώνη, ενώ η φωτογραφία της Κόκκινης Εκκλησιάς από την προσωπική συλλογή του κ. Άγγελου Σινάνη

Ο χάρτης 1 προέρχεται από το αρχείο της Ι.Λ.Ε.Τ.

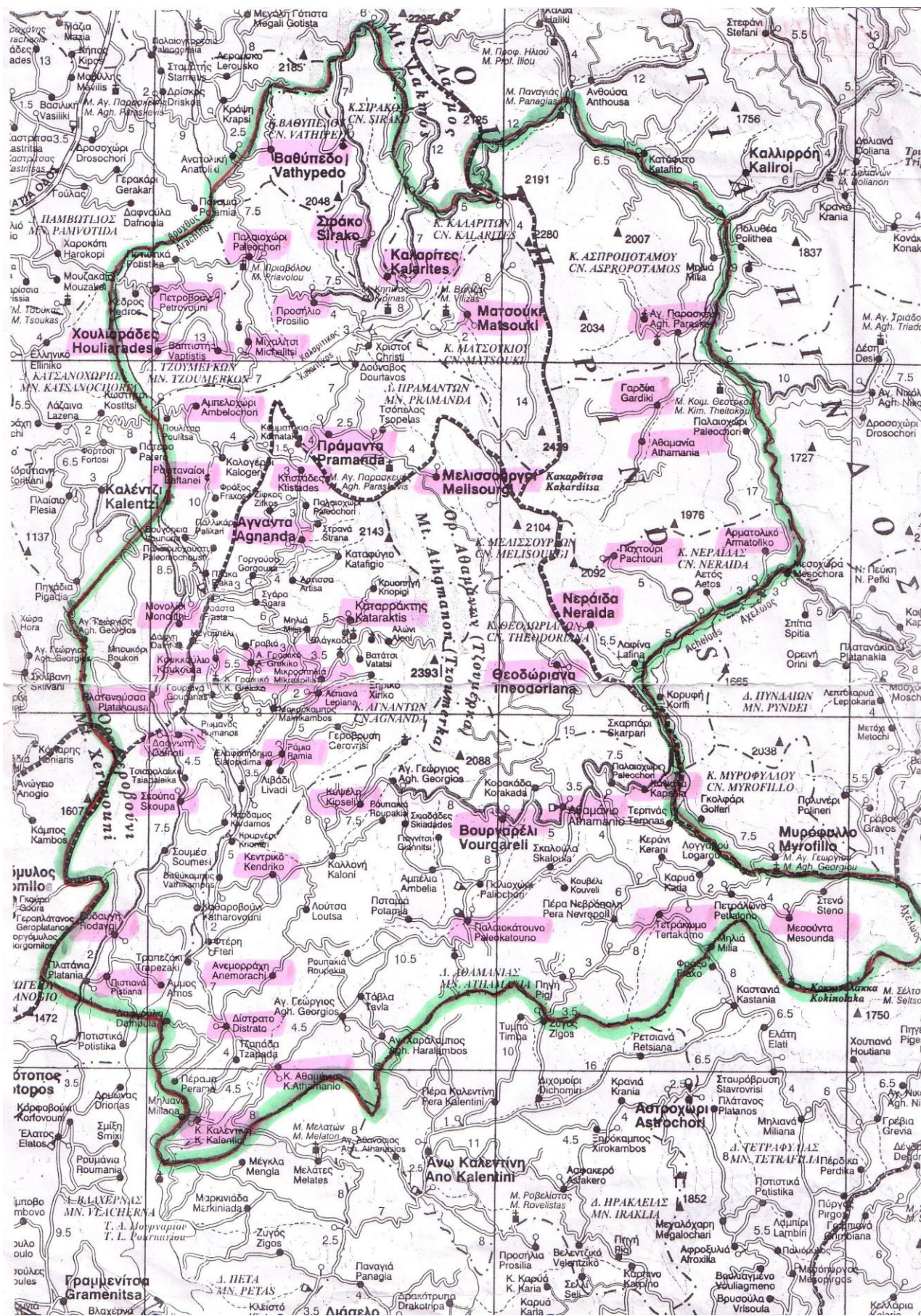
Ο χάρτης 3 προέρχεται από την Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη Ευρύτερης Περιοχής Τζουμέρκων

Οι εικόνες 1 – 6 της ενότητας «Εικόνες ευρημάτων της κλασικής αρχαιότητας» προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της ΛΓ΄ ΕΠΚΑ

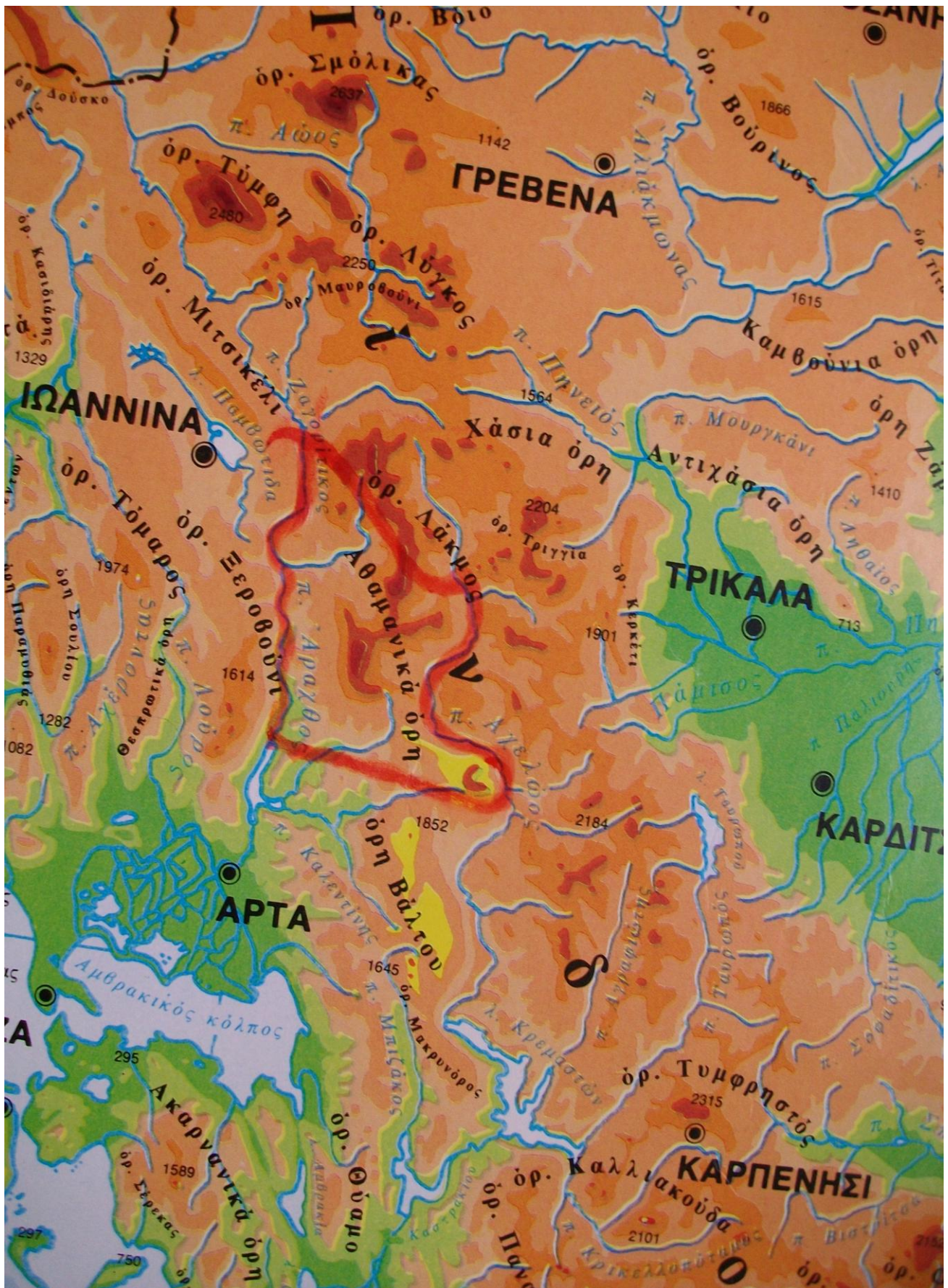
Οι εικόνες 1, 3α, 3β, 4, 10, 11, 12, 13, 14 της ενότητας «Εικόνες μνημείων και ευρημάτων της βυζαντινής – μεταβυζαντινής περιόδου» προέρχονται από την προσωπική συλλογή του κ. Α. Σινάνη, τον οποίο και ευχαριστούμε θερμά

Οι εικόνες 7, 9, 15 της ενότητας «Εικόνες μνημείων και ευρημάτων της βυζαντινής – μεταβυζαντινής περιόδου» προέρχονται από το λεύκωμα του τ. Δήμου Αγνάντων, Τζουμέρκα, Δήμος Αγνάντων, Επιμέλεια – Φωτογραφίες Κ. Μαυροπάνος

Οι εικόνες 16 – 19 της ενότητας «Εικόνες μνημείων και ευρημάτων της βυζαντινής – μεταβυζαντινής περιόδου» προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της ΛΓ΄ ΕΠΚΑ

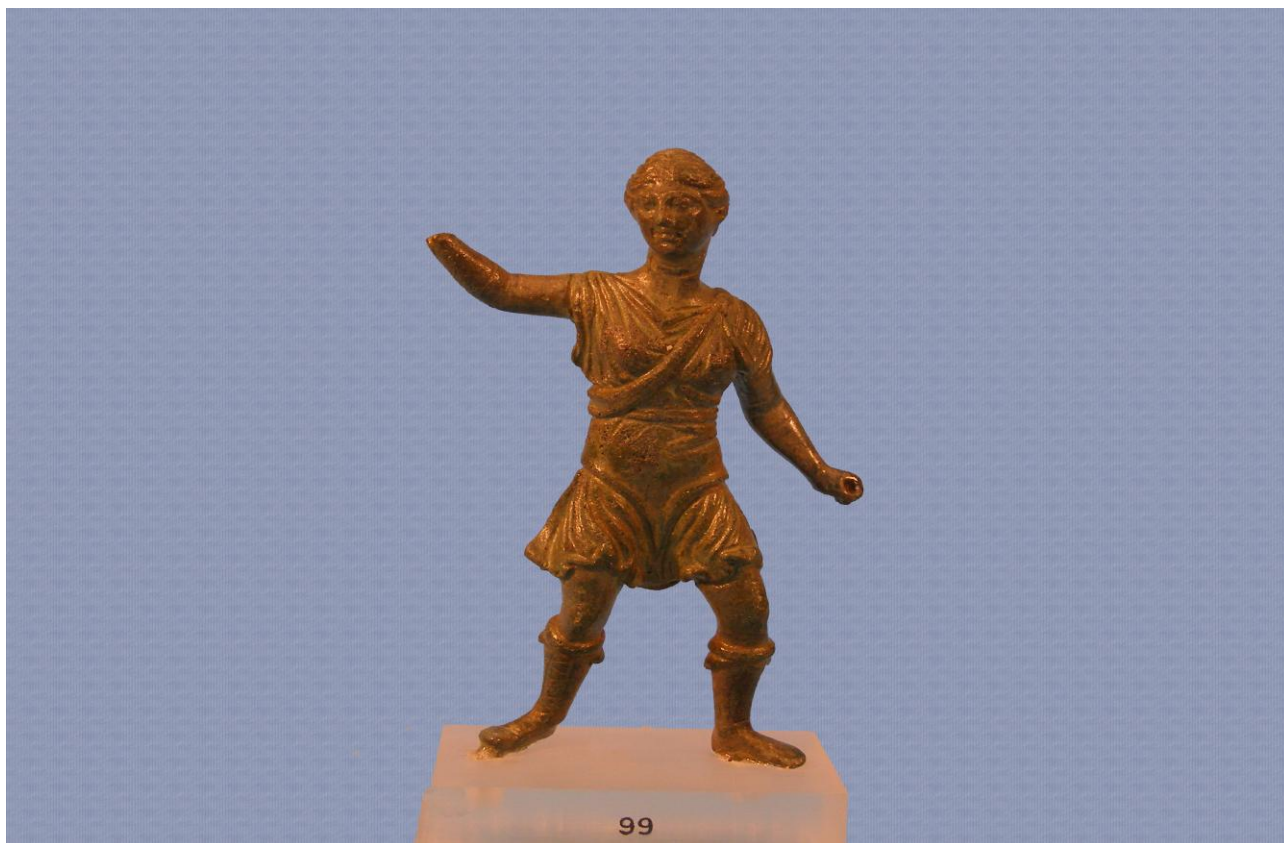

Χάρτης 1 Πολιτικός χάρτης στον οποίο οριοθετείται συμβατικά η σύγχρονη περιοχή των Τζουμέρκων και επισημαίνονται οι 47 κοινότητες που την αποτελούν

Χάρτης 2 Γεωφυσικός χάρτης στον οποίο οριοθετείται συμβατικά η σύγχρονη περιοχή των Τζουμέρκων και απεικονίζεται πως εντάσσεται στο ευρύτερο ανάγλυφο

Εικόνες ευρημάτων της κλασικής αρχαιότητας

εικ. 1 Χάλκινο αγαλμάτιο Αρτέμιδος από τα Πιστιανά

εικ. 2 Χάλκινος κάδος από τα Πιστιανά

εικ. 3 Πήλινος λύχνος από τα Γουριανά

εικ. 4 Σιδερένιο εγχειρίδιο από τα Άγναντα

εικ. 5 Σιδερένια αιχμή δόρατος από τα Άγναντα

Εικ. 6 Σιδερένια αιχμή δόρατος από τα Άγναντα

**Εικόνες μνημείων και ευρημάτων της βυζαντινής –
μεταβυζαντινής περιόδου**

εικ. 1 Άποψη της τέως κοινότητας Βουργαρελίου

εικ. 2 Άποψη της νότιας πλευράς του καθολικού της Κόκκινης Εκκλησιάς

εικ. 3 α Άποψη της δυτικής και νότιας πλευράς του καθολικού της Κόκκινης Εκκλησιάς

εικ. 3 β Άποψη της δυτικής και νότιας πλευράς του καθολικού της Κόκκινης Εκκλησιάς

**εικ. 4 Άποψη της δυτικής
πλευράς της Ι.Μ. Γενεθλίου της
Θεοτόκου ή Μουχουστίου**

**εικ. 5 Άποψη του τρούλου και της διαμόρφωσης των στεγών της Ι.Μ. Γενεθλίου της
Θεοτόκου ή Μουχουστίου**

εικ. 6 Πανοραμική άποψη της Ι.Μ. Γεννήσεως της Θεοτόκου ή Χρυσοσπηλιώτισσας

εικ. 7 Άποψη της νότιας, κύριας, πλευράς της Ι.Μ. Γεννήσεως της Θεοτόκου ή Χρυσοσπηλιώτισσας

**εικ. 8 Άποψη της βόρειας και ανατολικής πλευράς του καθολικού της Ι.Μ.
Κοιμήσεως Θεοτόκου ή Σέλτσου**

**εικ. 9 Άποψη της τέως κοινότητας Κάτω Γραικικού, όπου αποκαλύφθηκαν οι
βυζαντινοί τάφοι**

εικ. 10 Άποψη της τέως κοινότητας Καλαρρυτών

εικ. 11 Άποψη της τέως κοινότητας Συρράκου

εικ. 12 Άποψη της δυτικής πλευράς του Ι.Ν. Αγίου Νικολάου Καλαρρυτών

εικ. 13 Άποψη του συγκροτήματος της Ι.Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή Κηπίνας

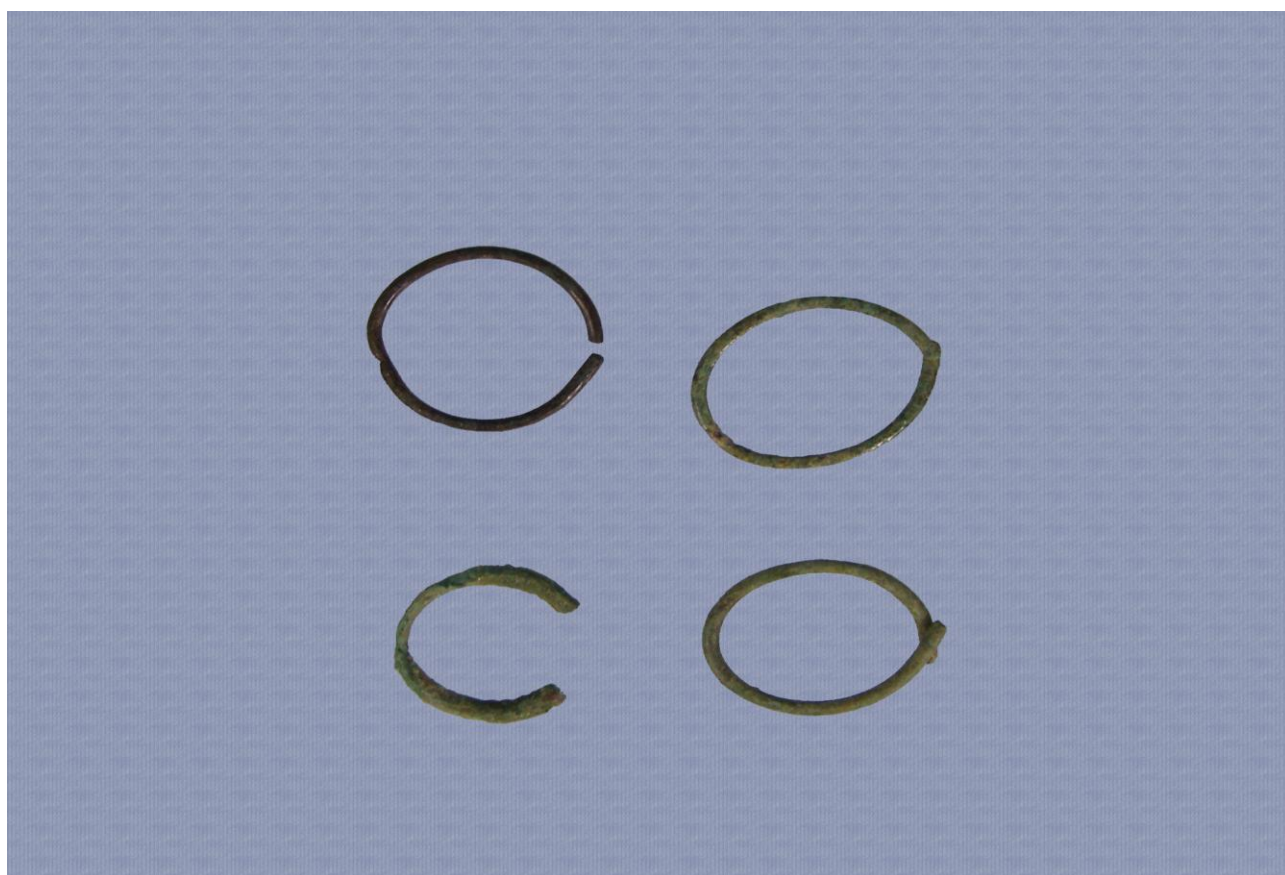
εικ. 14 Άποψη του συγκροτήματος της Ι.Μ. Ευαγγελισμού της Θεοτόκου ή Βύλιζας

εικ. 15 Άποψη της δυτικής και νότιας πλευράς του Ι.Ν. Υπαπαντής Λεπιανών

εικ. 16 Χάλκινοι μεταβυζαντινοί δακτύλιοι από το Κάτω Γραικικό

εικ. 17 Χάλκινα μεταβυζαντινά ψέλια από το Κάτω Γραικικό

εικ. 18 Χάλκινο μεταβυζαντινό περιβραχιόνιο από το Κάτω Γραϊκικό